

I. NAPOLEON ÉLETRAJZA

ÍRTA
FOURNIER ÁGOSTON.

A HARMADIK JAVÍTOTT KIADÁST
FORDÍTOTTA
SUPKA GÉZA.

I. KÖTET:
NAPOLEON SZÜLETÉSÉTŐL FRANCZIAORSZÁGON
VALÓ EGYEDURALMÁNAK MEGALAPÍTÁSÁIG.

ÁTNÉZTE UJHÁZY LÁSZLÓ.



BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1916.

X F

I. NAPOLEON ÉLETRAJZA

I. KÖTET

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM
1914—1916. CYCLUS

I. NAPOLEON ÉLETRAJZA

ÍRTA
FOURNIER ÁGOSTON

FORDÍTOTTA
SUPKA GÉZA.

I. KÖTET

AZ 1916-IK ÉVI ILLETMÉNY HARMADIK KÖTETE

175303



Hornyánszky Viktor es. és kir. udv. könyvnyomdája Budapest. 63445.

AZ ELSŐ KIADÁS ELŐSZAVÁBÓL.

Az alább következő lapoknak az a céljuk, hogy művelt olvasók szélesebb körének röviden és keresetlen szavakkal elmondják egy történeti jelentőségében páratlan ember élete folyását, törekvéseit és hatását. Jól tudom, hogy a tárgykör avatott ismerői csak nem régebben nyilatkoztatták ki, hogy I. Napoleon története megírásának még nem jött meg az ideje. Ha mindamellett vállalkoztam erre a föladatra, abban a meggyőződésben tettem, hogy a történetírásnak még akkor is kötelessége a tudomány műhelyeitől távol állókat a szerzett ismeretek mértékéről tájékoztatni, ha nem is tud végérvényes munkát nyújtani; valaminthogy emezek joggal követelhetnek tőle ilyesféle közléseket. Mert mindig csak nyers érczet föltárni nem lehet a történetíró életének végső célja; a világnak ékesség kell és fegyver, s a ki ezeket kovácsolja, soha el nem pihenhet.

Oly könnyűvé persze nem válhatik Napoleon története írójának munkája, hogy egyszerűen megállapítsa és kellő formába öntse a kutatások eddigi eredményeit. Mert ezek az eredmények sokszor ellentmondók és nem eléggé biztosak arra, hogy megrostálás nélkül a köztudatba átmelessenek. Gondoljuk csak meg, hogy magában Franciaországban is minő átalakuláson ment át a korzikai óriás történeti emlékezete Béranger him-

nuszaitól a Barbier-féle szatirákig és Thiers dicsőítő elbeszéléseitől Lanfrey megsemmisítő kritikájáig. Az utóbbinak 1867-ben megjelent munkája végkép lerontotta a Napoleon árnyéktalan dicsőségéről szóló legendát s azóta a francziák első császájáról kialakult vélemény még inkább kiélesedett. Két körülménynek volt ebben kiváló része. Egyik az, hogy a mondott idő óta ama korszaknak sok olyan hiteles feljegyzése lett ismeretessé, a melyek — mint teszem Madame de Remusat emlékiratai — a minden idők legnagyobb szerencsefiának annyi gyöngéjét és hibáját tárták föl, hogy szinte befolyásolják történeti értékelését és okozzák, hogy a kis embertől nem látjuk meg a nagy embert. A másik az, hogy 1870-ben unokaöccsének, III. Napoleonnak uralmát — a mely a még rendületlen bonapartista hagyományokon épült — a köztársaság, vagyis az állami szervezet ama formája váltotta föl, a melyet nagybátyja önkénye annak idején erőszakkal tört össze. S a mennyiben Franciaország most megint a köztársaság mellett döntött, ennek történeti ellenzői szinte hivatalból veszítették el hitelüket; a nagy forradalom tettei és alkotásai ellenben érdemen felül kedvező megvilágításban részesültek. És csak a közelmúlt években ismerték föl a politikai pártviszálytól elfordult komoly francia tudósok — talán a német kutatástól indítatva — hogy nemcsak napoleoni, hanem forradalmi legenda is van, a melyet csakúgy mint amazt eloszlatni és pártatlan igazsággal helyettesíteni kell. Ez az igyekezet még nem ért el vitathatatlan eredményeket, a mint hogy a francia történet utolsó száz esztendejének tisztulási folyamata sincs még befejezve. De annyi már is észrevehető, hogy az 1792—99-ig terjedő első köztársaságról kialakult helyesebb felfogás előkészíti Napo-

leon történeti jelentőségének biztosabb megítélését. Csak ne feledjük, hogy ő a forradalom teremtménye és betetőzője volt egyaránt, a ki még akkor is a forradalom ösvényein járt, a mikor merész kezét már kinyújtotta Franciaország koronája után. Ebből a nézőpontból kell életrajza mai írójának feladata megoldásához fognia és a mennyire előadásomnak külső körülmények által szűkre szabott kerete megengedte, magam is igyekeztem szerény tehetségemhez képest megoldásához hozzájárulni. Többről, mint szegényes vázlatról természetesen alig lehet szó. Hogy e mellett mennyit köszönhetek az immár megjelent munkáknak, arról tüzetesen nem adhatok számot; a kérdés szakavatott ismerőinek ez magától fog föltetszeni. Azért itt-ott a magam útján is jártam s remélem, hogy ez az út egyrészt a politikai elfogultság, másrészt az erkölcsösködő kritika mesgyéjén elvezet ama férfiú személyiségének és működésének ha nem is tökéletes és befejezett, de hiányosságában is hasonlatos képéhez, a mely férfiúnál nagyobb hatást a világ sorsára előtte senki sem gyakorolt.

Bécs, 1885 deczember havának végén.

A MÁSODIK KIADÁS ELŐSZAVÁBÓL.

Tíz évnél valamivel több ideje elmúlt már, hogy kiadóm könyvem új kiadásának előkészítésére felszólított. Könyvemet kedvezően fogadták, olvasták és tanulmányozták, s a mi nem csekély mértékben tett büszkévé, ama nemzet nyelvére is lefordították, a melynek történetéből az anyagát vettem. Készségesen megfeleltem volna a felszólításnak, mert tudtam, hogy egyik-másik része hiányos, hogy a részletekben akad botlás is, és hogy az anyag mélyebben járó munkát kívánt volna, mint a melyet reá fordítottam: mégis ellentálltam. Mert akkortájt Francziaországban tárgyam iránt új, politikai hangulatokból fakadó érdeklődés támadt, a mely az irodalmi termelés valóságos áradatát szülte. Ez az áradat aztán összehordott válogatatlanul mindent, a mi I. Napoleonnal valamelyest összefüggött: lényegest és lényegtelen — s a lényegtelen túlnyomó volt, történetet és legendát — s a legenda többségben volt, úgy hogy az áttekintés és megrostálás szinte lehetetlenné vált. És ugyanekkor történt, hogy a császár jellemére és politikájára vonatkozó felfogás tekintetében új kérdések merültek fel, a melyekkel szemben nem volt könnyű állást foglalni annak, a kinek ítéletét a döntő forrásoktól távol kellett meghoznia. Várakozásra kellett tehát elszánnom magamat ama reményben, hogy a szilaj ár

végre arra fogja bírni a komoly francia tudományt, hogy szerzett állományát megvédje és mélyen megalapozott felépítménynyel biztosítsa. Reménységemben nem csalatkoztam. A legutóbbi évtizedben tagadhatatlan értékű közlemények láttak napvilágot. Többi között a mult század utolsó és a jelen század első éveiben Napoleon ezrekre menő ismeretlen levele került napfényre. A párisi levéltárak dús kincsházából minduntalan új és nagyjelentőségű oklevelek jelentek meg. A kutatás felölelte ama kor történetére kiválóan fontos közgazdasági kérdések fejtegetését s ezzel belefogott egy nagyterjedelmű, de eleddig parlagon heverő terület megművelésébe. A hadtörténelem levetette sovinszta mezét s a józan kritika világánál sok új és lényeges részletet derített föl. Végül a nemzet legkiválóbb történetírói közül is többen megragadták a tárgyat, s Sorel, Chuquet, Vandal, Aulard és mások dicsőségesen kipróbált erejüket a nagy Bonaparte korának szentelték; s mivel az iránta megnyilatkozó érdeklődés nem maradt Franciaország határain belül, hanem messzire túlterjeszkedett rajtok, az idegen levéltárak forrásainál is gyümölcsöző tevékenység kezdődött. A németek már régebben otthonosak voltak benne; most aztán Angol-, Olasz- és Oroszországban, sőt az Oczeánon túl is megindult a munka. Jellemző, hogy rövid idő óta Rómában, a világ eszményi fővárosában „Revue napoléonienne“ című folyóirat jelenik meg, a mely a világ minden tájékáról s az összes kulturnyelveken adatokat gyűjt e rendkívüli ember és kora emlékezetes eseményeinek ismeretéhez.

Ezzel aztán megjött az ideje, hogy könyvem második kiadása megjelenhessen. Becsületos igyekezettel azon voltam, hogy megjavítsam, a kutatások eredményeihez

képest kibővítem és fölszereljem, hogy az értékes történeti művek fényes körében is megállja a helyét. Tudom, hogy e szándékom megvalósítása csak igen kis mértékben sikerült. Ki tudja, hány új munka került el figyelmemet és hány kiváló monographiát nézhettem át csak úgy röptében, a melyeknél hosszasan is szívesen időztem volna! Hogy újabb munkásságom mennyiben hatott a könyv tartalmára, nem szándékozom részletezni. Csak azt kívánom röviden megjegyezni, hogy a részletekben akadt javítani való, egészben véve azonban nem találtam reá kényszerítő okot, hogy Napoleonra és működésére vonatkozó felfogásomat lényegileg megváltoztassam. Ma is azt tartom, a mit vallottam, a mikor első ízben nyultam a nagy anyaghoz, hogy felfogásom akkor van legszilárdabbul megalapozva, ha a föltétlenül magasztaló dicséret és a megsemmisítő elítélés végleiteit elválasztó mesgyén halad. S ha a látszat nem csal, legújabbban mintha meg rövidülnének azok a vonalak, a melyeket a nagy korzikairól vázolt képek kilengése még kevéssel ezelőtt leírt. Absolut nyugvóponthoz természetesen nem egyhamar fogunk jutni.

Bécs, 1903 deczember végén.

A HARMADIK KIADÁS ELŐSZAVÁBÓL.

Könyvem új alakjában is, közelben és távolban, akkora érdeklődést keltett, hogy immár harmadik kiadása vált szükségessé. A megnyilvánult érdeklődésért tartozó hálámat nem véltem alkalmasabban leróhatni, mint ha kellő körültekintéssel a könyv javára fordítom mind azt a figyelemreméltó anyagot, a melyet tárgyamról az utolsó évek újabb közleményei feltártak s ezzel könyvemet a legújabb kutatások színvonalán fenntartom. Ehhez járult saját munkásságom egy némely eredménye is.

Bécs, 1913 márcziusában.

A szerző.

ELSŐ FEJEZET.

Napoleon születése és tanulóévei.

„Európában van még egy ország, a mely törvényalkotásra képes: ez Korzika szigete. Az a bátorság és állhatatosság, a mivel ez a derék nép vissza tudta szerezni és meg tudta védeni szabadságát, megérdemelné, hogy valami bölcs ember megtanítsa, hogy mi módon biztosíthassa azt magának. Szinte sejteni vélem, hogy ez a kis sziget Európát valamikor még bámulatba fogja ejteni.“ Ezt írta Jean Jacques Rousseau a társadalmi szerződésről szóló halhatatlan könyvében. Néhány év multán pedig megszületett a „kis szigeten“ az a férfiú, a ki hivatva volt, hogy hatalmas világfelforgató lángelméjével a bölcselkedő pusztá sejtelmét valóra váltsa.

Jean Jacques Rousseau akkoriban nem állott egyedül Korzika iránt táplált rokonérzésével. A szabadságharcz, melyet a kis hazafias nemzet 1729 óta Genua ellen viselt, a melynek uralma alatt évszázadok óta nyögött, egész Európa tekintetét feléje fordította. Földrészünk legjobbjai foglalkoztak sorsával: Nagy Frigyes, Voltaire, Montesquieu műveikben tisztelettel és részvétellel szólnak a tetterős hegyi népről s vezetőjének, Pasquale Paolinak tekintélyes személyiségéről. A mikor honfitársai a „királyság“ kormányzójává kikiáltották,

Paoli a szigetet a partvidékig kiragadta a genuaiak hatalmából, a népjogok gondos védelmével bölcs és hasznos kormányzatot teremtett s ezzel szűkebb körben megvalósította azt, a mit akkoriban a politikai felvilágosodás szószólói végczélnak tűztek ki. S bizonynynal sikerült volna neki az ellenséget utolsó állásaiból is kiűznie, s hazáját egészen szabaddá és függetlenné tennie, ha a küzdelemben nem avatkozott volna olyan hatalom, a melynek túlereje végül mind a két küzdőfelet félreszorította: Franciaország. Ez a hétéves háború idején történt, a mikor Genua a francziák pártjára állott, a miért XV. Lajos megígérte a köztársaságnak, hogy Korzika ellen támogatni fogja. Akkoriban a francziák San Fiorenzo, Calvi és Ajaccio kikötőit három éven át (1756—1759) megszállva tartották s a háborúskodó ellenfelek kibékítésével próbálkoztak. Kézzel utóbb azonban önmaguk tették rá kezüket a Földközi-tenger eme fontos szigetére. A genuai doge-val folytatott tárgyalások 1764-ben olyan szerződésre vezettek, a mely szerint a francia király korábbi tartozásának elengedése fejében kötelezte magát, hogy négy éven keresztül öt korzikai kikötőt tart a köztársaság számára megszállva. A mikor aztán ez a szerződés 1768-ban lejárt, a két hatalom folytatólag olyan megegyezést kötött, hogy az említett adósság lefizetése és bizonyos évjáradék fejében Genua a szigeten való souverainitását „zálog czimén“ átengedi Franciaországnak. E megszorító záradék ellenére is tisztán látta mindenki, hogy itt végérvényes foglalásról van szó. Ki is akadályozhatta volna meg? A számottevő hatalmak politikája ez időtájt más utakon járt, s így XV. Lajosnak csak egy ellenféllel: magukkal a korzikaiakkal kellett számolnia. Függetlenségüknek Franciaor-

szággal szemben való elvesztése nem látszott rájuk nézve sokkal kecsegtetőbbnek, mint a genuai uralommal szemben, s így Paoli fölvette az egyenlőtlen harcot. Legyőzték. Néhány szerencsés ütközet után 1769 májusában a Golo-folyó mentén döntő csatát veszített s menekülni kényszerült. Júniusban elhagyta a szigetet és Angliában lelt szívesen nyújtott menedéket. Leghívebb bajtársai közül néhányan elkisérték, mások a Monte Rotondóra menekültek s a francziák felszólítására megadták magukat. Hasonlóképen cselekedtek a parti városok, és Francziaország a sziget ura lett.

A győző elé menesztett küldöttségek szószóloi között említik Napoleon atyja, Carlo Buonaparte nevét is. Mint Paoli egyik bizalmasa, s ama tekintélynél fogva, melyet családja Ajaccio városában élvezett, nem hiányozhatott az előkelő kórzikaiak sorából. Utóbb, a mikor a kis kórziakból nagy férfiú lett, nem volt híja a hízog kitalálások mestereinek sem, a kik családfáját mindenáron a távoli multba és valamelyik középkori bizánczi császárig akarták visszavezetni. Bizonyossággal azonban csak a toskanai San Miniatóba és Sarzanába tudjuk követni családfáját, a hol a Bona Parte nevet, egy firenzei paticius-családét, már a XIII. században ki lehet mutatni, s a honnan egy Bonaparte Ferencz a XVI. században települt át Kórzikába. Nemes család volt, czimere: háromvágású pajzs két csillaggal és B. P. betűkkel. Toskana nagyhercege, ausztriai Lipót legalább így erősítette meg 1757-ben Napoleon nagyatyjának nemességét. 1759-ben hasonlóan járt el a firenzei uralkodó törzscsalád is, 1779-ben pedig a franczia czímerhivatal is. A Buonaparték — így írták nevüket, s 1796-ig Napoleon is így írta — a partmenti lakosság legnagyobb részének példájára, sokáig kitarítottak Genua

mellett, a míg végül ők sem tudtak a hazafias föllángolás hatásának ellentállni. Carlo, a mikor a Franciaországgal való küzdelemre került a sor, nemzete lobo-gója mellé állott, bastelicaí és bocognanoi béreseit az ellenség ellen vezette, s ezért őt Paoli különösen kitüntette. A francziák győzelme után azonban csakhamar az új uralom lelkes híve lett. Ajacciói háza, a melynek fiatalos szép felesége, a szintén olasz eredetű Ramolino-családból való Laetitia volt az úrnője, az idegenek számára mindig tárva volt, s Marbeuf gróf, a francia parancsnok, mindenkor szívesen megfordult benne. Carlo nem volt tudás híján, de valami feltűnő szellemi tehetségekkel sem dicsekedhetett; nagyravágyó volt, könnyű elméjű és mulatni vágyó, néha még tékozló is, a szószátyárságtól sem volt éppen ment, a mely nála a természetes bőbeszédűség mezében jelentkezett, eszében szüntelen terveket forgatott, s a legkülönbözőbb kérévénnyel foglalkozott, a melyeknek teljesítését a párisi hivataloknál szorgalmasan sürgette. Hivatásánál fogva ügyvéd volt, és egyuttal a maga ügyfele is: és egyik ügye sem feküdt annyira a szívéen, mint egy jól jövedelmező birtokért indított pöre, a melyet valamelyik jámbor rokona a jezsuitáknak hagyott örökbe. Gyűlölte is ezért őket, a minthogy általában nem tartozott a hithű katolikusok sorába. A francia hatóságok, mint a végül is elűzött szerzetesek vagyonutódai ellen folytatott pör sok költséggel és fáradozással járt s Carlót több ízben Versaillesba szólította. Mint a korzikai nemes-ség követét, odaszólította őt mandátuma is; a mely méltóságot francziatudása és a kormányzó jóindulata szerezte meg neki, mert egy ízben a kormányzót a a rossz gazdálkodás jogosult vádja ellenében védelmezte. A mikor egyik ilyen útján 1785 február havá-

ban — alig 38 éves korában — Montpellierben elhunyt, eldöntetlen pörén kívül oly csekély vagyont hagyott hátra, hogy családja csak szűkösen élhetett meg belőle.

Maria Laetitia tizenhárom gyermekkel ajándékozta meg urát. Atyjuk halálakor ezekből még nyolcz, öt fiú és három lány volt életben, köztük a legkisebbik (Jérôme) három hónapos. Nem volt könnyű feladat az özvegynek, hogy háztartását és népes családját a szűkös viszonyok közepette tisztességgel fenntartsa. De Laetitia megoldotta azt. Éleseszű, gyorsfelfogású asszony volt; megvolt benne a szívós akaraterő is, a mely a gondokat lebírja; élénk, előrelátó, bátor és egyúttal számító volt, valóságos korzikai asszony. Magasabb szellemi tehetséggel és képzettséggel nem áldotta meg a sors, de gyakorlati észjárása s érzéseiben valami nagylelkű vonás volt. A mikor Carlo a francziák ellen indított háború idején Paoli pártjára állott, akkor a korzikai asszonynak ura akaratában való megnyugvásával követte férjét a hegyek közé, s áldott állapota mellett a háború minden fáradalmát bátran elviselte. Most pedig biztos kézzel vezette házát s körültekintéssel és takarékosan kezelte kisdéd vagyonát. Persze Carlonak Franciaországhoz való föltétlen csatlakozása és a kormányzó barátsága is megtették már a maguk jó hatását. A gyermekek közül kettő, Napoleon és Marianne, a király költségén francia nevelőintézetekbe kerültek; József, a legidősebbik fiú pedig, Marbeuf egyik rokona, az autuni püspök segítségével, ennek a városnak az iskolájában alapítványi helyet kapott. Atyja halálakor József hazatért s azontúl anyja oldalán maradt. A második fiú, Napoleon is még 1785-ben mint hadnagy hagyta el a párisi katonai iskolát, szintén készen arra, hogy övéinek tehetsége szerint segítségére legyen.

Vajjon ki gondolta volna akkoriban, hogy ennek a kis tisztecskének a védő árnyékában valamikor még az egész család ranghoz, hatalomhoz és tekintélyhez fog jutni?

Napoleon 1769 augusztus 15-én Ajaccióban született; ezt az adatot ugyan már életében és azután is, de mindenkor kielégítő megokolás nélkül kétségbe vonták. Feltétlen helyessége ma kétségen felül áll. Gyermekekorában állítólag anyjához hasonlított, a mint hogy egyénisége javarészt Laetitia tetteirejének megfelelően alakult ki, holott fivérei inkább atyjuk természetét örökölték. Makacs és önfejű gyermek volt; sok gondot okozott környezetének. „Akaratoskodó és keményfejű voltam“, így mondta el ő maga utolsó napjaiban, „semmi tekintélyt el nem ismertem, a sodromból mi sem hozott ki, senkitől sem féltem. Az egyiket megvertem, a másikat megkarmoltam, mindannyia félt tőlem. József bátyámmal volt legtöbb bajom: megvertem, megharaptam, összeszídtam, s alig hogy magához tért, már be is vádoltam.“ Csak az anyja tudta a rakonczátlan fiút szigorral megfékezni, míg atyja gyakorta pártját fogta. Első nevelése tehát, a mint látszik, nem lehetett éppen a leggondosabb. Négy éves korában a városi iskolába került, a hol a fiúk és lányok olasz anyanyelvükből éppen csak a legszükségesebbet tanulták meg. Utóbb Józseffel és Fesch nevű nagybátyjával, a ki Laetitiának volt féltestvére, valami Recco nevű abbénál tanult olvasni, írni és számolni, s itt, anyja tanusága szerint, a számolás iránt nagy szeretetet tanusított, egészben véve azonban csak nehezen haladt előre.¹ Valószínűen több

¹ Sok év multán, a mikor Napoleon már halott volt, Laetitia Prokesch osztrák diplomatának, a ki őt 1832-ben Rómában meg-

fogékonyságot tanusított a Paoliról és a korzikaiak szabadságharczairól szóló elbeszélések iránt s mohón szívhatta magába az ideálokat, a mik itt közvetlen közelében ragyogtak. A mikor 1774-ben a francziák száznál több fölkelő paraszton és banditán szigorú törvényt láttak, az erről szóló hazai hírek bizonyára benne is elhintették az idegenek ellen való gyűlölet magvát, a melyet aztán magával vitt Franciaországba is.

A gyermeknek fékezhetetlen természetében atyja bizonyára a katonai pályára való valamelyes rátermettséget fedezhetett föl. Helyet kért tehát fia számára ama királyi intézetek egyikében, a hol a francia nemesség fiait képezték ki a tisztí pályára, s kérését teljesítették. 1778 deczemberének közepén két öregebbik fiával elhagyta otthonát, hogy őket elébb az autuni collegiumba vigye, a hol Napoleonnak a nélkülözhetetlen francia nyelvet kellett elsajátítania, hogy innen a briennei katonai iskolába mehessen; József pedig a latin iskolát végezte, hogy majdan pappá legyen. Három hónap alatt Napoleon tényleg megtanult annyit francziául, hogy törve meg tudta magát értetni, s 1779 ápr. 25-én Napoleone de Buonaparte már be volt iktatva a briennei növendékek névsorába. A koczka el volt vetve: katonává lett.

Az első öt év, a mit szünet nélkül itt töltött, nem sok örömet szerzett a fiatal korzikainak. Az örökké verőfényes délvidekről az északi Champagne borongós

látogatta s unokájáról, a reichstadti herczegről beszélt, ezt mondotta: „Gyermekkorában a császár is nehezen tanult, nehéz volt a felfogása s tanítóit nem egyszer valósággal kétségbe ejtette. A mikor aztán egy ízben mégis csak sikerült jó bizonyítványt hazahoznia, úgy ült rá, mint valami diadaloszlopra“. Prokesch von Osten gróf naplóiából, 1830—1834., 157. o.

tájaira, a tenger mellől a legegységesebb szárazföldre átplántálva, a zabolátlan szabadságból egy zárt intézet kolostori fegyelmének alávetve — a mely nem ismeri a szülői ház édes, apró örömeit —, csoda-e, ha a gyermek fogékony lelke elkomorult? Ehhez járult még, hogy a fiú természeténél fogva nem keresett barátokat. Az apró incselkedéseken, a miket az efajta iskolákban egy jövevény sem kerülhet ki, mélyen megsértődött, és bántó megvetéssel viszonzta őket. Hatalmaskodó, büszke lénye csakhamar elszánt ellenségre talált az előkelő francia nemesség fiaiban, a kik aztán ugyancsak gögösen bántak vele és korzikai származása miatt lenézték, a mi viszont csak annál erősebben lánczolta kicsi hazájához.¹ Nem is szerették társai s meg kellett érnie, hogy a mikor egy alkalommal a vezető tanár az egyik fiús század vezetését reábizta, tanuló társai ünneplésen méltatlannak találták erre a kitüntetésre. Erre aztán gyűlölettel a lelkében visszahúzódott mindannyitól. Néhány növendék utóbb a katonai intézetben való tartózkodásáról s ottani rideg magaviseletéről hitelt érdemlő feljegyzéseket tett. „Komor, sőt vad és majdnem állandóan zárkózott volt,“ beszéli az egyik, „mintha épp akkor került volna ki a vadonból s csodálkozva és bizalmatlanul fogadná az embertársairól szerzett első benyomásokat. Mindig különválva, minden játéknak s általában minden gyermekes szórakozásnak ellensége

¹ A királyi katonai nevelőintézetekben akkortájt Napoleon nem volt az egyetlen korzikai. Chuquet gondos kutatásai (*La jeunesse de Napoleon*, I.) tetemes számú korzikai nevét derítették ki. De francia tanuló társaikkal való összetűzésekről mit sem hallhatunk, a minőkbe pl. a fiatal Buonaparte csakhamar belekeveredett. Ezek úgy látszik az ő saját megférhetetlen természetében gyökereztek.

volt... A kertnek egyik számára fenntartott részében, a melyet lehetőleg hozzáférhetetlenné tett, szakadatlanul tanult és töprengett, és jaj volt annak, a ki hivatlanul közeledett hozzá... Egyik estén valami tűzijáték alkalmából, a mely köré odasereglett a többi gyerek, felrobbant egy puskaportartó. A gyereksereg ijedten szaladt széjjel; volt, a ki Napoleon kerítésén át menekült s megrongálta a kertjét. Ő erre dühösen odafutott, és kapát hajított a menekülők után.“ Csak a tél kényszerítette barátságosabb magatartásra. Akkor aztán taníttatta a többit, hogy a mély hóból hogyan építsenek erődítéseket, olyanokat, a milyeneket otthon látott, s hogyan kell azokat megtámadniok és védeniök. A legelső tavaszi nap azonban megint komolynak és kertje szögletében elzárkózottnak találta. Így aztán természetesen nem egykönnyen akadt iskolatársai között barátira — a minthogy egész életében is kevés barátja volt. És önkéntelenül merül föl a kérdés, hogy egyáltalán volt-e ifjúkora? Mert szinte úgy látszik, mintha az élet tavaszának verőfénye, a mely annyi szerencsés emberre mosolyog, ennek a korán elkeseredett léleknek útját soha meg nem aranyozta volna. S későbbi időkben mégis szívesen emlékezett meg briennei tartózkodása utolsó éveiről, a mikor már veszített volt ridegségéből, s utóbb császárkorában kegyének nem egy jelével boldogította volt tanárait és olyikat tanuló-társai közül is.

Napoleon eleinte itt sem volt az a növendék, a ki túlbuzgóságával vagy tudásával mindenáron ki akart volna tünni. Öt év múlva hagyta el az iskolát, de francia helyesírása ugyancsak hiányos volt. Francziául teljesen hibátlanul különben későbbben sem tudott írni, kiejtése pedig mindig idegenszerű maradt. Stílusa azon-

ban ama bőséges olvasmány révén, a melybe elzárkózottságában elmélyedt, szépen kifejlődött, s itt az iskolában ismerkedett meg Boileau, Racine és Corneille műveivel, a mely utóbbi majdan életfogytáig kedvelt költője maradt. Ezzel szemben a latinban — görögöt nem tanítottak — oly csekély haladást tett, hogy a felsőbb évfolyamokban már nem is vizsgáztatták belőle. Ezentul a classikusokat csak fordításban olvasta. Mindenekelőtt Plutarchost, még pedig azzal a lelkesedéssel, a melyet az akkori fiatalság tanusított a nagy életrajzíró iránt. Későbbi éveiben gyakran vette hasznát azoknak a képeknek, a mikkel a görög író eltöltötte a phantasiáját. Szívesen foglalkozott a történelemmel és a földrajzzal, kiváltképen pedig a matematikával, „e legelső tudománnyal“, a hogyan azt 1812-ben Laplacehoz írott egyik levelében elnevezte. „Mindenki csak azt mondta akkoriban“, beszélte később ő maga, „ez a gyerek csak mértanra termett.“ A matematikai szakmában való e feltűnő derekassága miatt sorozták a briennei iskolázás vége felé a jobb tanulók közé, a mit abból ítélnünk meg, hogy csupán negyedmagával jelölték ki a párisi École Militaire részére.

Mindent egybevetve: koraérett elme volt. Levelei mind sorra komolyak, világosak és logikusak. Jól tudott összehasonlítani, megkülönböztetni s éles ítélőképessége volt. Érdeemes elolvasni, hogy a tizennégyéves fiú hogyan jellemzi bátyját, a mikor az a papi pálya helyett hirtelen a katonaira kapott kedvet. „Ebben a dologban“, így ír Napoleon 1784 júniusában nagybátyjának, Paravicininek Ajaccióba, „több oknál fogva helytelenül cselekszik. 1. A hogy apám gondolja, nincs meg benne a bátorság, hogy az ütközet veszedelmeivel szembenézzen. Gyöngye egészsége nem bírja a háború fára-

dalmait elviselni. Bátyám a katonai pályát egyáltalán a helyőrség szempontjából ítéli meg. Helyőrségi tisztnek minden bizonynyal nagyon jól beválnék. Jó természetű, elmés fiú, s ezért könnyed udvarlásra alkalmas; társaságban e tehetségeivel nagyon jól megállja majd a sarat. De az ütközetben? Apám éppen ebben kételkedik.

„Mit ér a hős vitéznek mind a kincs,
Mit ér a pénz, ha bátorsága nincs!
S legyél akár oly ékes, mint Adonis,
S bár égi istenek szavával szólj is,
Ha merszed nincs, — mindez csupán bilincs“.¹

2. Eddig papnak nevelték; a pályaváltoztatásról most már nagyon lekéssett. Az autuni püspök úr valami jó-fajta javadalmat adott volna neki, s lehet, hogy még püspök is lett volna belőle. Micsoda haszon lett volna ez a családnak! Az autuni püspök minden lehetőt megtett, hogy kitartásra bírja s megígérte neki, hogy nem lesz oka megbánnia. Hiába, ő tántoríthatlan marad. Magam is dicsérném, ha határozott hajlama volna ama hivatás iránt, a mely valamennyi életpálya között a legszebb s ha az ember sorsának nagy intézője neki is, mint nekem, megteremtésekor határozott arravalóságot adott volna. 3. Azt akarja, hogy valahogyan jutassák be katonáékhoz. Hát ez nagyon szép, de milyen fegyvernemhez? Bizonyára a gyalogsághoz szeretne jutni. Jó, el tudom képzelni, hogy nagyon szívesen tölténé el idejét dologtalanul, s szívesen taposná nap-hosszat a járdát. Aztán meg, voltaképen micsoda is egy gyalogsági tisztecske? Szolgálati idejének három-

¹ E betanult sorokat hihetetlenül rossz helyesírással írta le. Ilyenek fordulnak benne elő: „guerrié“, „fucier“ („fussiez“ helyett), „élocance“, „l'avallance“ („la vaillance“) s m.

negyedrészeben léhűtő. Ez pedig olyasmi, a mit sem apám, sem Ön, sem anyánk, sem pedig archidiakonus-nagybátyánk nem óhajtanak, annál kevésbbé, mert már is mutatkoztak rajta a könnyelműség és tékozlás egyes apró jelei stb.“

A mi szabad ideje tanulmányai mellett megmaradt, azt élénk képzelőerejének álmodozásaival töltötte ki. Ábrándjai visszavitték lelkét szülőföldje bércek tájé-
kaira, a melyek fölé mindig ragyogóan tiszta égbolt borul, a festőien szép partokhoz, s az égszínkének ten-
gerhez, vissza gyermekkorának boldogabb idejébe. Eze-
ken az emlékeken pihent meg és üdült fel a lelke, s az idegen föld vigasztalan magányában honvágya lán-
goló hazaszeretetté lobbant. Vajjon azok, a kik itt gúnyolják és lealázzák, nem egyúttal hazájának ellen-
ségeis leigázói-e? Teljes fényben merül föl lelkében Paoli hősi alakja s elhatározza, hogy az akar lenni, a mi Paoli volt. „Paoli vissza fog még térni“, erősít-
gette, s ha bilincseinket nem tudná széttörni, akkor segítségére megyek, mihelyt csak elég erőm lesz hozzá; talán ketten föl tudjuk majd szabadítani Korzikát a szegyenletes iga alól, melynek terhét most vonszolnia kell.“ Máskor meg önmaga akar a feladattal megbirkózni. „Remélem“, így kiált fel, „hogy egyszer majd módomban lesz Korzikának szabadságát visszaadnom. Ki tudja? Az országok sorsa néha egyetlen emberen áll.“ Hogy erre a hivatásra Franciaország költségén készült, azzal nem nagyon törődött. Legsürgetőbbnek tartja, hogy népének történetét alaposan megismerje, s arra kéri övéit, hogy Boswell-t s egyéb e tárgyra vonatkozó könyveket kölcsönözzenek neki. Talán már ekkor megfogamzott benne a terv, hogy egyszer majd maga is megírja hazája történetét. Szóval, szívvel-

lélekkel korzikai volt és a francziáktól egész valója idegenkedett. De mindenekfölött azokat gyűlölte, a kik születésük kiváltságaival és öröklött vagyonukkal hivalkodtak s kicsinylően néztek le olyanokra, a kik nem voltak rangtársaik. Így aztán ebben a zárkózott és töprengő fejben, erősen subjectiv érzésektől élesztve, ugyanaz a forradalmi szellem viharzott, a mely e napokban egész Franciaországot eltöltötte. Ha majd az életben találkozni fog vele, nem lesz már előtte idegen.

Marbeuf tanácsára, de a maga hajlamánál fogva is, Napoleont atyja tengerésznek szánta s Keralio főtanfelügyelőnek is az volt a szándéka, hogy a fiút rövidesen átsegíti erre a pályára. De a mikor ez megvált hivatalától, utódja pedig kötötte magát hozzá, hogy Napoleon, fiatal kora miatt, még egy évet Brienneben töltsön, s a mikor végül Laetitia is kifogásolta a kétszeresen veszedelmes pályát, rövidesen úgy döntöttek, hogy a fiú a tüzérséghez menjen, a mely fegyvernemet a fokozottabb munka miatt a nemes ifjak legszívesebben elkerülték. Emez elhatározás után s 1784 szeptember havában kiváló sikerrel letett vizsga alapján a fiatal Buonapartet fölvtették a párisi nemesi hadapród-századba, a melyhez azon év októberében be is vonult. Belső fejlődésén ez a fordulat csak keveset változtattott. Itt is, ott is ugyanaz a szakadék tátongott az előkelő családok fiai és a szegényebb nemeseknek a király költségén eltartott gyermekei között. A minő kitölthetlen mélységek különítették el ott a Comingesektől és a Casries-ktől, ugyanazok választották el őt itt a Rohanok-tól, Montmorency-aktól és a Puységur-öktől, és újra felzaklatták mérhetlen önérzetét. A két társadalmi csoport verekedésein szenvedélylyel s a testi

fájdalmak teljes megvetésével vett részt, úgy hogy elnevezték „spártainak“. Az intézet busásan föl volt szerelve, de inkább volt az udvari szertartások iskolája, a mit akkoriban nagyon megkívántak a tisztektől, semmint katonai pályára nevelő intézet. A tanítás ugyanazokat a tárgyakat ölelte fel, a miket a vidéki iskolákban tanítottak, azzal a különbséggel, hogy itt a latin helyett erődítéstant tanítottak, a mihez még államjogi tanfolyam csatlakozott; hadtörténelmet és hadászatot azonban nem adtak elő. A kinek, mint Napoleonnak, tüzérségi vizsgára kellett készülnie, jó tanárookra akadt, — a kik között Louis Monge is szerepelt —, Bezout-nak az alkalmazott matematikáról szóló négykötetes tankönyve pedig kiváló segédeszköznek bizonyult. Egyébként szigorú fegyelem uralkodott, a mely — csak úgy mint Brienneben — a növendékeknek legkisebb szabadságot sem engedett. Ehhez járult még sok külső vallásgyakorlat, a mely azonban ama kor divatos skepticismusát itt sem tudta kirekeszteni. Napoleon innen kezdve — és egész életén át — e skepticismus hatása alatt állott. A mikor egyszer egyik gyóntatója szemrehányásokat tett neki, a miért nyiltan hangoztatta a korzikai franczia uralom iránt való ellen-szenvét, Napoleon kurtán rendreutasította a papot s otthagytta a gyónószéket. A fiú különben most már nem volt oly hozzáférhetetlen, mint annak idején Brienneben, bár azért most is nem egyszer megesett, hogy betegség ürügyén két-három napra szobájába zárkózott s ott olvasott és álmodozott. Sőt itt már annyira ment, hogy Alexandre des Mazis-szal és Pierre des Champeaux-val hosszabb tartamú barátságot kötött. Bensőséges szeretettel csüggött azonban mindenkor otthonmaradt családján s bizonyára mélységesen fájlalta atyja

elvesztését, a ki ekkoriban halt meg. A fiút ez az esemény újabb ernyedetlen munkára sarkalta. Ettől fogva nincs más vágya, mint hogy minél előbb tisztté nevezzék ki, a mihez különben tizenhat éves korában, ha egyébként megfelelt, joga volt. A szokásos két-három évi készülés helyett, már egy év után, 1785 szeptember havában nem kisebb ember, mint Laplace előtt letette a vizsgát s a valencei La Fère tüzérezredhez alhadnagynak nevezték ki. Október végén utazott oda az ugyancsak kinevezett Des Mazis kíséretében.

L'Esguille, az École történelemtanára, így ítélte meg a távozó növendéket: „Nemzetisége és jelleme korzikai s ha a körülmények kedveznek neki, sokra fogja vinni“. Ez az ítélet helyes volt. Napoleon a párisi iskolában is megmaradt szenvedélyes korzikainak. Itt is, úgy mint Brienneben, a hazája iránt érzett fanatikus ragaszkodás töltötte el, ugyanaz a lelkes vágyakozás, hogy annak szolgálatában hírnévre tegyen szert, a hódítók iránt ugyanaz a gyűlölet, és Paoli iránt ugyanaz a lelkesedés, csak hogy mindez még komolyabb, még határozottabb alakban, szilárd eszmékké és törekvésekké kifejeződve. Nem igaz az, hogy minden jellemnek a külvilágra van szüksége, hogy annak hatása alatt megérlelődjék. Itt csöndben, önmagában alakult ki egy jellem, s tökéletesen készen állott, mihelyt az életbe kilépett. Napoleon természetes hajlamai persze nagyobb erővel dolgoztak benne, mint sok másban, s népének öröklött tulajdonságai lényének szilárd alapot adtak. Ha Korszikán, a hol sem nagy vagyonok nem voltak, sem az egyes néposztályokat éles ellentétek el nem választották, hanem inkább valamelyes köztársasági szellem uralkodott, a legkisebb ember sem becsülte magát kevesebbre, mint bárki mást, erős önérzet pedig mind-

annyiuknak alapvonása volt, akkor Napoleon már gyermekkorában bizonytságot tett róla, hogy reá név, rang vagy állás semmiféle hatással nincs. Ha a korzikai ember természeténél fogva bizalmatlan, agyafurt és önző volt, ha céljait gyakran tekervényes utakon próbálta elérni s az igazság iránt mégis erős érzéket tanusított, a mely sem a tapasztalt jogot, sem az elszenvedett jogtalanságot felejtetni nem tudta, ha a korzikai daczos volt és ritkán szívélyes, a mellett inkább búskomor mint életvidám, büszkeségében pedig könnyen megsértődő, akkor Napoleon alapjában ilyen természetű volt. Ha a korzikaiakat a közélet iránt tanusított erős érdeklődésük született és beszédesnyelvű politikusokká avatta, az ifjú Napoleonnak is az volt leghőbb vágya, hogy a közéletben olyan szerepet játsszék, a mely őt a világ szemében lehető nagy tekintélyhez juttassa. S vajjon nem Korzikára nézett-e az egész világ s nem kísért-e együtt-érzésével ezt a szabadságáért küzködő nemzetet? Nagyerejű becsvágyának izzó phantasiával való keveredése, a mely utóbbi a legtöbb korzikainak veleszületett adománya volt, előtte a legmagasabb végcélokat is megközelíthetőknek tüntette föl. Arról lehetett csak szó, hogy a „körülmények kedvezzenek neki“.

*

„Szolgálatom kezdetén“ — beszélte egyszer Napoleon Madame de Rémusat-nak — „unatkoztam a helyőrségekben. Regényeket kezdtem olvasni s az e fajta olvasmány rendkívül érdekelt. Magam is megpróbálkoztam a regényírással, s eközben szabadjára engedtem képzelőtehetségemet. Csapongásában összeütközött mént szerzett tételes ismereteimmel s én azzal mulattam, hogy álmodoztam s álmaimat rögtön józan eszem

mértékén lemértem. Gondolataimban valami eszményi világba helyezkedtem s azt vizsgáltam, hogy ez miben különbözik attól, a mely engem körülveszen.“ Tehát még mindig a régi álmodozó! Nemcsak az iskola zárkózottságában, hanem ott künn a teljes szabadságban s a mindennapi élettel való folytonos érintkezés közben is még mindig a visszavonultság és a magános elmerengés a kísérelője. Csupán egy dolog nem látszik Napoleon közlésében valószínűnek. Azokhoz az emberekhez, a kik unatkozni tudnak, ő nem tartozott. Életének erről a szakáról utóbb ő maga így nyilatkozott: „Még a mikor semmi dolgom sem volt, még olyankor is mindig az a meghatározhatatlan érzés kísért, hogy nincs elvesztegetni való időm“. Tehát olyan érzés fogta el itt a fiatal embert, a mely egyébként csak elaggó férfiakat szokott kerülgetni; s ez az érzés már korán a maga lelki fegyelmezésére szorította. Kezdetől fogva különben elég dolga akadt. Valenceba érkezve, előbb el kell sajátítania hivatásának minden csínját-bínját s a szabályzatnak megfelelően három hónapig közember sorban kell szolgálnia, míg aztán 1786 január 10-én mint kész tisztet felveszik a királyi tüzérség állományába. Majd a lövegtan elmélete és a polygonon való munkálatok foglalkoztatják. Túlságosan persze nem voltak megerőltetve a régi jó idők tisztjei. Nehéz gyakorlatozásról, tábori gyakorlatokról és hadgyakorlatokról nem sok szó esett. Igaz ugyan, hogy a rossbach-i kudarcz után, 1757-ben, egy pár reformbarát emlegette az ilyesminek szükséges voltát, hanem azért nagyobb változások nem történtek. Pedig szabad idejük lett volna elég. A ki azonban a fiatal katonák közül arra használta volna idejét, hogy jövőjéről gondolkozék, nagyon előkelő családból valónak kellett lennie,

ha valami fényes kilátásokról mert álmodozni. Mert a törzstiszti és tábornoki állások csak ilyenek számára voltak hozzáférhetők, a szegényebb és alacsonyabb sorsú nemességnek életfogytig az alsó rendfokozatokkal kellett beérnie. Képzeljük el már most a lángolólelkű Napoleont érvényesülésre törekvő lázas vágyával az előtt a sivár kilátás előtt, hogy főhadnagygyá váló előléptetésére legalább is egy féltuczat évig kell várnia, s a legjobb esetben ugyanennyi ideig, a míg századossá lesz, hogy végül ilyen minőségben fejezze be nyugdíjas életét, a melynek útján csak a nélkülözés és lemondás voltak hűséges kísérői: csodálhatjuk-e, ha gondolatai más irányban szárnyaltak?

Hazája felszabadításának eszméje mellett megingathatlanul kitart; az ország történetét szorgalmasan tanulmányozza s arra törekszik, hogy szándékát jogilag is megalapozza. Életének az az időszaka volt ez, a mikor már Franciaország nagy szellemeinek hatása alatt állott, a kik mint a nemzet tanítói és vezetői állottak a porondra, hogy a felvilágosodás amaz elméleteit hirdessék, a melyek az uralkodó viszonyokat elítélték s helyökbe új államot és új társadalmat követeltek. Voltaire és Montesquieu, d'Alembert és Rousseau írásai ott forogtak minden kézen. Kivált az utóbbi iránt érzett Napoleon vonzalmat — már csak Korzikáról vallott jó véleménye miatt is — és Jean Jacques tanításai ritkán hullottak termékenyebb talajra. A fiatal kételkedő a genfi bölcselkedőnek mindenekelőtt keresztényellenes irányát üdvözli s meg is védelmezi Roustan abbé valamelyik írása ellen egyik értekezésében, a melyben az egyházat mint rossz hazafit és mint „az államok egységének bontó elemét“ állítja be. Ezért a papokat csupán mint az állam szolgáit s csak attól

való függésben volna szabad megtűrnünk. Kiválóképen Rousseau „Contrat social“-ja kötötte le figyelmét, és pedig ama részekkel, melyeknek tartalmát a maga kedvelt tárgyára alkalmazhatta. 1786 április 26-án — Paoli születése napján — egyik füzetébe értekezést ír, a mellyel bizonyítani törekszik, hogy a korzikaiak jogosan cselekedtek, a mikor Genua igáját lerázták. „Felhangzik itt a balítélet szava: a népeknek nincs joguk, hogy uralkodóik ellen fellázadjanak; isteni törvények tiltják ezt. Dehát mi közük van az isteni törvényeknek egy tisztán emberi dologhoz? Nem értitek meg ennek az isteni törvények segítségével általánosított tilalomnak képtelenségét, hogy soha a bitórló igáját ne legyen szabad leráznunk? Hiszen e szerint bármelyik gyilkos, ha elég ügyes hozzá, hogy mihelyt a törvényes uralkodót leölte, elfoglalja annak trónusát, rögtön az isteni törvény védelme alatt állana, míg ha tette nem sikerült volna, akkor bűnös feje a bitó alá kerülne... Az egyesség, mivel a nép a maga felett való souverain hatalmat idegen kezekbe leteszi, nem lehet örökké kötelező szerződés, vagyis a nép az átruházott souverainitást bármikor megint visszaveheti... Ha már most a „társadalmi szerződés“ eme természetéből folyik, hogy a népakarat a saját véréből való uralkodót, még kellő megokolás híján is, leteheti, mennyivel inkább áll ez valamely idegen uralkodóra, a ki, a természet minden törvényének megbontásával, az alapvető kormányelvek ellen vétkezik. Hát nem beszédesen szól ez a korzikaiak mellett, a mikor a genuaiak uralma éppen csak szerződésen alapult? Ezért jogukban állott, hogy a genuai igát lerázzák, s ezért a francziákéval is hasonlóan járhatnak el. Úgy legyen.“ Tagadhatatlanul kissé merész következtetések ezek egy francia

tiszt ajkán, a ki csak most került ki az iskolából, a hol a király költségén nevelték. Mindezekhez azonban még egy másik, inkább anyagi természetű dolog járult. A 800 franknyi hadnagyi fizetés, a mely a királyi iskolák végzett növendékeinek 200 franknyi pótlékával s a szegényes lakbérrel együtt alig ezerkétszázra emelkedett, idegenben élő fiatal embernek bizony igen szűkös megélhetést engedett; Mademoiselle Bounál nyolcz livresért bérelt lakást s bizony-bizony időnként csak egyszer evett napjában. Otthon azonban, Korzikában, ezzel az összeggel még övéi kicsi háztartását is megsegíthette volna. S erre volt is kilátása, mert első szolgálati éve után s azt követőleg minden másodikban, valami rég meghonosodott szokás értelmében minden tisztnek félévi szabadságidő járt, a melyet a hadügyminiszterium rendszerint meg is hosszabbított. Ezt tehát, mihelyt hozzájut, ki fogja használni.

Addig pedig Valence-ban megtette első lépéseit a társaséletbe. Autun püspöke, Marbeuf, beajánlja őt Tardivon úrhoz, Saint-Ruf nyugalmazott apátjához, a ki viszont Madame de Colombier körébe vezeti, a hol a környék nemessége szokott volt megfordulni. Colombier asszony maga szellemes nő volt: a félszeg és balog korzikaiban, — a ki ezidétt éppoly kevés sikerrel tanult táncolni, mint valamikor a párisi intézetben — felismerte a mindennapiságot meghaladó szellemi tehetséget. Karolina lányához csakhamar röpke, gyengéd és tiszta érzelmek fűzik a gyereksorban lévő hadnagyot, a ki még későbbi éveiben is szívesen emlékezett erre az időre. Bajtársaihoz való viszonya most jó volt. Csakhamar derék és a többiek által becsült tiszt lett belőle, a kit utóbb egyszer a becsületbíróság alapszabályainak kidolgozásával is megbíz-

tak. Mindehhez járult fiatalsága, annak minden reménykedésével és erős tudatával: azt kellene tehát hinnünk, hogy Napoleonnak itt mi oka sem volt, hogy szerencsétlennek érezze magát. S mégis — ha figyelembe vesszük azt a mélabús érzélgést, a mit 1786 májusában vetett papírra — úgy kell ítélnünk, hogy mégsem volt boldog. „Mindig“, írja „még emberek közepe tette is magányosan jövök lakásomra, hogy rideg álmainnak és bánatomnak éljek. S mire gondolok ma? A halálon merengek. Pedig életemnek még csak hajnalán vagyok s remélhetem, hogy sokáig élek! Hat vagy hét év óta vagyok távol hazámtól. Milyen öröömöm lesz, hogyha honfitársaimat és enyémeimet újra meglátom! Abból az édes érzésből, a melyet a gyerekkorom örömeire való visszaemlékezés kelt bennem mindig, nem következtethetek-e arra, hogy boldogságom tökéletes leszen? Micsoda örület hajt hát, hogy pusztulásomat kívánjam? Dehát valóban mit is csináljak én a világon? Ha egyszer úgy is meg kell halnom, nem lenne-e legjobb, hogy mindjárt végezzek magammal? Ha hatvanéves volnék, tekintetbe venném kortársaim balítéletét s nyugodtan bevárnám, hogy a természet végezzen velem. De a mikor életemet már azzal kezdem, hogy boldogtalan vagyok, mert örömet semmi sem szerez nekem, akkor miért vonszoljak tovább ilyen életet? Mennyire eltávolodtak az emberek a természettől! Mily gyávák, aljasak és gerincztelenek! Micsoda látványokban lesz hazámban részem? Láncozokba vert honfitársaim reszketve csókolgatják a kezét, a mely őket leigázza. Nem azok a bátor korszakaiak már ők, a kiket egy hős az erényeivel lelkesített, nem ellenségei ők már, úgy mint egykor, a kényúrnak, az élvezetvágynak, az aljas udvaroncok-

nak . . . Francziák! Nem elégedtetek meg vele, hogy elraboltátok tőlünk, a mi nekünk a legdrágább volt, hanem még erkölcsünket is megrontottátok. Hazámnak ez az állapota, s a tehetetlenségnek érzése, hogy nem segíthetek rajta, csak újabb ok rá, hogy elhagyjam ezt a világot, a hol kötelességből dicsőítenem kell azokat, a kiket becsületből gyűlölnöm kellene. Milyen szerepet játszom én majd hazámban? Milyen nyelven szóljak ott? Ha a haza elveszett, a haza jó fiának nem szabad tovább élnie! Ha csak egy embert kellene elpusztítanom, hogy hazámfiait felszabadítsam, sietve sietnék, hogy aczélomat a kényúr szívébe döfjem, mert megboszulnám hazámat és a meggyalázott törvényeket. Terhes az életem, mert miben sem telik örömem s minden csak fájdalmat okoz szívemnek; terhes, mert az emberek, a kikkel együtt élek és a kikkel valószínűleg mindig is együtt kell élnem, olyannyira mások, mint én, valamiképen a hold fénye elüt a napétól. Így hát nem áll módomban úgy élnem, hogy léteimet el tudjam viselni s innen ered mindentől való undorom.

Mi sem lehet jellemzőbb, mint egy meghasonlott léleknek ez az ömlengése. Tisztán látni, minő hatással voltak Napoleonra Goethe Werther-je, a melyet, a mint mondja, ötször olvasott és Rousseau-nak rajongó írásai; befolyásuk több helyütt fölismerhető. E mellett azonban, szinte közvetlenül, ott érezzük életerős, végtelenül öntudatos gondolatvilágát s az ember tüstént arra a meggyőződésre jut, hogy e napló írójának, ha még oly könnyen folynak is tollából a halál gondolatai, éppoly kevésbé komoly a szándéka, hogy azokat megvalósítsa, mint a hogyan huszonnyolcz évvel később Fontainebleauban sem gondol a trónjától megfosztott

császár arra, hogy megölje magát. Mindig ugyanaz a kettőstermészet, a melynek létéről Rémusat asszonynyal való föntidézett beszélgetésében maga Napoleon tesz bizonyosságot; mindenkor ugyanaz az álmodozás, a mely azonban a nyugodt és rendszeres meggondolásokon mindenkor lehiggad; olyan eszményiség, a melyet nagymértékben kifejlődött gyakorlati észjárás tompít, fékez és helyesbít. Ez az alapvonása személyiségének s egyúttal kulcsa megértésének.

Ezúttal is gyorsan és gyakorlatias irányban határozta el magát. Jusson csak egyszer Korzikára, ott majd egészségi okokból mindaddig nyújtja a néki engedélyezett szabadságidőt, a meddig a hadügyminiszter türelme ki nem fogy. Így nemcsak jövedelme lesz majd hasznára övéinek, hanem önmaga is alkalmat fog találni, hogy a hazai érdekeket a helyszínen hathatósabban támogathassa. 1786 augusztusával lejárt az első szolgálati éve s már szeptember közepén megérkezett Ajaccióba, eltelve a viszontlátás örömétől és a jövőben való megújult bizakodástól.

Különben is legfőbb ideje volt már, hogy hazajöjjön. Édesanyjának a szokottnál is súlyosabb gondokkal kellett küzködnie. Luciánért, Napoleon öcsceéért éppen le kellett fizetnie a tartásdíjat. József, a ki — hogy mihamarább kenyérhez jusson — újabban szorgalmasan hallgatta a jogot, még nem végezte el tanulmányait. Egyik-másik jövedelem, a melyre számítottak, elmaradt, s bár nagysokára dűlőre jutott a hagyatéki per, a mely meghozta nekik a 13,000 frankra becsült kis milleli-i birtokot, viszont hogy hasznát is vehessék, nagyobb tőkét kellett volna beléje fektetniök. Néha segített ugyan rajtuk nagybátyjuk, Lucian archidiakonus, de ez a forrás sem volt kiapadhatatlan. Az apa vállal-

kozásai között egy eperfaültetvény is szerepelt s Marbeuf közbenjárására a királyi kormány szerződésileg kötelezte magát annak támogatására; ezt a szerződést azonban most felmondották, Marbeuf pedig nemrégén elhunyt volt. Ajaccio közelében egy mocsaras sóstó lecsapolását sem lehetett folytatni, pedig Károly — ugyancsak állami segítséget remélve — már sok pénzt fektetett beléje. Mindez persze számos kérvénynek és megokolt fölterjesztésnek volt az indítéka, a melyeket azonban nem vettek figyelembe s Napoleonnak végre is arra kellett magát elhatároznia, hogy Párisba menjen s ott személyesen keresse a család igazát. 1787 őszét valóban a fővárosban tölti, miután szabadságát meghosszabbították. Hogy azonban a kért támogatásért és segítségért való fáradozása itt is hiába való volt, újra elkeseredett a francia uralom ellen és mélységes utálattal eltelve iránta vissza tért Ajaccióba, ahol édesanyjának most éppenséggel cseléd nélkül kellett házatáját rendben tartania. Addig maradt otthon, a míg az ezredhez való visszatérését már semmi ürügyön sem lehetett tovább halasztania; ezredét 1788 június havában Auxonneban találta, a hová időközben áthelyezték.

Auxonne nem volt kedvező állomáshely; éghajlata egészségtelen, társasága semmi, s a tiszta a tűzériskola előadásaira, szolgálatára és a bajtársaival való érintkezésre volt utalva. De éppen ezek a körülmények lettek Napoleonra jelentőséggel teljesek. Mert ezek révén maradt annyi ideje, hogy nemcsak a maga fegyvernemének ismereteiben mélyedhetett el s nemcsak a hadtudomány alapelemeit tudta itt elsajátítani, hanem komolytartalmú művek hosszú sorának segítségével sok egyéb ismeretet is szerzett, a miket

aztán erős emlékezőtehetsége tartósan megőrzött. Már Korzikára is teli láda könyvet vitt magával, a miket részben megtakarított pénzén vásárolt, részben pedig kölcsönvett. Köztük volt Montesquieu „A törvények szelleme“, Filangieri „Törvényhozástana“, Smith Ádam „Nemzeti jóléte“, s ezeket ott Pozzo di Borgo barátjával — későbbi halálos ellenségével — együtt tanulmányozta; köztük voltak a nagy francia tragédiaírók is, a kiknek műveit részben könyv nélkül tudta. Most az új helyőrségben, a hol váltólázás betegsége hetekre odalánczoltalaktanyai kis szobájához, még szorgalmasabban olvasott s az elolvasottak lényeges tartalmáról pontos jegyzeteket készített. Közbe-közbe saját fogalmazványain is gyakorolta tollát: e korból való „Essex grófja“ című kis „angol novellája“, a Voltaire-féle modorban megírt elbeszélése: „A próféta álarcza“, egy regényfejezet, a melynek cselekvénye Korzikán zajlik le és „Levelek Korzikáról“ című a sziget történetét tárgyazó munka kezdete, a melyet javarészt Filippini művéből vett kölcsön; e művét Necker miniszternek akarja ajánlani, előbb azonban elküldi Briennebe egyik volt tanárának, hogy az némi simításokat végezzen rajta. Plutarchost is újra előveszi, már csak azért is, mert Rousseau kijelentette, hogy az állam iránt való finom érzékét ezen a könyvön fejlesztette. Mert Napoleon mit sem tart most fontosabbnak, mint hogy politikai készségre tegyen szert, a melyet később nemzete szolgálataiban vél felhasználhatni. Barrow egyik munkája alapján tanulmányozza Anglia történelmét s teljes rokonérzéssel fordul az angolok felé. Hiszen ők hatalmas ellenségei Korzika elnyomóinak, hiszen angol ember, Boswell írta meg a sziget történetét, hiszen náluk talált Paoli vendégszeretetre. Valósággal „anglo-

maniakus“, a hogyan a korzikai francia tiszték elnevezték. De e mellett Franciaországot sem hanyagolja el. Mablynak „A francia történelemről való elmélkedéseiből“ veszi a meroving-korszakra és Nagy Károlyra vonatkozó ismereteit, a kit majdan oly gyakorta fog mintaképeül idézni. Ezenkívül Marigny és Amelot könyveiből meríti az arabusok és a velencei köztársaság, Rollinból a régi népek történetét illető ismereteit, Tott báró emlékirataiból tanulságokat merít Egyptomra s a szuezi földszorost áttörő Ptolemaeus-féle csatornára nézve, „a melyet könnyűszerrel lehetne hajózhatóvá tenni“. Mind e históriai műveket abból a nézőpontból tanulmányozza, hogy belőlük mentől többet tanuljon az államok szervezetére és kormányzására vonatkozólag s bosszankodik, ha ebbeli várákozásában csalódik. Így jegyzi föl egyszer Rollin olvasása közben: „A történetíróknál semmiféle adatot sem találok arra, hogy minő adónemeket szedett az uralkodó, mi módon szedte őket és hogyan arányosította kivetésöket az országban. Azt sem mondják meg, hogy az uralkodó mily módon közölte alattvalóival akarátát“. Vajjon már ez idétt is beleképzelte magát az uralkodó szerepébe, ha csak valami kis szigetországéba is? „Én is Paoli leszek“, kiált fel egy alkalommal. Korának földrajzát Lacroix-ból tanulta; a modern Franciaországról való ismereteit Necker-nek az állam pénzügyi helyzetéről szóló tanulmányából, az „Espion anglais“-ból, Terray abbénaka pénzügyi gazdálkodásról szóló röpiratából, Mirabeau-nak a „Lettres de cachet“-ékről szóló írásából és másokból merítette; Poroszországnak a nagy király uralkodása alatt való viszonyairól Laveaux tanár „Vie de Frédéric II.“ cz. könyve útján tájékozódott, a mely

1787-ben Strassburgban jelent meg s hemzsegett a tévedésektől.

E munkáknál és sok egyébnél is, a melyekről jegyzeteiből mit sem tudunk meg, nagyobb mértékben befolyásolta legközelebbi fejlődését Raynal, a kinek műve: „Az európaiaknak mindkét Indiában való letelepedését és kereskedelmét tárgyaló bölcséleti és politikai történelem“ a nyolczvanas évek legolvasottabb könyvei közé tartozott. Miként Rousseau, Raynal is a megbecsülés hangján emlékezett meg a korzikaiak szabadságharczáról s ezzel megnyerte Napoleon szívét. A mi még ezenfelül lekötötte figyelmét e könyv iránt, az forradalmi iránya volt. Mert a mű többet adott, mint a mennyit czíme ígért. A könyv például nem számolt be csak egyszerűen China alkotmányos viszonyairól, hanem össze is hasonlította azokat a francziákkal, s az összehasonlításban Franciaország maradt alul. Szenvedélyes szavakkal ecsetelte a saját országában uralkodó viszonyokat, a nemességnek és a főpapságnak módfölött való kiváltságait, a gazdag és szegény között tátongó mély szakadékot s a középosztály politikai jogfosztottságát, a hivatalok megvásárolhatóságának erkölcsrontó hatását, a rossz pénzügyi politikát, s megjósolta a közeli összeomlást, sőt mi több, valósággal izgatott a zendülésre, a mely az uralkodó viszonyok között szinte állampolgári kötelesség. Mindez mély hatással volt Napoleonra, mert megfelelt saját óhajításainak s majdnem mélyebben hatott reá, mint azelőtt Rousseau tanai, a melyeket bonczoló elméje csakhamar kétségekkel fogad s a melyeket későbbi éveiben mint „ideologikus locsogást“ el fog vetni. Szóval, Raynal egészen az ő embere volt; függetlenség után való vágyakozása új táplálékot szítt

belőle. Függetlenség főként a francia uralom alól, a mely a korzikaiakkal kötött egyezményeit nem tartotta be, a mely ígéreteit nem állotta — kis öcsese, Lajos ismételt ígéreték ellenére sem kapott ingyenhelyet — s a melynek nincs szíve egy nyolcz élő gyermekkel küzködő özvegyasszony nyomorúsága iránt. Aztán függetlenség a királyi hatalom alól is; mert a korzikaiak, a kik sohasem éltek monarchikus államformák mellett, Napoleon föltevése szerint elviselhetetlennek találják azt. „A királyságról“ értekezést akar írni s 1788 október 23-án papirosra veti alapgondolatát: „Ez a munka a ‚király‘ megnevezés általános fogalmával, annak eredetével és az emberek lelkében való meggyökeresedésével fog kezdődni. A katonai rendszer kedvező erre a fejlődésre“. Ekkor aztán tüzetesen foglalkozik a bitorlott hatalommal, a melynek Európa tizenkét birodalmának királyai örvendenek. „Csak nagyon kevés az olyan király, a ki nem érdemelte volna meg már, hogy trónusától megfosztassék“. Ezután Sidney Algernont dicséri, a kiben „a monarchiák, a fejedelmek és a hatalmasok ellenességét“ véli felismerni és teljességgel nem érzi magát XVI. Lajos alattvalójának. A Neckerhez intézett ajánlásban, a melyet „Korzikai levelei“ bevezetésének szánt, így szól: „Az Ön királya nevében“, amely kitétel briennei kritikusanak nem tetszik. 1787-ben Párisban ezt a mondatot írja le: „Drága Földieim! Mi mindig boldogtalanok voltunk. Ma ugyan hatalmas monarchiához tartozunk, de e kapcsolatból nem érezünk egyebet, mint alkotmányának hiányosságait; szenvedéseinek megkönnyebbülését pedig csak az időtől várhatjuk“. Ő maga pedig im ott áll ennek a monarchiának szolgálatában, azoknak a francziáknak a szolgálatában, a kiket

már gyerekkorában meggyűlött, a kiknek ajtai előtt büszkeségének meg kellett alázkodnia, hogy a Buona-parte-család számára jótéteményeket és segélyeket kolduljon s hozzá még eredménytelenül, azoknak a francziáknak szolgálatában, a kik hazáját lenyűgözték volt, a melynek felszabadítása legmerészebb álmainak megvalósulása lett volna. Ragyogó példaképei hazájának hősei: Sampiero és Paoli voltak, ő pedig győztes ellenfeleinek esküdött hűséget s ezzel bilincset vert önmagára, a mely megbénította dicsőségvágyát s egész létére a kicsinyesség bélyegét sütötte! Népének hőse akart lenni s a népére ügyelő csendőrségnél többre nem vitte! Ezt lehetetlen volt eltűrnie! S változtatni mégis alig lehetett rajta. Mert hallatlan dolgoknak kellett volna történniök, hogy mindazokat az akadályokat elhárítsák, a mik ennek a becsvágya lázától gyötört embernek szándéka elé tornyosultak. Egy egész világrendnek fenekestül kellett volna felfordulnia, hogy helyet adjon e sajátos szellem röptének.

És íme, a hallatlan dolog bekövetkezett: a világ rendje új csillagzat jegyébe került.

MÁSODIK FEJEZET.

A forradalom. Napoleon korzikai kalandjai.

Nem lehet e helyütt czélunk, hogy részletezzük mindazokat az okokat és indítékokat, a mik Franciaországban azt a mindent megdőntő mozgalmat idézték elő, a melytől modern állami és társadalmi berendezkedésünk javarésze kezdetét veszi. Tény, hogy e mozgalom szükségét sokan már jóval a sorsdöntő 1789-es év előtt érezték. Már a század közepén, amikor még XV. Lajos király élt, a kit történelmi hírnevéhez szeretői és vereségei segítettek, a „forradalom“ szó valamelyes megváltó jelentőséget nyert s azt azontúl is meg tudta tartani. Amikor pedig utána unokája, XVI. Lajos került a trónra és jó szándékkal iparkodott a viszonyokon javítani s a mi kivetni valót talált, azt — persze személyes hatalmi állásának sérelme nélkül — kiirtani is törekedett, akkor kiderült, hogy jóindulatú reformokkal az elégedetlenséget megszüntetni már nem lehet: a „physiokraták“ izgató kritikája már nagyon kiélesítette a helyzetet; s kiderült az is, hogy a baj fészke sokkal mélyebben feküdt, sem-hogy akár a legjobb miniszter működése is orvosolni tudta volna. A tizenhetedik század óta Franciaor-

szágban olyan despotikus, központosított államforma alakult ki, amely az ország sorsát királya önkényének s az összes közviszonyokat lenyűgöző burokratia belátásának szolgáltatta ki. A nép régi sarkalatos jogait semmibe sem vették, az états généraux-kat, vagyis a papság, nemesség és polgárság rendjeire tagolt lakosság képviselőit már rég nem hívták egybe törvényhozó munkára, a legfőbb törvényszékekkel, parlamentekkel pedig, a melyek olykor-olykor gátat vetettek felelőtlen hatalmának, a kormány állandóan hadilábon állott. A papság és a nemesség beletalálta magát a politikai jelentőségtelenségén nyugvó új rendszerbe s lojalitásukat a király bőkezűen jutalmazta meg: mert legalább részben megmaradt adómentességük és egyéb kiváltságuk, a melyekkel annakelőtte az állam, alattvalóikon gyakorolt bírói és védői jó szolgálataikat megfizette. A harmadik rend ellenben, a mely nem részesült semmiféle kiváltságban, minden közjog híján kénytelen volt az állami terhek egész súlyát majdnem egymagában viselni. S ez kevésbé állott a városokról, a melyek évi átalánynyal váltották meg földadó-kötelezettségüket, mint inkább a vidéki földbirtokról. A földbirtok kétötöde a két kiváltságos rend kezében volt s így tehermentes maradt, a harmadik ötöd a városi polgároké volt; a többi földön azonban a kisbirtokosok nagy tömege osztozott, a kiknek egyáltalában nem volt joguk, hogy mint amazok robotot, út- és hídvámost szedjenek, de azért mégis mindenféle adót nekik kellett szegényes kis birtokukból kisajtolniok. A kiváltságos osztályok birtokain élő parasztok azonfelül bőségesen adóztak az államnak, a mellett az egyháznak és a földbirtokos tisztviselőinek is, s az ország területének nagy részében

szerzeményük csekély romjaiból tengették nyomorúságos életüket. Ehhez járult, hogy a földmunkások napszámának emelkedése egyáltalán nem tartott lépést a termények árának növekedésével, a mi ezekben a természetüknél fogva is conservatív néprétegekbe szintén beajította az uralkodó viszonyok ellen való gyűlöletet. Hasonlóképen a városokban is a csekély vagyonos és előnyökben részesülő körökkel szemközt — az ingó tőke adómentes volt — a vagyontalanok tömege állott, a kiknek, miután a czéhekből és a községi hivatalokból ki voltak zárva, nap-nap után kellett életüket az előbbiek érdekében újra meg újra megszolgáltatniok. Így Franciaországban a szegény ember egyúttal a legnyomottabb is volt, míg az előkelők Párisban, vagy a pazarló versaillesi királyi udvarban ragyogó salonélet fényözönében tékozolták el mások fáradságának gyümölcsét.

Emez állapotok természetellenes voltát az ország legjobb fiai már rég felismerték. Mulhatlan értékű fényes műveikben, pompásan egyszerű nyelvezettel támadják az egyház türelmetlenségét, a mely még a hatvanas években is kemény rendszabályokat követelt a szavára hajló hatóságoktól a reformátusok ellen, bebizonyítják a fennálló társadalmi rend tartáhatatlanságát, különböző utakon keresik a legjobb államforma eszményét, a melyet a mostani helyébe kellene állítani, mihelyt ez — érdeme szerint — összeomlott. S az összeomlás csakhamar be is következett. Egy részről a rossz pénzügyi gazdálkodás, más részről a rossz termések folytán bekövetkezett nyomor elősegítették a válságot. Miután a nyolczvanas évek elején Necker pénzügyminister az államháztartás kétségbeesett helyzetét az egész világ előtt feltárta, miután

egyik utódja, a léha Calonne, végül maga is hiába iparkodott a két kiváltságos rend vagyonát az állam szükségletei javára megadóztatni, miután szerencsétlen kereskedelmi szerződések 1788-ban válságba sodorták a francia ipart, ezenfelül pedig újabb és újabb kölcsönök az állam hitelét kimerítették s a csőd immár kikerülhetetlennek látszott, a király végre rászánta magát, hogy a közóhajnak eleget téve, a rendi kamarákat az 1789-iki május elejére Versaillesba egybehívja.

A régi Franciaország alkotmányos rendjei, a mint utoljára 1614-ben voltak összehíva, nem alkottak egységes tanácskozó-testületet, mint teszem az angol parlament. A három rend képviselői egymástól elkülönülve tanácskoztak és szavaztak, s a három rendi szavazat többsége — kettő egy ellen — döntött a törvények elfogadásáról vagy visszavetéséről. Ilyen körülmények között a polgári rend szükségképpen mindig alul maradt a papság és nemesség mellett, s már akkor is keservesen panaszkodott emiatt. Az 1789-iki harmadik rend azonban nem volt már az 1614-iki. Két hatalmas és győzedelmes forradalom példája, a XVII. században az angol, és különösen a XVIII. században az amerikai nem tévesztette el hatását. A bölcselkedők és politikusok tanításai a francia harmadik rend köreibe is behatoltak, az uralkodó állapotok jogtalanságáról való meggyőződés kiváltképen az ő meggyőződése volt, s a kívánság, hogy annak tettel is bizonyosságát adja, az első forradalmi lépésre vezette. Az alkotmányos szokás és XVI. Lajos akarata ellenére a harmadik rend képviselői — a kik szám szerint fölérték a másik két rend képviselőinek együttes számával — eltértek a tanácskozás eddigi rendjétől, a nemzet képviseletének nyilvánították magukat és fölszólították az első két rend

képviselőit, hogy velők közösen tanácskozzanak és határozzanak (1789 június 17.) Ez a határozat a szabad-elvű főrendek és az alsó papság tetszésével találkozott, a kik végre is hajtották, s így a régi hűbérkori rendi kamarák helyét modern képviselőház foglalta el, a mely nem elégedett meg azzal a szereppel, hogy a kormány hitelműveleteinek mindenkor kész eszköze legyen, hanem arra is hivatottnak érezte magát, hogy az egész régi rendszert felborítsa és helyébe új Francziaországot szervezzon. A feladat első részét még 1789-ben megoldották. Az augusztus 4-iki éjjeli ülés általános lelkesedésének mámorában elfogadták amaz emlékezetes határozatokat, a melyek minden rendi kiváltság eltörlését, a parasztok úrbérének és a papi dézsmának megválthatóságát mondták ki, az állami tisztségek eddig szokásos elárúsítását megengedhetetlennek nyilvánították és kevéssel utóbb az „általános emberi jogok“-ban felállították azt az alapelvet, hogy mind a polgári mind a katonai szolgálatban minden tisztség az összes állampolgárok számára egyaránt elérhető. Ezzel — igaz, kissé elsietve — lebontották a régi Francziaország roskadozó épületét s helyet csináltak egy új, lakályosabb ház számára.

Mindez azonban nem volt nyugodt és zavartalan megfontolás és elhatározás eredménye. Mert a míg a törvényhozók Versaillesban az új szabadság törvénykönyvét tervezgették, az alatt a közeli fővárosban kitört a nyílt forradalom. Népcsődületek Párisban már évtizedek óta nem voltak szokatlanok. Most úgy tetszett, mintha a forrongás állandósulni kívánt volna a fővárosban. Röviddel előbb, hogy a nemzetgyűlés fenntemlített határozatait meghozta, Párisnak „souverain“-né lett népe szerencsés kimenetelű ütközetet vívott meg

a Vendome-téren a királyi katonákkal, a kik éppen nem tanusítottak rendíthetlen bátorságot; aztán megrohanta a rokkantak palotáját és július 14-én földig rombolta a Bastillet. Az újonnan alapított nemzetőrség s az új városi hatóság csak nagy ügygyel-bajjal tudta a zavargó tömeget addig is féken tartani, a míg a király a dolgok új rendjét a városházán jóvá nem hagyta. Sajátságos elemekből összeverődött társaság volt ez a „Páris népe“: türhető műveltségű, becsületes szabadságrajongók s mellettük elbaromiasodott csavargók, a kiket a vidék nyomora ezerszámra kergetett a városba; elnyomott munkások, a kik emberi méltóságuknak megfelelő élethez való igaz jogukért küzdöttek s mellettük szemérmetlen kalandorok és enyvesujjú csöcselék, a mely tartózkodás nélkül üzent hadat minden ingó vagyonnak; módszeresfejű emberek, a kik el voltak rá szánva, hogy kiokoskodott alapelveik végső consequentiáit is levonják, s mellettük a tudatlanok légiói, a kik az utczán hallott jelszavak nyomása alatt akaratlanul mozogtak tovább; a fejetlenségnek számottevő hadserege volt ez, a mely csakhamar borzalmas jelentőségre verődött. 1789 október havában a királyt és a nemzetgyűlést Versaillesból a fővárosba kényszerítette.

A forrongás azonban nem szorítkozott csupán a fővárosra. Röviddel a politikai mozgalmak kezdete után a vidéket is magával ragadta az ár. Úgy mint Párisban, a vidéki városokban is a királyi hatóságoknak tágitaniok kellett az önkormányzati közigazgatási szervek elől, a földbirtokokon kívül pedig a parasztság hadat üzent a birtokos osztálynak. Itt mindenütt az éhség bitorolta a végrehajtó hatalmat. A gabonacsődületek százai csak bevezetői voltak további rendbontásoknak. A délvidék aratása ez évben is rosszul ütött

ki. Közép- és Észak-Francziaországban, a hol a hozadék kielégítő, senki sem meri gabonáját piacra vinni. A magas árak szilárdan állanak s újabb kihágásokra vezetnek. A földbirtokosokat halálos fenyegetésekkel kényszerítik, hogy készletüket szolgáltatassák ki. A parasztok a nemesi kastélyok elé vonulnak föl, s tulajdonosaikat nemcsak hűbérúri jogaikról, hanem sok esetben vagyonukról való lemondásra is kényszerítik. A ki ellenszegül, életét veszti. Francziaország keleti részében, a legszélső északról le a Provenceig napirenden vannak a parasztlázadások és a vagyonrongálások, sőt emberölés és gyilkosság sem tartozik a ritkaságok közé. Nincs az a tekintély, a mely határt szabhatna a garázdálkodásnak.

A Saône mellett fekvő Auxonne várost sem kerülte el a forradalom. 1789 július havában itt is megkondukt a vészharang, a vámsorompókat itt is összetörték s az adószedők hivatalait lerombolták. Az egyik tűzérosztag, a melynek a rendet kellett volna helyreállítania, megtagadta az engedelmességet, s karjára támasztott fegyverrel nézte a csődületet. Néhány héttel előbb a közeli Seurreben lázadt volt fel a nép s kegyetlenül elbánt két gabonakereskedővel. Akkor Buonaparte alhadnagy szállott oda ki, mint osztagjának parancsnoka. Azt beszélik, hogy odakiáltott a tömegnek, hogy a becsületes emberek menjenek haza, mert neki az a parancsa, hogy csak a söpredékre lövessen; a mire aztán állítólag az egész tömeg széjjeloszlott. Lehet, hogy így történt. De másfelől olyasmit is beszélnek, hogy a seurrei forrongásnak akkorra már vége volt, mire a katonaság megérkezett. Augusztus közepén Auxonneban maguk a tűzérek is fellázadtak s arra kényszerítették ezredesüket, hogy a tartalékpénzeket szolgál-

tassa ki nekik. Később Napoleon maga beismerte, hogy a csapatok fegyelmetlenségének eme jelei igen rosszul hatottak reá. Pedig ezek is csak kísérőjelenségei voltak annak a mozgalomnak, a melyet maga is hön ohajtott.

1789. évi augusztus 23-án a francia hadsereg tisztjei letették a nemzetgyűlés által megszabott esküt: hűséget fogadtak a nemzetnek, a királynak s a törvénynek és megfogadták, hogy az alájuk rendelt legénységet soha másként, csakis a hatóságok kívánsága szerint fogják felhasználni. Napoleon is megesküdött erre. De azért ő még egyáltalán nem érezte magát francziának és lelke tántoríthatlanul Korzika felé fordult. „A korzikai történelemről szóló leveleit“ átdolgozta s most már a száműzött Paolinak akarja azokat ajánlani. 1789 június havában kelt egyik levele, a mellyel Paolit igyekszik megközelíteni, újra rávilágít Napoleonnak a francia elnyomók iránt érzett gyűlöletére. S nemsokára már csak az az egy gondolat tölti el, hogy a forradalom szárnyain iparkodjék hazájában hatalomra és tekintélyre szert tenni s hogy a maga függetlenségével együtt nemzetét is kivívja. Az írott szavak ideje már elmúlt. A „korzikai levelek“, a melyeknek ajánlását Paoli nem fogadta el, abbanmaradtak. Szerzőjük most már önmagának keres helyet hazája történetében.

*

Korzikán a francia hódítás óta két párt volt: az egyikhez az idegenek barátai tartoztak, a kik kibékölték az új helyzettel s azt javukra fordították; a másik a nemzeti párt volt, a mely csak a legmélyebb undorral bírta az új uralom nyomását elviselni. Amazokhoz, a conservatívekhez tartozott a csekély számú nemesség, valamint a papság az őt vakon követő tömeg-

gel, aztán a partmenti városok polgárságának egy része, a minthogy a parti lakosság, a mely minden ágyú-naszád kényekedvének ki volt szolgáltatva, már korán megtanulta, hogyan kelljen idegen urak hatalma előtt megalázkodnia; míg az ország szívében lakó hegyi nép — Montenegro és Albánia fiaihoz hasonlóan — könnyebben megőrizhette fékezhetetlen szabadságvágyát. Agyon-terhelt, politikai jogok nélkül szűkölködő polgári- és parasztosztálynak a túlhatalmas, kiváltságok által gazdaságilag megerősödött úri osztályok iránt való ellen-séges érzületét, a minő Franciaországot lángba borít-hatta, itt a szigeten, a hol ezeket az ellentéteket még csak nem is ismerték, alig lehetett felfedezni. A nemzeti párt ismét két árnyalatra oszlott: az egyik árnyalat azt remélte, hogy a francia forradalmiakkal való együttműködés révén biztosíthatja polgári sza-badságát, a másik pedig mitsem akart tudni a fran-cziákról, vagy éppen a velők való egyezkedésről. A con-servatívok a hivatalos jelölteket választották be a rendi kamarákba: Buttafoco tábornokot a nemesség és Peretti abbét a papság képviselőjében, a nemzeti liberálisok pedig ellenzéki férfiakat küldöttek a harmadik rendbe: Saliceti ügyvédet és Colonna de Cesari Rocca kapi-tányt. A két utóbbinak sikerül is küldői kívánságait a nemzetgyűlésen keresztülvinni: és a sziget kormány-zója mellé rendelt nemesi bizottság helyébe szabadon választott kormánytanácsot, korzikai tisztviselőket s az ország fiaiból alakított zsoldos katonaságot eszközölnek ki. Ha az új nemzeti kormányzat gondolata egy csomó fiatal korzikainak, Pozzo di Borgónak, Peraldinak, Cuneo-nak és másoknak becsvágyából fakadt, a kik már-már kormányzóságról álmodoztak, a néphadsereg eszméje viszont egészen a fiatal auxonnei hadnagy, Buonaparte

szájaíze szerint való volt, a ki nagybátyjával, Flesch-sel élénk levélváltást folytatott a sziget eseményei felől, s a kinek családja Marbeuf halála s a francia hatóságoknál elszenvedett kudarczai óta az ellenzékhez csatlakozott. Napoleon maga is vágyott ugyan hazájában az első helyre, de az ő becsvágya nem választások és viták s a néphangulat ingatag alapjain épült fel. Arra számított, hogy katonai képzettsége révén okvetlenül sikerül a korzikai néphadsereg parancsnokságában valamely magasabb állást elnyernie s ha egyszer van némi hatalom a kezében... Ám ilyes terveken nem lehet a távolból dolgozni. Ismét hosszabb szabadságot kér, a mit meg is kap s 1789 szeptember havában újra Ajaccióban van.

Mindjárt megérkezésekor nehézségei támadnak. Buttafoco conservatív képviselőnek sikerült a nemzeti párt terveit a királyi kormánynál megakadályoznia. A nemesek tizenkettes bizottsága ellenezte a nemzeti bizottmány felállításának tervét s a nemzetőrséget Korzika számára károsnak és túlköltségesnek mondotta, úgy hogy egyelőre egyikről sem esett több szó. E miatt mély lehangoltság vett erőt az embereken. A mikor Napoleon megérkezett, a város még javában forrongott. A hadnagy nem hiába járta meg a nyári forradalom iskoláját, nem hiába látott a francia városokban nemzetőrségeket keletkezni, nem hiába ismerte meg a kokárda varázsát; tapasztalatait most felhasználta s lázas tevékenységet fejtett ki. Meg akarja buktatni a reakziós városi hatóságot, az ajaccioi bastillet hatalmába akarja keríteni, a francziákat elakarja kergetni s a város „patriótái“, a kiknek elmondja terveit, vad lelkesedéssel fogadják azokat; a polgárőrség egy-kettőre megalakul. Egyik életrajzírója azt mondja róla: „Fáradhatatlan tevékenysége mindent megmozgatott és felvillanyozta egész Ajacciót“.

Nemsokára Buttafoco ipja, Gaffori, a kit augusztusban bíztak meg a korzikai haderő másodparancsnokságával — a főparancsnok Barrin volt — tetemesen megerősített katonasága élén bevonult a városba s a lakosság csöndesebb része melléje állott; a polgárőrséget feloszlatták s a forradalmiaknak meg kellett elégedniök egy tiltakozással, a melynek szerzője Napoleon volt, s a melyet a párisi nemzetgyűlés elé terjesztettek, kérve szabadságuk védelmét s „a korzikaiaknak ama jogaikba való visszahelyezését, a miket a természet minden embernek megadott a maga hazájában“ (1789 október végén). Időközben azonban Bastia városában, a kormányzó és a királyi hatóságok székhelyén, Saliceti intőszavára lánggra lobbant a forradalom. Napoleon tüstént odasietett. Gondosan elkerülte a helyőrség tisztjeivel való találkozást, viszont állítólag itt is lelke volt az államcsinynek, a mely azzal végződött, hogy Barrin tábornok tényleg kiszolgáltattott az új nemzetőrségnek néhány száz puskát. Diadallal újságolja Napoleon Ajaccióba: „Bastiai testvéreink ezer darabra törték lánczaikat“. Emez esemény következtében és egy Bastiából érkezett írásra támaszkodva Saliceti november végén a párisi nemzetgyűlés elé a következő indítványt terjeszti, a melyet lelkes beszédek kíséretében el is fogadnak: Korzikát, a mely eleddig csak hódított tartományként szerepelt, Franciaország integráns részének nyilvánítják, lakosait pedig a francia alkotmány és a nemzetgyűlés határozatai értelmében kormányozzák. A Genuával való 1768-iki szerződést, a mely a szigetet csak „zálogképen“ engedte át Franciaország fennhatósága alá, e határozat meghozásakor nem vették figyelembe. Az év végén hálaadó istentisztelettel ünnepelte meg a sziget a nagy eseményt.

A Buonaparték házán akkoriban ezt a fölírást lehetett olvasni: „Éljen a nemzet, éljen Paoli, éljen Mirabeau“. Olyanformán hangzott ez, mintha a francia forradalom embereivel való testvériesülés szava lett volna, a melyből persze a royalisták, tiszték és hivatalnokok — pedig ezek kezében volt ez időtt még a hatalom — ki voltak zárva. 1790 június havában az új községtanács, a melyben Buonaparte József is helyet foglalt, egynéhány ilyen királypárti tisztviselőt fogságra vet és Napoleon szerkeszti meg a szózatot, melylyel a községtanács eljárását igazolni kívánták. Majd pedig — tiszt létére — a fegyveres erő ellen fordul. Csak a helyőrség parancsnokának, La Férandièrenek az éberségén hiúsult meg Napoleonnak és barátainak az a szándéka, hogy a fellegvárat hatalmukba kerítsék, a mit úgy akartak elérni, hogy az új polgárőrség néhány századát akarták oda becsempészni. A gyűlölt francziák megmaradtak, de csak azért, hogy szemtanui legyenek annak a fejtelenségnek, a mely a szigeten a királyi kormányzatot közvetlenül felváltotta.

Mindez senkinek sem tűnt fel oly mértékben, mint Paolinak, aki most tért haza. 1790 április havában hűséget és engedelmességet fogadott a párisi nemzetgyűlés jelenlétében a francia népnek; majd pedig, szinte diadalmenetben utazott keresztül déli Franciaországon és július közepén Bastiában szállott partra. A tiszteletére odasereglett ezernyi nép kitörő örömmel fogadta. Valamennyi város küldöttséggel képviseltette magát. A korábbi diktátor, a kinek hírneves alakját a szabadságharcz időire való emlékezés és száműzetésének martíromsága dicsőség fényével övezte, feltétlen tiszteletben részesült. A mikor az 1790. év szeptemberében a köztisztviselők választására került a sor, a mint ezt Francia-

ország új közigazgatási szervezete minden megye számára megszabta, egyhangúan a kormányzó tanács elnökévé kiáltották ki. A conservatívek letűntek a színtérről, viszont a letűnt uralom kárhoztatása s az új alkotmány törvényeinek elfogadása, a melyeket Paoli is mértékadóknak ismert el magára nézve, az összes „nemzeti pártiakat“ mind köréje gyűjtötte. A két Buona-parté, József és Napoleon, szintén kereste jóindulatát. Az előbbi elérte, hogy bár még nem volt teljeskorú, az Ajaccio-kerületi közigazgatási hatóság elnökévé választották. Az utóbbi, a kinek szabadságát „egészségi okokból“ ismét két ízben is meghosszabbították — bárha La Férandiére már 1789 végén olyan jelentést küldött róla, hogy „jobb volna, ha hadtesténél tartózkodnék, mert itt szünet nélkül csak bujtogat“ —, hogy Paolinak különösen is kedvében járjon, 1791 elején „levelet“ írt Buttafoconak, a ki nyíltan óvta a nemzetgyűlést Paoli nagyravágásától. Ez a nyílt levél fölösleges volt, mert a kormányzótanács máris megbízott két delegátust, hogy Párisban tiltakozzanak a nemesség képviselőjének kijelentései ellen. Napoleon mindazáltal nem szalasztotta el az alkalmat, hogy Paoliért a nyilvánosság előtt sikraszálljon, hogy Buttafocora — érdemetlenül — reástitse a hazaárulás bélyegét és az 1769 óta lefolyt eseményeket olyan hévvel újítsa föl, hogy Paoli Józsefhez intézett egyik levelében maga is azt az óhajtatást nyilvánította, vajha ez az írás rövidebb és pártatlanabb lett volna. De az ajaccioi frissen alakult patriota-club, a mely a jakobinusok párisi clubjának volt helyi fiókja s a melynek tagjai között a Buona-parték — még a tizenhat éves Lucián is — ott voltak, más nézetten volt, a röpiratot kitűnőnek találta és elhathározta annak kinyomatását. A fiatal tiszt szándéka

nyilvánvaló volt: Paoli oldalán, a kit a kerület választói gyülekezete törvény ellenére a sziget valamennyi polgár-őrségének főparancsnokává választott s a ki alapjában véve nem volt modernül iskolázott katona, kiváló szerepet akart játszani és — Paoli öreg ember volt.

Egyelőre ugyan — mert tovább már nem háríthatta el — Franciaországba kellett visszatérnie. Már 1790 október havában kellett volna ezredénél jelentkeznie. Az ajacciói községtanács bizonyítványával igazolta, hogy lehetetlen volt elutaznia, s így csak 1791 február havában érkezett meg újra Auxonneba. Ez időtájt vándorolt ki éppen nagyszámú királypárti tiszt. Ezek megpróbálták, hogy Napoleont is magukkal csábítsák. De felelete nyomában olyan heves összetűzés támadt, hogy egy alkalommal már majd bedobták a Saôneba. A tisztek e sűrű kivándorlásának és a tűzérőség újjászervezésének köszönhetette, hogy kötelességérzetének hiányosságát elnézték és 1791 június 1-én a valencei negyedik tüzérezred főhadnagyává nevezték ki. Itt — az idők folyama látszólag nyugodtabb mederbe tért — újra régi életmódját folytatta; annyi különbséggel csupán, hogy szegényes lakását és szűkös fizetését megosztotta Lajos öccsével, Hollandia későbbi királyával. A mikor ez húsz év múlva kellemetlen helyzetbe hozta a francziák császáriját azzal, hogy koronáját önhatalmulag letette, Napoleon miniszterével, Caulaincourtral való beszélgetése közben rátért ama rég mult napokra. „Mit, hogy az öcsém ártson nékem“ — kiáltá — „a helyett, hogy támogatna?! Az a Lajos, a kit hadnagyi fizetéséből neveltettem, az Isten tudja, milyen nélkülözések fejében? Igen, én teremtettem elő az összeget, a mit tartásdíjául kellett fizetnem. De tudja-e, milyen úton?

Úgy, hogy soha a lábamat kávéházba, vagy társaságba be nem tettem, hogy száraz kenyeret ettem, és a ruháimat magam kefélttem, csakhogy tovább tartsanak. Hogy pajtásaim sorából túlságosan ki ne ríjjak, úgy éltem, mint a medve, mindig magamban, kicsi szobámban, pusztán könyveimmel, a mik akkoriban egyetlen barátaim voltak. S hogy ezeket a könyveket megszerezhessem, s az enyéimnek mondhassam őket, minő keservesen kellett takarékoskodnom, épen csak legfontosabb szükségleteimről gondoskodva! Ha önmegtartóztatással két tallért összekuporgattam, gyermekes örömmel indultam valamelyik könyvesbolt felé, irigykedve vizsgálgattam a kirakat polczait és sóvárgó szemem sokáig kutatgatott, a míg végül zsebem állapota megengedte a vásárt. Ezek voltak ifjúságom örömei és kicsapongásai!“¹

Abban az időben tényleg nagy szorgalommal dolgozott továbbképzésén. Olvasmányai voltak: Duvernet-nek „A Sorbonne története“, William Coxnak „Svájczi utazása“ — persze fordításban, mert angolul és németül nem tudott — Dulaure „A nemesség története“, Le Noble „Gerson szelleme“, a mely munka évszázadok óta alapja volt a gallikán egyház védekezésének az ultramontanizmus ellen, Macchiavelli „Firenze története“, Meissner „Alkibiades“-e, Duclos-nak „XIV. Lajos és XV. Lajos uralkodása“, Bernardin de S. Pierre-nek „Indiai elbe-

¹ V. ö. ehhez Napoleonnak 1811-ben, egyik hadnagyával szemben tett kijelentését, a ki arról panaszkodott, hogy nincs módja rá, hogy lovakat tarthasson magának: „Mikor szerencsém volt hadnagynak lennem, száraz kenyeret ettem reggelire, s szegénységemet zárt ajtóm mögé rejtettem, hogy künn a világban ne nagyon üssek el a bajtársaimtól“. (Sor, Napoléon en Belgique et Hollande, I, 319).

szélései“, Marmontel „Inkák“ cz. könyve, Ariostonak „Örjöngő Orlando“-ja, Voltaire essayje „A nemzetek erkölceiről és szelleméről“ — s ez olvasmányai közben a tollat le nem tette, hanem jegyzetet jegyzetre halmozott. Közbe-közbe maga is irogat. Ekkoriban készült „A szerelemről szóló párbeszéde“, a szerző és barátja Des Mazis között folyó beszélgetés formájában, a melyel ki akarja mutatni azokat a károkat, a mik az aszszonyok iránt érzett szenvedélyes hajlamból a nagy emberi kötelességekre háramolnak. „Egykor — írja — én is szerelmes voltam, s elegendő maradt meg belőle emlékezetemben, hogy nyugodtan mellőzhessem a metaphysikai meghatározásokat, a mik a dolgokat csak összezavarják. Az én véleményem szerint a szerelem káros a társadalomra és káros az egyes ember boldogulására; meg vagyok róla győződve, hogy sokkal több kárt, mint hasznót okoz, és jótettnek tartanám, ha az istenség bennünket és a világot megszabadítana tőle.“ Mazis az ellenkező álláspontot védi s a szerelmet minden jó cselekedet értékes rúgójának tartja; szemére veti barátjának, hogy soha igazán nem is szeretett. Ez azonban megmarad állítása mellett. Szerinte a szenvedély egész embert kíván meg. „A míg az uralkodik rajtad, csak annak érdekében tudsz cselekedni.“ Pár héttel előbb ugyan Napoleon sokkal enyhébben ítélkezett a szerelemről, a mikor szívében a szokásos honvágygyal tért vissza Korzikából Franciaországba s vigaszát a szerelemben találta: „Ha az ember idegen földön él, rokonok nélkül, távol otthonától, akkor — mondjatok, a mit akartok — rászorul valami kötelességekre, támaszra, érzésre, a mi atyját, testvérét, stb.-it pótolhatja. Ilyenkor aztán nagy segítségére van a szerelem és felkinálja a maga javait... Mi a szerelem?

A maga gyöngeségének az érzése, a mely elhagyatottsága közben elfogja az embert, s egyúttal tehetetlenségének és halhatatlanságának az átérzése: a lélek elfogódottá leszen, majd kétszeressé növekszik, megerősödik, a kéjes érzések sűrű könnyei hullanak, ez a szerelem! stb.“ És ha ezek az érzelgős sorok még teljességében mutatják is a genfi bölcselkedő mély hatását, más irányban azért már kisiklott alóla a kis hadnagy. Rousseaunak „Az emberek között való egyenlőtlenségek eredetéről“ szóló értekezéséhez készült jegyzeteiben több helyütt, a hol az emberi nem ősállapotáról esik szó, megtaláljuk a határozott kifejezést: „Ezt nem hiszem“; a társadalmi viszonyokhoz immár hozzáélesedett független szemre vall ez s egyszersmind előkészületül szolgál tollának egy újabb alkotásához.

A lyoni akadémia következő pályakérdésére készült dolgozat volt ez: „Minő igazságokat és érzéseket kell az emberek lelkébe oltanunk, hogy boldogokká tehessük őket?“ Raynal ezerkétszáz frankot tűzött ki a legjobb válasz pályadíjául. Napoleon szeretné elnyerni ezt a jutalmat, mert az összegre szüksége volna. De reményében csalódik. A pályabíróság ítélete nem kedvező. Lehetséges, hogy a munka érzelmes ember műve, mondja a bíráló, de kevésbé rendszeres és nagyon rosszul van megírva. A hatalmas császárnak ez az ifjúkori írása mégis rendkívüli módon felkelti érdeklődésünket. Bárha itt újra a már ismert dolgokkal találkozunk: a Korzikához való szeretettel, Paoli csodálásával, Rousseau iránt — némely eltérő nézetek daczára is — a régi tisztelettel, az egyháztól és a monarchikus uralkodói hatalomtól való idegenkedéssel, a forradalom s ama francziák iránt való szeretettel, a kik „a királyoknak és ezek minisztereinek, a nemeseknek, és ezek

balitéleteinek, a papoknak és azok áltatásának uralma alatt eltompultak, majd öntudatra ébredve: az emberi jogokat leszögezték“; viszont sűrűbben találkozunk a munkálatban a meggondoltabb önmérséklés nyomaival, melyek jelzik, hogy szerzője a természet és az érzélgősség iránt való korábbi lelkesedésétől immár tetelesen eltávolodott. „A józan ész“, így szól most, „jogaink átérzését is enyhíti (modifie); a mikor hasznot húz a multból, előre látja a jövőt“. Történelem és matematika józan ítélőképességet nevel. Ezek útmutatása mellett kíván a föltett kérdésre válaszolni. Legelsőbben azzal a tapasztalati tétellel, hogy a boldogságnak nem a jólét a föltétele. „Az ember egyaránt boldog lehet a kunyhóban vagy a palotában, állatbőrbe vagy lyoni csipkébe öltözötten, Cincinnatus egyszerű, vagy Vitellius dús asztala mellett“. „Természetes“, füzi tovább, „hogy ennek a kunyhójának, állatbőrének és egyszerű asztalának legalább meg kell lennie.“ S ezzel mindjárt gyakorlati oldaláról fogja meg a kérdést. Paoli szerint Korzikán sikerrel oldotta meg a problémát, a mikor a szántóföldet és a legelőket mint közbirtokot három évenként mindig újból felosztotta a falvak lakosai között, viszont a hegyen fekvő telkeket, az olajfát, a szőlőt, a gesztenyést és egyéb gyümölcsöst a magántulajdon birtokában hagyta. „A mennyire a gazdagság nem ott-hona a boldogságnak, annyira nem az a hírvágy sem, a sápadt és zilált arcú, a mohó járású, az idegesen kapkodó és a félszeg kacajú hírvágy. A hírvágyó ember játszik a bűnnel, az ármány eszköz a kezében, s a hazugság, a rágalom, a besúgás megszokott érve, pusztá szóvirágja. Ha végül vezető állásba kerül, a tömegek hódolata rövidesen ellankasztja.“ Csak a ki a köz érdekében szomjuhozik a hírre, csak az tud dics-

vágyán tetterővel uralkodni, míg különben az uralkodónék rajta; csak a ki mások boldogságának szolgálataért törekszik felfelé, csak az érezhet maga is boldogságot. Nagy Sándoron, „a kinek agyvelejét örület szállta meg, és Richelieun mutatkozik valójában a személyes dicsőség után való törekvés hívsága. „Boldogságot kerestek, s csak hírnevet találtak.“ Igyen írt ekkortájt az, a ki becsvágya kielégítésére Korzikán minden eszközt megengedettnek hitt, s a kinek hírnévre való törekvése majdan a világot fogja sarkaiból kiemelni. Ekkor hirtelen az egész Franciaországot betöltő hallatlan izgalmak zaja szakítja félbe a fiatal tiszt tanulmányait és munkáját.

Az 1791. év első hónapjaiban végre elkészült egy sorozat sarkalatos törvény formájában a birodalom új alkotmánya; a törvények már csak a király szentesítésére vártak, hogy azután közjoggá érlelődjenek. Miután azonban ez az alkotmány olyanformán sikerült, hogy általa a királyi tekintély majdnem semmivé törpült s e mellett egyes nagyon gyökeres egyházi törvények nyomasztóan hatottak az uralkodó vallásos érzületére, XVI. Lajos arra határozta magát, hogy elmenekül Párisból s a határon keres biztonságot és védelmet személye és méltósága számára. Terve siralmasan meghiusult; a királyi udvart útközben feltartóztatták és visszaszállították a fővárosba. Az országon pedig mélységes harag viharzott végig, harag a király ellen, a ki népét cserbenhagyta, és harag azok ellen, a kik őt erre felbujtották. A nemzetgyűlés felfüggesztette az uralkodó hatalmát, s a klubbisták, a polgárőrségek és a sorkatonaság Franciaország minden városában törhetlen hűséget esküdtek a nemzetgyűlés határozatainak és az új alkotmánynak. Párisban a

mérsékeltőbbek csak nagynehezen tudtak a radikálisok, a „feuillants“-ok, a jakobinusok fölébe kerekedni s a nyugalom csak akkor állott némileg helyre, amikor a király az alkotmányt elfogadta.

E napokban írta le Buonaparte főhadnagy is az esküjét:

„Esküszöm, hogy a kezembe adott fegyvert a haza védelmére használok, hogy a nemzetgyűlés által megszabott alkotmányt minden belső és külső ellenséggel szemben megvédem, hogy inkább meghalok, semmint idegen haderők bevonulását eltűrjem s hogy csak azoknak a parancsoknak engedelmeskedem, a miket a nemzetgyűlés határozatainak végrehajtása érdekében kapok.“

Valence, 1791 július 6-án.

Buonaparte,

a 4. tüzérezred tisztje.

Ez idétt, még mindig igen hiányos helyesírása mellett is titkára volt a valencei „alkotmánybarátok“ clubjának, a kik összeköttetésben voltak a párisi jakobinusokkal, tetszéssel fogadott beszédeket tartott és helyeslő feliratot fogalmazott a nemzetgyűléshez. A július 14-iki egyik politikai ünnepen pohárköszöntőt mondott az auxonnei hazafiakra, a kik ugyancsak egy club alapításán fáradoztak. Nagyon csalódnék azonban, a ki mindebben olyasféle hazafias fellángolást sejtene, a minő akkoriban minden francziát eltöltött s a mely a „nemzet“ szót eladdig nem sejtett jelentőségre juttatta. Napoleon mindeme mozgalmak közepette is korzikai, csak korzikai maradt és szívósan ragaszkodott továbbra is terveihez, a melyek jövőjét és hazáját szorosán egybefűzték. Tervei pedig nemso-kára ismét szilárdabb alakot öltöttek.

A párisi népképviselő 1791 július 22-iki gyűlésén százezer embert felülmúló önkéntes zsoldoscsapatok felállítását határozta el. A korzikai kerületben is négy ilyen zászlóalj szervezését tervezték. Az augusztus 24-éről kelt törvény megengedte a csapattiszteknek, hogy ilyen zászlóaljokban is fogadhassanak el állásokat. Mihelyt ez Napoleon tudomására jutott, nem volt többé Valenceban maradása. Itt volt hát végre az oly régóta és oly epedve várt alkalom, hogy hazájában katonai szerepet játszassék. Jóakarója, Du Teil tábornok közbenjárása kieszközölte számára azt a rendkívüli kedvezményt, hogy három hónapig távolmaradhasson, s már szeptemberben újra Ajaccióban van. A három hónap letelt a nélkül, hogy visszatért volna állomáshelyére. Időközben még arra is gondolt, hogy leköszön rangjáról s teljesen otthon telepszik le. „Ilyen nehéz időkben“, így ír Sucy valencei hadbiztoshoz intézett egyik levelében, „minden jó korzikainak hazájában a helye“. Családjának helyzete is hirtelenében megjavult: feje, Lucián nagybácsi, az archidiakonus meghalt s egy kis pénzt hagyott hátra, a miből Napoleon, Fesch-sel együtt Ajaccióban házat s a környéken telket vett. A fennmaradt összeget egyéb célokra lehetett felhasználni. József megbukott ugyan a képviselőházi választáson s ezen már nem lehetett segíteni, de az önkéntes zászlóaljak tiszti helyeinek betöltése még hátra volt s erre a célra jó szolgálatot tehetett valamelyes pénzösszeg. Ezenközben persze eltelt az 1792. év januarius elseje s mivel Napoleon e napon hiányzott a valencei szemlén, nevét a hadsereg névsorából törölték. Annyival inkább kellett arra törekednie, hogy Korzikában érvényesüljön. Szerencséjére az Ajaccio és környéke részére

tervbe vett zászlóalj két parancsnoki állására a Paoli által pártfogolt jelöltek egyike a másiknak, Quenzának javára, a ki a tábornok fegyvertársa volt, visszalépett a jelöléstől s most arról volt hát szó, hogy emezzel sürgősen megegyezzenek. Napoleon Quenzának átengedte az első parancsnok helyét s ezzel megszerezte annak jóindulatát és támogatását a második parancsnoki állás dolgában. Ezután már csak az volt hátra, hogy a többi pályázót kiüsse a nyeregből. Ezek között Mattheo Pozzo di Borgo, a képviselőnek s későbbi orosz diplomatának testvéröccse volt a legveszedelmesebb, mivel a gazdag Peraldi dolgozott az érdekében. A mikor azonban márczius végén az ekkorra már összegyűlekezett önkéntesek parancsnokuk megválasztására Ajaccioba jöttek, Napoleon se fukarkodott többé az archidiakonustól öröklött csudatévő tallérokkal, megnyitotta házát választói számára s egyenként dolgozta meg őket a maga javára s a többiek kárára, a kik szemére vetették, hogy e közben még a rágalmazástól sem tartózkodott. Azonban már-már kárba veszettnek látszott minden fáradozása, mert a három választási biztos egyike a Peraldiaknál, tehát az ellentáborban szállott meg s ezzel az a veszély fenyegette, hogy a szavazókat Pozzo javára fogja befolyásolni. Gyors cselekvésre volt itt szükség. A választás előtti estén Napoleon rábeszélte egyik bocognanói párthívét, a kit már megválasztottak századossá, hogy néhány emberével hozza el a választási biztost a Peraldiaktól a Napoleon házába. Ez — erőszakos fenyegetések közben — megtörtént s a következő reggelen Napoleon a megszöktetett biztos társaságában jelenhetett meg a választási helyiségben, a minek persze megvolt a kellő hatása. Őt és Quenzát megválasztották és Pozzo

minden tiltakozása hiábavaló volt. Ez volt Napoleon első államcsinyje (1792 április 1.).

Legközelebbi célját ezzel elérte. Miután Quenza katonai képzettsége csekély volt, a zászlóalj vezetése nyilván a másodparancsnok kezébe fog kerülni; nála volt „la forza in mano“, a hogyan mondogatta. Természetes, hogy ez nem járt szemellátható károk nélkül. Könyörtelenül harczolt eddigi barátai, Pozzo és Peraldi ellen, ha saját személyes érdeke forgott kockán. Ezek tehát és övéik ezentúl esküdt ellenségeivé lettek. S hogy olyan tisztátalan eszközöket használt fel, a minők még a szigeten uralkodó anarchikus állapotok közepette sem tartoztak éppen a szokottak közé, az Paolinál sem vált javára. Hol maradt eközben a hírvágyról való érzelgős szavalgatás, a mit csak néhány hónapja írt volt le füzetébe! A széphangzású szólamok íme még ezt az első próbát sem állották meg.

Tekintete most újra az ajacciói fellegvár felé fordult, a melyet még mindig idegen tisztek és katonák, közöttük saját ezredének tüzérei tartották megszállva. Itt akart magának legelőbb helyet biztosítani. Hiszen alapjában nem is volt éppen valami hallatlan dolog, hogy a hazai haderő, a melyet az ország védelmére szerveztek, egyúttal annak erősítéseiben is lakjék. Ebben a kérdésben Paoli és a cortei nemzeti kormány is egyetértett vele. Arról lehetett csak szó, hogy a kedvező alkalmat bevárja. Ez pedig adódott is.

Ajaccióban is csakúgy, mint más korzikai városokban, sőt talán inkább mint másutt, nagy számmal éltek olyan katolikus hívők, a kiknek vallásos érzését a forradalom új egyházi törvényei éppannyira bántottak, mint a francia királyét. Azok a papok, a kik az egyház polgári alkotmányára nem esküdtek föl,

könnyűszerrel élesztgették ezekben az elemekben az új rend és annak szószólói ellen a gyűlöletet. Nem csoda tehát, hogy a jakobinusok clubja, a mely szoros érintkezésben állott a touloni és marseillei clubistákkal, és az önkéntes zászlóalj, a mely javarészában szegénylegény-féle elemekből állott, a kik persze a radikálisok pártján voltak, nem volt az elkeseredett ellenségek szűkében. Kivált Napoleont gyűlölték. Már az 1790-iki júliusi mozgalmak napjaiban is felhangzottak ellene itt-ott fenyegető kiáltások. Azóta a jámbor lakosságnak ez a hangulata nem csillapult le, sőt még egy újabb jelenség is járult az eddigiekhez. A párisi nemzetgyűlés feloszlatta a kolostorokat s e törvény értelmében az ajacciói csuklyásoknak is menniök kellett. Az ajacciói községi és törvényhatóságnak a cortei kerületi kormányhoz menesztett küldöttsége, a melynek az volt a feladata, hogy a közkedveltségű rend visszahelyezését szorgalmazza, sikertelenül tért vissza, a mi a város istenfélő munkásai és matrózai, valamint a „parasztk“-nak nevezett önkéntesek között szenvedélyes ellenségeskedést támasztott. Ezt a körülményt használta föl Napoleon. „Hogy a nemzetgyűlés határozatainak érvényt szerezzen“, megszállotta legénységével a barátoktól elhagyott kolostort s a községi előljáráóság felszólítása ellenére, hogy t. i. zászlóalját a város határán kívül telepítse le, az egész zászlóaljat a városban tartotta, mely eljárása közben nem igen emlékezett meg augusztus 23-iki esküjéről. Ez események természetesen surlódásokat okoztak, majd pedig — 1792 áprilisának husvéti ünnepe közben — valósággal utcai harczra került a sor, a mely az önkéntesek egyik hadnagyának életébe került. Most aztán Napoleon a helyőrség parancsnokától — Maillard

ezredestől, a ki La Férandière helyére jött volt — bebocsátást kívánt emberei számára a fellegvárba. A mikor ezt a kívánságát visszautasították, mert annak teljesítéséhez királyi parancsra lett volna szükség, az önkéntesek az ő szemeláttára követték el a leghajmeresztőbb dolgokat: békés templomlátogatókra lövöldöztek, megöltek és megsebeztek asszonyokat és gyermekeket, szerte raboltak s borzalmakkal töltötték el a várost. Erre viszont a városi hatóság fordult támogatásért a parancsnokhoz, míg Napoleon ezzel egyidejűleg a sorkatonaságot iparkodott tisztjei ellen föllázítani, még pedig úgy, hogy pajtáskodó leveleket és röpiratokat juttatott hozzájuk, a melyekben a legénységet parancsnokaitól való elszakadásra biztatta. A katonák azonban szilárdul kitartottak s már-már úgy látszott, mintha a sorkatonaság és az önkéntes csapatok között rendszeres utczai harcra kerülne a sor. Ekkor Napoleon fordulatot teremtett, t. i. ő és Quenza átíratot küldtek a városi tanácshoz, a melyben csapataiknak a városban való maradását illetőleg Paolinak határozott parancsára hivatkoztak s az elkövetkező vérontás felelősségét teljesen a tanácsra hárították. Paoli parancsa ugyan koholmány volt, de hatott. A községtanács tárgyalásokba bocsátkozott s a sorkatonaság visszavonult a fellegvárba. Időközben megérkeztek a kerületi kormány kiküldöttei s az ellenségeskedések beszüntetését, valamint — Napoleon nagy sajnálatára — az önkéntes-zászlóaljnak Cortéba való elvonulását követelték. Ezzel a csíny, a mely egy teljes hétig tartott, végül mégis dugába dőlt. A fiatal tisztet azonban a tett emberének, még pedig teljes-séggel nem aggodalmaskodó emberének mutatta be, kivált ott, a hol becsvágya kielégítéséről volt szó.

Helyzete most válságossá lett. Ajaccio lakosságának legeslegnagyobb részével kínosan ellenséges viszonyba került, Paoli sem bocsátotta meg neki a visszaélést, a mit nevével elkövetett, s Pozzo és Peraldi, a város két képviselője, a kik április elseje óta végkép elkeseredtek ellene, minden felelősséget reá hárítottak. Legelőnyösebbnek látszott (és József is ezen a nézetten volt), ha egyelőre elhagyja Korzikát s a hadseregben elveszített helyét iparkodik visszanyerni. Ezt csak a párisi legfőbb katonai hatóság útján érhetette el. 1792 május 20-án megérkezett Párisba.

*

Itt hihetetlen izgalom uralkodott. A királyság és a forradalom között nem sokáig tartott a béke. A haladópartiakat újból fölizgatta a király ellen az a körülmény, hogy XVI. Lajos megtagadta a törvényhozó-testület ama határozatainak szentesítését, a melyek szerint azok a papok, a kik az egyház polgári alkotmányára való esküt megtagadják, fizetésük megvonásával, a kivándorolt herczegek és főnemesek pedig, a miért az ország határain fegyveresen gyülekeztek, vagyonuk elkobzásával büntetendők. Ezenfelül az udvarnak a külföldhöz, kivált a rokon és a forradalmat kárhoztató osztrák uralkodóházhoz való viszonya felől izgató hírek szállingóztak s az ellenzék azon gondolkozott, hogy az idegen hatalmak ellen viselendő diadalmas háború nemcsak a forradalmi eszme terjedésének tehetne szolgálatot, hanem Franciaországban egyúttal a korlátlan monarchián való végleges diadalra vezethetne. Ezért a jakobinusok, kivált a Brissot vezetése alatt álló girondisták, a képviselők kamarájában napirendre tűzik a külföldi uralkodók ellen

való harczot s e napirendet keresztül is viszik. A békepárti minisztérium megbukik s XVI. Lajos, a ki már maga is csak egy európai konfliktustól reméli a régi állapotok helyreálltát, a háborús hangulatú balpárt köréből nevezi ki az új kormányt. 1792 április 20-án megüzeni Ausztriának a háborút.

A fegyverek első összemérése azonban nagy csalódást okozott. A Belgiumra mért első támadást az osztrákok könnyűszerrel visszaverték s ez a vereség Párisban komoly izgalmakat okozott. Mindenki árulást sejtett s a saját királyukban keresték a népe ellen való összeesküvés fejét, annál is inkább, mert Lajos király éppen mostan, 1792 július 13-án bocsátotta el a girondista Dumouriez-minisztériumot s mérsékelt királypárti tanácsosokkal vette magát körül. Ezt a végsőkéig elkeseredett hangulatot használták fel a balpárt vezetői, hogy újra kormányra jussanak s e végből a főváros anarchista elemeit játszották ki ütőkártyául a királyság ellen. Június 20-án nagy tömeg fegyveres csöcselék tolult be a Tuileriákba, hogy két határozat szentesítését kierőszakolja: az egyik az esküt megtagadó papok számkivetésére vonatkozott, a másik pedig 20,000 vidéki nemzetőrnek — „szövetkezettnek“ — egy Páris melletti táborba való egybegyűjtését kívánta. Csakis a király nyugodt elszántsága tudta a készülő merényletet elhárítani, a mely talán nem az élete ellen irányult ugyan, de tekintélyét mélyen sértette. Mikor aztán nemsokára a szövetséges poroszok és osztrákok a francia határon felvonultak s parancsnokuk, a braunschweigi herczeg — magának Lajos királynak kívánságára — szózatot tett közzé, a melyben Párist elpusztítással fenyegette, ha a nép a Tuileriákat még egyszer megtámadná: akkor újra

hihetetlen izgalom fogta el a lakosságot. A nemzetgyűlés határozatilag kimondotta, hogy a haza veszélyben van; erré — a királyi vétót semmibe sem véve — a „szövetkezettek“ ezrei tódultak a fővárosba, mert a mondott szózat csak táplálta és mindenfelé terjesztette azt a gyanút, hogy a király a külfölddel tart. Az ellenség nem is annyira az ország határán áll, mondogatták szerte, hanem benn az ország szívében lakik. Forradalmi cselfogással Párisban a régibb, mérsékelt községtanács helyébe új, túlzó tanács lépett s ennek eszközlésére ismétlődött meg augusztus 10-én a királyi palota ostroma. Alabárdosok csapatai, a St. Antoine és St. Marcel külvárosok munkásainak, a marseille-i „szövetkezetteknek“ tömege s mindenfajta csöcselék megszállja a Tuileriákat s XVI. Lajost a nemzetgyűlésbe menekülni kényszeríti. Itt azonban, a tömegek terrorja alatt, megfosztották méltóságától s a királyságot felfüggesztették. Vele együtt bukik a mérsékelt kormány is, és helyét köztársasági miniszteriumnak adja át.

Az ügyeknek ezt a hatalmas fordulatót Napoleon Párisban figyelemmel kísérte. A június 20-iki és az augusztus 10-iki eseményeknek szemtanúja volt s felfigyeléseket készített róluk. Ezek az anarchikus mozgalmak igen kedvezőtlen hatással voltak rá. Az államról sokkal emelkedettebb felfogása volt, semhogy nyugodton nézhette volna, a mint a tömeg a lábai alá tiporja. Kijelentése szerint most már csak „az összes tisztességes emberek“ pártján áll, vagyis Lafayette-én, a ki a csöcseléknek júniusi zavargása ellen a kamarában nyíltan tiltakozott, továbbá az alkotmányos miniszterekén, s a kamarai többséggel és a jakobinusokkal szemben a hadsereg nagyobb részeén; a jakobinusokat „józan ész híjával szükkölködő bolondoknak“

(„des fous qui n'ont pas le sens commun“) nevezi. Úgy véli, hogy XVI. Lajos győzött volna augusztus 10-én, ha lóháton jelent volna meg a nép előtt, így azonban — mesélte később — áldozatául esett a „vile canaille“-nak. „Úgy éreztem, hogyha hittak volna, megvédtem volna a királyt. Ellene voltam azoknak, a kik a csőcselék segítségével akartak köztársaságot alapítani. S ezenfelül láttam, a mint polgáremberek egyenruhás férfiakat támadtak meg: cela me choquait.“ Bizonyos, hogy szíve mélyén így érzett. De józan feje azt tanácsolta neki, hogy ezt az érzését néha-néha iparkodják elnyomni. Nemsokára már mint kész oppor-tunistával fogunk vele találkozni.

Ezredétől újra való felvételét kérte és folyamodá-sához néhány olyan írást is csatolt, melyek reményt nyújtottak kérvénye kedvező elintézésére. Ezekkel az írásokkal szemben állottak persze a korzikai jelen-tések, a melyek az utolsó zavargások alkalmával játszott szerepét élesen elítélték s hetek teltek belé, a míg a határozatot meghozták. Ilyen hosszas kereset-hiányra a fiatal tiszt nem volt berendezkedve s azt beszélük, hogy kénytelen volt adósságot csinálni, sőt időnként zsebóráját is zálogba vetni; József bátyjá-hoz írott egyik levelében kijelenti, hogy 4—5000 franknyi járadékon alapuló csendes családi élet lenne az eszménye. Az e korszakból Franciaországról írott följegyzései úgy hangzanak, mintha valami idegen országról szólnának. Egyéni érdekei messze esnek innen s úgy, mint annakelőtte, most is Korzika sorsától függenek. Ott akarja mindeneelőtt az elvesztett talajt visszahódítani, kivált a mikor hallja, hogy a parlamentben immár szóvá tették, nem volna-e helye-sebb a szigetet fölszabadítani? Ezért sűrűn érintkezik

a korzikai képviselőkkel, sőt Pozzohoz és Peraldihoz is közeledni iparkodik, József pedig azt ajánlja, hogy Paolival mindenáron iparkodják jó viszonyban maradni, „mivel előbb-utóbb úgyis csak rákerül a sor Korzika függetlenítésére“, övéinek meg tanácsolja, hogy „kíméljenek mindenkit, a ki barátjuk volt vagy lehetne“. Minden eshetőségre azonban vitessenek haza 25 pus-kát az önkéntesek fegyverei közül, „mert a jelen pillanatban szükség lehet azokra“.

Ekkor végül július 8-án megérkezett a hadügy-miniszterium döntése, mely így szólt: Quenza és Bonaparte, az önkéntesek zászlóaljának két parancsnoka megérdemelné ugyan, hogy haditörvényszék elé állítsák, ha pusztán katonai ügyről lenne szó, mivel azonban polgári természetű dolog forog fenn, tehát az igazság-ügyminiszteriumhoz teszik át az iratokat. Egyébként pedig a hadügyi hivatal érvényben hagyta az ezrednek azt az előterjesztését, hogy Bonaparte továbbra is a hadsereg tisztjének tekintessék, sőt mi több, két nap-pal utóbb, július 10-én, februárius 6-án kezdődő érvényességgel kapitánynya nevezték ki, tehát attól a naptól kezdődőleg, a melyen tényleg elő kellett volna lépnie, ha megmaradt volna ezrede kötelékében. Ezt a manapság nehezen érthető eljárást ismét csak a nemesszármazású tisztek kivándorlása következtében beállott nagy tiszthiány magyarázhatja meg. A negyedik tüzérezred tisztjeinek majdnem a felét veszítette volt el. Így hát Napoleon legalább az életfenntartás gond-jaitól szabadult meg. Mert abban csaknem biztos lehetett, hogy ilyen zavaros időkben a polgári bíróságok elé való utasíttatásának nem sok következménye lesz.

Azt várná az ember, hogy ezután már csak fel-keresi az ellenség föltartóztatására rendelt ezredét,

hogy ott rója le azt a kötelességét, a melyért megfizették. „Nem tagadhatom“, írja neki a hadügyminiszter, „hogy igen kívánatos lenne, ha az (önkéntes) nemzetőrségben teljesített szolgálata már ezidőszerint, a mikor ezrede javamunkáját végzi, megengedné Önnek, hogy kapitányi tisztét ezredében haladéktalanul betölthesse“. Ez a felszólítás elég érthetően szólt. Testvérei, a kik úgy látták, hogy Korzikán minden kilátásuk reménytelen, szintén azt tanácsolták, hogy Franciaországban teljesítsen katonai szolgálatot. Napoleon azonban szilárdul ragaszkodott hazai terveihez; Franciaország sorsa iránt még mindig nem volt érzéke s az utóbbi idők eseményei egyáltalán nem voltak olyanok, hogy e tekintetben fogékonyabbá válhatott volna. S ha a véletlen nem is juttatta volna olyan ürügghöz, a melynek czímén hazájába térhetett, bizonyynyal mégis talált volna ilyent más úton. Így azonban megesett, hogy a nemzetgyűlés 1792 augusztus 17-én föloszlatta a nemesi hölgyalapítványokat s ezzel az intézkedéssel a st. cyri kisasszonyok sorsa is bizonytalanná vált. Buonaparte Marianne is köztük volt. Ki vehette a fivértől rossz néven, ha ilyen zavaros időkben hugát haza akarta kísérni? Szeptember 9-én, a mikor századosi kinevezése már a kezében volt s Marianne utiköltségét folyósították, elhagyta a két testvér Párist s október elején érkeztek hazájukba. Napoleon 1793 nyaráig maradt ott.

*

Ez az idő Napoleon életére s ezzel egy egész világ sorsára döntő jelentőségű volt. Átvette zászlóaljparancsnokságát és 1793 február havában részt vett a Szardínia-sziget ellen indított expedicióban. Első fegyverténye

volt ez ama Franciaország szolgálatában, a mely egyáltalán nem óhajtotta Korzikát felszabadítani. Ama parancs következtében, hogy önkénteseivel és három ágyúval S. Maddalena ellen vonuljon fel, február 24-én sikeresen lövöldözte az ellenséges erődítményeket s már a roham elő volt készítve, a mikor az expedíció fedezetére rendelt korvett legénysége fellázadt s kioroszakolta a visszatérést. A miniszteriumhoz küldött beszámolójában a fiatal kapitány sűrűn emlegeti a gyávákat és az árulókat s a sziget meghódítására részletesen kidolgozott tervet terjeszt elő; ám az új nemzeti conventio végrehajtó bizottsága ekkorára már lemondott a szardiniai vállalkozásról. Mitévő legyen most? Helyzete a szigeten egyáltalán nem javult, s a közte és Paoli között fennálló feszültség ez időtájt hirtelenében már annyira kiélesedett, hogy csakhamar teljes szakításra vezetett. Ennek oka jó részben az általános helyzet kialakulásában keresendő.

Paoli Angliából alkotmányos érzésekkel eltelve tért vissza; az 1791-iki francia alkotmányhoz készségesen hozzájárult s szívesen állott a szolgálatába, mert hasonló viszonyokon alapult, a milyeneket Angliában tanult megbecsülni. Ez az alkotmány most lényegében és alapjaiban megrendült, a conventio megszüntette a királyságot, a királyt magát bebörtönözte, hazaárulással vádolta, elítélte, s 1793 januarius 21-én kivégeztette, az állam pedig a túlzó pártok kezében volt, a melyek a tartós nyugalom legkisebb biztosítékát sem szolgáltatták. Ezenfelül az ország XVI. Lajos kivégzése után az angol birodalommal elegyedett háborúba, a melynek nem egyhamar lett vége; Paoli pedig annak idején Anglia vendégszeretetét élvezte. Nem csoda, ha a dolgok mostani fordultát idegenkedéssel fogadta. Ennek daczára

sem lehet azzal vádolni, hogy az események hatása alatt elpártolt Franciaországtól, vagy hogy ellenséges magatartást tanúsított a köztársasággal szemben; mert még most is azt vallotta, hogy hazájára nézve legüdvösebb Franciaországgal való egyesítése. Voltak azonban Korzikán emberek, a kik a fentt említett érzelmekkel gyanúsították, és voltak Franciaországban olyanok, a kik ezt el is hitték. A párisi conventióba történt választások ugyan nem egészen az ő jelöltjei javára dőltek el, viszont a kerületi directorium, a törvénykezési és a községi hivatalok betöltése végett megejtett választások az ő pártját erősítették meg. A szigetnek új „paolista“ directoriuma — a „becsületes emberek directoriuma“, a mint magát nevezte — hivatali elődjét rossz gazdálkodással vádolta s kivált annak syndikusa, Saliceti ellen, a ki most a conventio tagja volt, emelte hiányos elszámolás és a hivatali hatalommal saját érdekében való visszaélés vádját. Ugyanezzel a gyanuval illették a syndicatusban helyettesét, Bartolomeo Arenát is. Ezek ketten úgy állottak bosszút, hogy maguk is, meg a pártjuk is — Saliceti Párisban, Arena déli Franciaországban — a rágalom minden eszközével estek neki Paolinak és bizalmas embereinek, kivált az új syndikusnak, Pozzo di Borgonak. Még pedig sikerrel. A conventió kormányának körében hamarosan az a nézet uralkodott, hogy Paoli független hatalomra vágyik s e végből Angliával szövetkezett; e szerint jártak is el. Hogy e befolyásos embert szorosabban Franciaország érdekköréhez fűzzék, csak kevéssel előbb hadosztálytábornokká és Korzika katonai parancsnokává nevezték ki; ezt az állást a hatvannyolcz éves ember terhesnek tartotta s csak nagy ellenkezés után fogadta el. Most aztán, hogy erről a helyről eltávo-

lítsák, hadosztályát az olasz hadseregbe osztották be s őt magát felszólították, hogy költözzék át a continensre. A mikor a tábornok korára és betegeskedésére hivatkozva, a szigeten maradt, a conventio három biztosát, közöttük Salicetit, küldte oda, hogy „a partvidéket megvizsgálják“, valósággal pedig azért, hogy Paoli befolyását szép csöndben lerontani iparkodjanak. Mialatt a három biztos javában dolgozott, megérkezett Párisból a végrehajtó bizottságnak Paoli elfogatását elrendelő 1793 április 2-áról kelt parancsa, mely csakhamar közhírré lett. Az igazságtalan rendelkezés hatása mérhetetlen volt. Május végén az országnak több mint ezer kiküldöttjéből álló gyűlés, amely a lakosság kilencztizedét képviselte, öreg vezére mellett foglalt állást és kiközösítette családjuk minden egyes tagjával együtt azokat, a kik a párisi jakobinus- és a Saliceti Arena-párthoz tartoztak.

Azok között, a kiket a népítélet ilyen módon „örök megvetésre és becsstelenségre“ kárhoztatott, ott voltak a Buonaparték is. A hogyan József fivérének Párisba megírta, Paoli elhárította magától, hogy „velök összelegyedjék“ („il ne veut pas s'amalgamer avec nous“). E példátlanul becsvágyó emberek mindegyike mélyen átérezte a mellőzést, s mindegyikök külön-külön torolta meg. Józsefet nem választották be többé a directóriumba s most elkeseredetten Salicetinek és a conventio biztosainak bastiai főhadiszállására ment, a hol megtárgyalta velök a tábornok ellen foganatosítandó rendszabályokat. Lucián, Napoleon tanácsára, Paoli titkára szeretett volna lenni, de elutasították — bármit mondjon is erről emlékirataiban; gyűlölettel eltelve ment át 1793 márcziusában a szárazföldre s a jakobinusok touloni clubjában Paolit hazaárulással vádolta

s nyaktiló alá valónak mondotta. Lucián beszédjét a var-i kerület képviselője a conventio elé terjesztette s ennek következménye volt amaz elfogatási parancs. Napoleonnal szemben is elutasítóan viselkedett Paoli s ellenségének, Pozzonak adta azt a bizalmi állást a maga oldalán, a melyre annak idején Napoleon olyan forrón vágyakozott. Csak nemrég is még azt tanácsolta volt neki, hogy menjen vissza ezredéhez vagy álljon angol szolgálatba s ezzel is kimutatta, milyen kevés súlyt vet Napoleon korzikai tartózkodására. E mellett Ajaccióban sem felejtették még el a kapitány multévi husvéti csinyjét; a város tanácsában immár személyes ellenségei uralkodtak, mint egykor az ő rokonai; Peraldi volt a vezérszónok; a fellegvárat a tábornok egyik hűséges pártszele szállotta meg önkéntes zászlóaljával — így siklott ki minden a kezéből s nem maradt más menedéke, ha Korzikán egyáltalán még szerepelni óhajtott, mint az ellenpárt: a Salicetik és Arenák és a párisi kormány radikális elemei, bármennyire idegenkedett is bensőleg tőlük. József közvetítésével élénken szötte a cselt a conventio biztosaival. Éppen csak nyílt ellenségeskedésbe nem akart Paolival és pártjával jutni, mert az könnyen romlásba dönthette volna őt magát és családját is. Igen kínosan érintette tehát, a mikor az elfogató parancs nyilvánosságra jutott. A conventióhoz haladéktalanul feliratot fogalmazott, a melylyel az ajacciói jakobinusok clubjának meg kellett volna védenie a tábornokot a köztársaságon elkövetett hazaárulás és a közveszélyes hírvágy gyanuja ellen s egyúttal az igazságtalan rendelet visszavonását kellett volna benne kérelmeznie. Mi több, önmaga akarta fölkeresni Cortéban Paolit, hogy magát és övéit a „paolisták“ támadásaival szemben biztosítsa. Ám mindez

már késő volt. Épp akkor Paoli kezébe került Luciának fivéréhez írott s elfogott levele, a melyben a bosszúvágyó ifjú azzal dicsekedett, hogy elhatározó csapást mért az öreg vezérre és az ő kedves Pozzo di Borgo-jára. Erre paolista parasztok Napoleont Bocognanóban elfogták és csak néhány hívének személyes ragaszkodása tudta megmenteni. Titokban visszatér Ajaccióba, a hol rokonainál rejtőzik, a kik eltagadják Paoli csendőrei előtt, a míg végre eljut a tengerhez s a conventio megbizottainál S. Fiorenzóban biztonságra talált. „Készüljetek“, írja onnan anyjának, „ez az ország nem nekünk való“. Laetitia és gyermekei, a kiket Fesch és annak néhány barátja kísér, az éjszaka homályában elmenekülnek; házukat, néhány rokonérmű emberük házával egyetemben a parasztok kirabolják, birtokukat elpusztítják. Napok hosszat tévelyegnek a tengerparton, végül ama francia hajók egyikén találnak menedéket, a melyekkel Napoleon a conventio szolgálatában s annak biztosai kíséretében, még egy kísérletet tesz, hogy szülővárosát elfoglalja. Ámde ez is balul ütött ki és 1793 június 11-én elhagyja övéivel a szigetet és Toulonban telepszik le. Egy héttel előbb „Korzika politikai és katonai helyzetéről“ szóló hevenyében fogalmazott emlékiratában — amaz áprilisi felirattal éles ellentétben — a leghevesebben vádolta meg Paolit különféle bűnös tervekkel, maga döntve meg ilyformán ifjúkori eszményképét rágalommal, gyalázkodással.

Ezzel korzikai szereplése befejeződött. Hazájában kezdett forradalmi vállalatait két indíték vezette: erős hazafias érzése, a mely mindent, a mi hazája körén kívül esett, figyelmen kívül hagyott, másrészt hatalomra és érvényesülésre irányuló fékezhetetlen törekvése, melynek révén nemzete fölszabadítására s esetleg kormány-

zására érezte magát hivatottnak. Ez indítékok egyike immár tárgytalanná lett. Saját nemzetének átka megfosztotta hazájától s iránta minden érzést kiölt belőle. A két rákövetkező évben élt ugyan még benne a szándék, hogy a szigetet újra meghódítsa és sok mindent megkísértett, hogy azt valóra váltsa — de immár nem hazafiságból, hanem inkább a hazafiak ellen érzett gyűlöletből, talán azért is, hogy bosszúvágyát kielégítse, de mindenesetre idegen hatalom szolgálatában. A mikor utóbb, 1796-ban, Franciaországot tényleg újra Korzika urává tette, akkor már ez az érzés is teljesen elszunnyadt benne, s a haza nem tudta érdeklődését nagyobb mértékben lekötni, mint akár Korfu vagy Malta.

Ha az egyesnek nemzete ügye-baja iránt tanúsított rokonérzésében van erkölcsi mozzanat, akkor — Napoleonnak egész további élete és működése ennek hijával volt. Megszűnt korzikai lenni és sohasem érte el, hogy francziává lett volna. Vele együtt hírszomja is hontalanná lett; az a hírvágy, a melyet eddig egy kis szigetország partvidéke szegett be, innen kezdve már nem ismert határt.

HARMADIK FEJEZET.

Toulon ostroma és a conventio megvédése. Josephine.

A király kivégzése után Párisban a jakobinusok lettek a helyzet uraivá; az uralmuk ellen támadt fölkelések láncolatában a korzikai zendülés csak egy apró szemecske volt. XVI. Lajos sírja felett a conventio két köztársasági pártja, a párisi radikális „Montagnard“-ok és a vidéki kerületekből való mérsékeltbb „Girondisták“ között háborúság keletkezett, a mely 1793 nyarán az utóbbiak letörésével végződött. A ki nem menekült el idejében, azt bebörtönözték s életét rendszerint a vérpadon végezte be; a győzők pedig ezentúl a conventio közjóléti bizottsága útján kormányozták Franciaországot; a bizottság tagjai viszont Robespierre-rel élükön, a teljesen radikálissá lett jakobinus-clubra s annak fiók-egyleteire támaszkodtak. Ez a jakobinus-kormány rendelkezett azzal, a mi nélkül elődje, a girondista-kormány szűkölködött s a mit a rendkívüli viszonyok parancsoló szava s az állam létérdeke megkövetelt: a félelemszülte példátlan tetterővel. A girondisták igen tisztességes, de politikailag iskolázatlan szavalóművészek („des fous extrêmement honnêtes“) voltak, a kik végeláthatatlan háborúba dön-

tötték Franciaországot csaknem egész Európával, s a mellett híjával voltak a szükséges ismereteknek és eszközöknek, melyekkel a maguk okozta veszedelemnek útját állhatták volna. Hatalmuk örökösei óriási feladatot vállaltak magukra ezzel a háborúval, de meg is oldották, ha mindjárt a jogtiprás, a vérontás és a kegyetlenség eladdig hallatlan mértékével. A conventio biztosai bejárták az országot, fölügyeltek a néptömegek kényszerorozására, kísérték a hadseregeket s jelenlétükkel „a népképviselő nevében” öregbítették a hadbíróságok és forradalmi törvényszékek tekintélyét, a melyeknek az volt a feladatuk, hogy az ellenszegülőket megfenyítsék s a gyanusokon ítélkezzenek. Mivel pedig a hatalom új birtokosai csak a legalsóbb néposztályok iránt tanúsított odaadás révén kerekedtek felül és fönnmaradásukat csak úgy biztosíthatták, ha mind több és messzebbmenő engedményt tesznek a népnek, azért óhatatlan volt, hogy mind a fővárosban, mind a vidéki városokban egyszerre csak a legalsó néposztályok kényuralma kapott lábra, s ez nemcsak a mérsékeltebb politikai meggyőződést, hanem rövidesen a jólétet és a műveltséget is hazaárulással gyanúsította, fenyegette és üldözte.

E rémuralommal szemben nem késhetett sokáig a visszahatás. Ez pedig nemcsak ott tört ki, a hol az ősi királyság és az ősi vallás hívei ragadtak fegyvert a párisiak ellen, mint a hogyan a Vendéeban és Bretagneban történt, hanem azok között is, a kik kezdettől fogva önként és szívesen léptek a forradalom útjára. Főként Délfranciaország városai viselkedtek így, a melyek azelőtt örömmel vettek részt az ósdi kormányrendszer leküzdésében, most azonban — a menekülő girondistáktól feltüzelve — föllázadtak a főváros önké-

nyes radikalizmusa ellen. Lyonban, Marseilleben és Toulonban a lakosság mérsékeltebb és békeszerető része legyőzte a jakobinusokat, a Provenceban pedig egy középponti bizottmány önálló közigazgatási hatósággá alakult át, a mely a közjóléti bizottság rémuralma ellenében a fegyveres ellenállást rendelte el. A fölkelők zászlóaljai délfelől már Avignonig nyomultak előre, a mikor a conventio, a mely némi önmérséklettel gyorsan és talán vérontás nélkül is helyre állíthatta volna a nyugalmat, kapva kapott a lába elé vetett keztyűn: legfőbb kormányzati feladatának nyilvánította a belső ellenségek tökéletes kiitrását és megbizottját, Dubois Crancét odautasította, hogy Lyont törje meg s akadályozza meg a felkelő haderők egyesülését. Dubois sorkatonaságból és önkéntesekből sebbel-lobbal összeállított egy hadtestet, s ezt aztán Cartaux tábornok vezetése alatt Avignonba, a felkelők ellen küldötte. Ez a hadtest 1793 júliusában a pápák régi székhelyének, a mely önként megadta magát, kapui előtt táborozott.

Carteaux ekkor segítséget is kapott. Ez a segítség ugyan csak egyetlen egy kicsi tűzértiszt volt, mindazáltal olyan férfiú, aki a déli városok ellen meginduló vállalkozást tetemesen elősegíthette: Buonaparte kapitány. Korzikáról való menekülése után Napoleon családját szűkös viszonyok között a Toulon melletti La Valetteben hagyta s maga végre felkereste ezredét, a mely ez időtájt a csak nemrég meghódított Nizzában tartózkodott. Korzikáról írott emlékirata és barátja Saliceti, a conventio biztosa által kiállított bizonyítvány, a melynek értelmében a szigeten való jelenlétére az utóbbi hónapokban sürgős szükség volt, ezúttal is elnémítottak mindenféle ellene emelhető vádat; sőt

inkább első osztályú kapitánynya (capitaine commandant) lépett elő s 1793 június 25-én a rivierai parti ütegnél kezdte meg szolgálatát. Itt érte őt Du Teil tüzértábornok ama megbízása, hogy Avignonból szállítson ki egy lőszerszállítmányt. Napoleon akkor ért oda, a mikor július 26-án a fölkelők átadták a várost, mire aztán Carteaux — Beaucaire, Tarascon és Cavaillon bevétele után — Marseille felé vonult. Azt a szóhagyományt, mintha Napoleon már Avignon alatt is küzdött s az ágyúkat önmaga irányította volna és személyes közbelépésével okozta volna az ellenség megfutamodását, ma már kellő alapossággal kétségbe vonják. Bizonyos azonban, hogy tollával elősegítette a conventio haderejének működését — hiszen most azoknak a pártján állott, a kik Párisban hatalmon voltak —, a marseilleieket ugyanis egy röpiratával arról iparkodott meggyőzni, hogy ellentállásuk egészen hiábavaló. Röpiratának ezt a címet adta: „A beaucairei souper“, valószínűleg azon helység neve után, a melyben írta. Két marseillei kereskedő, egy nimesi polgár, egy montpellier-i gyáros s egy sorkatona valamelyik este Beaucaireben találkoznak s a katona, a két utóbbtól támogatva, meggyőzni iparkodik a marseilleieket, hogy városuk katonailag tarthatatlan, politikai érzületük kárhozatos, párttűt eljárásuk pedig, a mely a hadseregből von el erőket, csak a külső ellenségnek válik javára. Történetileg főleg az a része érdekes, a hol az egyik marseillei a maga igazolására a girondistákra hivatkozik s erre a katona, a kin Napoleon önmagát érti, így válaszol: „Elég nekem azt tudnom, hogy a Brisotisták (Girondins-ek) ügye, mihelyt egyszer a „hegypárt“ kénytelen volt közérdekből és pártja miatt is ellenők végzetes rendszabályhoz nyulni, őket elítélni,

börtönbe vetni és, mondjuk, megrágalmazni, veszve volt, hacsak nem nyulnak a polgárháború fegyveréhez, a mellyel azt akarnák elérni, hogy ellenségeiknek újra ők szabjanak törvényt. Ha azonban rá akartak szolgálni régi hírokre, akkor az új köztársasági alkotmánnyal szemben le kellett volna fegyverüket rakni s magán-érdekeiket alá kellett volna a köz javának rendelni. Decius mindenestre könnyebb idézni, semmint utánozni. Az ilyen módon kiontott vér még igazi érdekeiket is elmosta“. A mikor aztán az egyik marseillei azt bizonyítgatja, hogy hiszen ő is, meg barátai is kíváncsiak tartják a köztársaságot, csak hogy szabad népképviseléssel, s hogy ők is akarják a szabadságot, de olyat, a melyet tiszteletreméltó követek kezéből kapnak, s hogy csak olyan alkotmányt nem óhajtanak, a mely a rablásnak és az anarchiának kedvez: akkor Napoleon a montpellier gyáros szavával utasítja rendre, a ki a felkelők viselkedésében lát törvényteleniséget és bitorlást; abban pedig immár végkép meg kell nyugodni, hogy az állam középpontja a conventio, az a tulajdonképen való souverain, kivált a mióta a nép kettészakadt.

Napoleon tehát pártját fogja a rémuralmon alapuló centralismusnak s a marseilleieknek azt tanácsolja, hogy nyugodjanak bele a tényekbe, a mikép körülbelül maga is cselekedett. Mivel azonban a röpirat Paoliról s annak az igazérzelmű családokkal szemben elkövetett átkos erőszakosságairól is megemlékszik, a röpiratnak valószínűleg az a mellékcélja is volt, hogy szerzőjét olyan embernek mutassa be, a kit az uralkodó rendszer iránt való odaadása miatt üldöztek. Alig fejezte be ezt az írását, a mikor Saliceti és Gasparin, a kik mint a conventio megbizottai érkeztek a déli hadsereghez, találkoztak Napoleonnal. A „souper“ meg-

tetszett nekik s rövidesen kinyomatták államköltségen, hogy a mindenesetre elérendő erkölcsi sikerrel a katonai hódítást előkészítsék. Augusztus 25-én elesett Marseille s ezzel a város meg volt nyerve a conventio ügyének. Lakosainak „hazaárulását“ elrettentő módon büntették meg. Rövid ittidőzés után tovább nyomultak Toulon felé. A kikötő meghódítása annál fontosabb volt, mert a fölkelők itt érintkeztek és tárgyaltak az angolokkal, s az ottani, ezidétt legjobb francia flottát Angliának már tényleg ki is szolgáltatták. E vár ostrománál jutott Napoleonnak döntő szerep.

Napoleon Avignonból Párisba sietett, hogy a hadügyminiszternél a rajnai hadsereghez való áthelyeztetését kérelmezze, hasztalanul. Szeptember közepén már újra visszatért, épp akkoriban, a mikor Carteaux tűzérségi parancsnoka, Dommartin, megsebesült. Saliceti ezt az állást neki ajánlotta föl s Napoleon örömmel fogadta el, mert ezzel tétlenségének vége szakadt. Tüstént felismerte, hogy mitevő legyen. Azzal, hogy legelsőbben a belső kikötőt kell megtámadni s a benne tartózkodó angol hajókat, a melyek a felkelők legerősebb támasztéka voltak, el kell űzni, mindenki tisztában volt. Napoleonnak az volt az érdeme, hogy rögtön teljes határozottsággal megjelölte azt a pontot, a honnan ezt a feladatot meg lehet oldani: a kikötő nyugati végén fekvő Caire-félszigetet s a rajta levő Eguillette-erődöt, mint a mely a belső révparton s egyúttal a flotta visszavonulási útján is uralkodott. Ezt a hadállást gyors mozdulattal talán meg lehetett volna szállani, ha Carteaux, a forradalmi szenvedélyek zűrzavarában felszínre vetődött és minden katonai tehetség nélkül szűkölködő polgár-tábornok, ezt a tervet elfogadta volna. A helyett azonban, hogy

erőit mindjárt erre az egy pontra egyesítette volna, elaprózta azokat a város körül s ezzel csak azt érte el, hogy a felkelők időt nyertek csapataiknak spanyol, nápolyi és sardiniai erőkkel való kiegészítésére s állásaik kellő elsánczolására. Így aztán többheti szorgalmas ostromlómunkába került, a míg újabb támadásra csak gondolniok is lehetett. Napoleon fáradhatlanul dolgozott az ütegek felállításán, közben a legnagyobb hidegvérrel tette ki magát az ellenséges lövegek veszedelmének; a saját ütegei közül pedig azt, a mely leginkább volt az ellenség tüze alatt, a „rettenthetetlennek” nevezte el, hogy a katonák dicsőségre való törekvését ezzel is ösztökélje. E munkálatai elismerésül 1793 október 19-én a 2. tüzérezred zászlóaljparancsnokává nevezték ki. Néhány nappal utóbb (október 25-én) emlékirattal fordul a közjóléti bizottsághoz, a melyben fegyvernemének elhanyagolt állapotáról panaszkodik s egy tüzértábornok kiküldését javasolja, „a ki szolgálati minőségénél fogva fegyvere tekintélyét növelhetné és a vezérkarban ülő sok tudatlan emberre hatással lehetne, a kiknek most folyton az elmélet és a tapasztalat alapvető tételeit kénytelen ismételtetni és törvényszerűségüket hangsúlyozni”. Végre is teljesen megtagadja a Carteaux oktalan parancsainak teljesítését, s a conventio biztosainak támogatásával, a kikkel a conventiónak ezidétt az olasz hadseregtől oda érkezett s a főhadiszállásban tartózkodó tagjai: Fréron, Barras, Ricord és az ifjabbik Robespierre is egyetértettek — eléri, hogy Carteaux-t a derék és érdemes Dugommier hadosztályparancsnok váltotta föl. Ez a tábornok teljesen megbízott Napoleonban és továbbra is nála hagyta a város nyugati részén operáló ütegek parancsnokságát. A november 25-ikén megtar-

tott haditanácsban olyan munkatervet fogadnak el, a mely Napoleon javaslatain alapult. Csakhamar ott állanak az ütegei, a hová ő kívánta azokat elhelyezni. Az ellenfél egyik kitörését november 30-án visszaverik s deczember 17-én, az angol erődítésekre — a Mulgrave-erődre — irányított háromszor megismételt roham után, Eguillette vára és az egész félsziget a conventio haderőinek birtokában van. Az ellenséges hajóhad felismeri a fenyegető veszedelmet; az angolok és spanyolok rövid ellentállás után kiürítik a többi sánczot is, behajózzák csapataikat és menekülő lakosokkal megterhelten elhagyják a kikötőt; deczember 19-én bevonulnak a győzők a föladott városba. Mint Lyonban és Marseilleben, itt is örületes boszúvágyuktól vezetve, véres kegyetlenséggel láttak törvényt az elárult és gyanus embereken, a kiket százas csoportokba tereltek össze és lödöztek agyon. Fréron biztos szándékának, hogy az összes lakosságot fölkonzolják, Dugommier tábornok mondott ellent és szívesen elhiszszük, hogy Napoleon sem helyeselte ezt a túlszigorú ítélkezést; bizonyos, hogy a bosszú művében nem vett részt. Czéltalan kegyetlenkedés épp úgy nem fért hozzá, mint a vérszomjas fanatizmus, a mely abban a borzalmas esztendőben annyi soha meg nem számlált véres áldozatot szedett.

Touloni szerepét ugyan nem játszotta el valamely kiemelkedő állásban, csupán zászlóaljparancsnok volt és semmi egyéb, mégis fáradhatlan szervező munkájával és stratégiai tanácsaival rendkívül nagy szolgálatot tett a kormánynak. Egy észak felől intézett támadás nem vezetett volna ilyen gyors sikerre, holott roppant sok függött éppen ettől akkor, a mikor Franciaországnak szövetekezett ellenségei nagyobb figyelmet

kezdettek Toulonra fordítani s a mikor az angolok már déli Franciaország felé indítottak el egy Vendée-ba szánt hadtestet s a mikor már a bécsi udvar is arraszánta el magát, hogy haderőt küld oda. Munkájának tehát csupán jól megérdemelt elismerése volt, hogy a conventio biztosai 1793 december 22-én kelt ideiglenes rendelettel — a melyet a végrehajtóbizottság utóbb végérvényessel pótolta — tüzérségi dandártábornokká nevezték ki. Du Teil meleg szavakkal ajánlotta a hadügyminiszternek: „Nem talállok rá szavakat, hogy Buonaparte érdemeit kellően vázoljam: sok tudás, ugyanannyi körültekintés és rendkívüli derekasság, ezek halvány körvonalai e tiszt kíváló tulajdonságainak“. És Dugommier is sürgetőleg tanácsolta előléptetését, „mert“ írta Párisba, „ha hálátlanok lennének vele szemben, akkor ez a tiszt önmagát léptetné elő“.

A mikor a hatóságok ez alkalommal életviszonyai felől tudakozódtak, eltagadta nemes származását. Csak árthatott volna neki a jakobinusok szemében, a kiknek szolgálatában dús tehetségét érvényesíthette. Vajjon most már csakugyan velők érzett-e, vajjon bensőleg magáévá tette-e ügyüket, vagy pedig, a hogyan mi képzeljük, most is csak szükségből vagy fölfelé törekvésből helyeselte a radicalisok cselekedeteit, nemességének eltagadásával nincs eldöntve. Egy ízben — röviddel tábornokká való kineveztetése után — tisztán stratégiai okokból és nem törődve az uralmon lévő radicalismussal, azt javasolta, hogy a marseillei bastillet, a St. Nicolas-erődöt építsék föl újra. Rögtön „gyanussá“ lett s a conventio előtt kellett volna magát igazolnia. Csak nagy ügygyel-bajjal sikerült Salicetinek a dolgot elsimítania. Ettől a perctől kezdve Napoleon egy alkalmat sem mulasztott el, hogy, a hol

csak tehette, buzgó köztársaságinak mutatkozzék. „Buonaparte“, mondja Robespierre kisasszony följegyzéseiben, „köztársasági, majdnem azt mondanám, hegypárti volt; legalább abban az időben, a mikor Nizzában tartózkodtam (1794), az események folyásáról nyilvánított nézetei alapján annak tarthattam. Utóbb aztán fejébe szálltak győzelmei s a polgártársain való uralom megszerzésére ösztöklétek. De mint az olasz hadsereg tüzérségi tábornoka (1794 márcziusában nevezték ki Napoleont erre az állásra) a messzemenő szabadságnak és az igazi egyenlőségnek volt híve.“ A közjóléti bizottság rettegett elnökének öcsce 1794 áprilisában mint rendkívüli értékű férfiút ajánlja („d'un mérite transcendant“) s bizalmasává teszi, olyannyira, hogy a bennfentesek a conventio biztosa „belső titkos tanácsosának“ nevezik. A biztos azonban mégsem állhatta meg, hogy dicséretéhez a következő megjegyzést ne fűzze: „Napoleon korzikai és nem nyújt több biztosítékot, mint e nemzet bármely fia, a ki ellentállott Paoli hízélgéseinek és a kinek vagyonát az az áruló elpusztította“. Mindamellett följánlja Napoleonnak a párisi parancsnokló tábornok állását, a melyet azideig Henriot töltött be, de Napoleon a kitüntetést — igen bölcsen — elhárította magától.¹

¹ Lucian memoires-jai során elbeszéli (I., 112), hogy Napoleon fivéreivel megtárgyalta ezt az ajánlatot s hogy neki, a ki melegen iparkodott Napoleont rábeszélni, ezt felelte: „Ejh, nagyon meg kell ezt gondolnom. Párisban nem lehet az embernek a fejét olyan könnyen biztonságba helyeznie, mint St. Maximinben (ahol Luciant Saliceti elhelyezte volt). A fiatalabb Robespierre kedves ember, de a bátyja nem érti a tréfát. Az én helyem a hadseregnél van. Párisnak majd később valamikor leszek még parancsnoka . . . Mit is csinálnék én most ott azon a rabosgályán?“

Buonaparte katonai tanácsaiban Robespierre föltétlenül megbízott és vele, valamint Ricord-ral az ú. n. olasz hadsereg titkos működési tervét dolgozta ki. A francia haderőnek ez a része a Rivierán, Vartól keletre helyezkedett el, főhadiszállása Nizzában volt s e vidéken hadakozott az egyesült sardiniiaiak és osztrákok ellen, a kik a Tengeri-Alpok magaslatait tartották megszállva. A délfranciaországi fölkelés kiélte a Provence-ot és az „armée d'Italie“ ellátása a semleges Genuából való utánpótlásra szorult. A hadsereg e részének vezetésére ebből a körülményből két feladat hárult: az egyik, hogy ezt a nélkülözhetetlen utánpótlást a szövetségesek, kivált a sardiniaiaknak zavargó vállalkozásai ellen biztosítsa, annál is inkább, mert a Nizza és Genua között lévő két beszögellés, Oneglia és Loano, az ő kezükben volt; a másik, hogy a hegységen át vezetett ügyes támadó mozdulattal utat nyissanak Piemont gazdag alföldjére. Ezt a támadó tervet Buonaparte gondos tanulmányok alapján 1794 májusában különbözően megszerkesztve dolgozta ki, júliusban pedig bizalmas küldetésben Genuába ment, hogy itt hivatalosan ugyan közuti és partmenti viszonyokról tárgyaljon a dogeal, titokban azonban kikémlelje Savona erődítéseit, a mely város esetleges betörés helyéül igen alkalmasnak ígérkezett. Két segédtisztje, Marmont és Junot, a későbbi raguzai és abrantés-i herczegek voltak kísérei.

A mikorra július végén Nizzába visszaérkezett, Franciaországban döntő fordulat állott volt be. Az idősebbik Robespierre-t, a ki a conventióban levő valamennyi versenytársát, Dantont, Hébert és híveiket lassanként „eltávolította“, majd a hegy pártnak még megmaradt túlzó szószólóit, a nantesi, lyoni és

bordeauxi rémférfiakat, közöttük Tallient és Fouchét, halállal fenyegette és mind világosabban a dictaturára törekedett, a conventio radicalis és mérsékelt elemeiből alakult coalitio megbuktatta s öcscsével együtt vérpadra küldötte (1794 július 27. Thermidor 9.). Vele együtt megbukott az az irányzat is, a melynek szolgálatába Napoleon szegődött. Ez a fordulat az ő sorsát sem hagyhatta érintetlenül, annál kevésbbé, mert a Robespierre-rel megbeszélte támadási tervet most már összeesküvésnek minősítették, a melylyel állítólag Franciaország déli vidékét akarták volna a reactionnak kiszolgáltatni. A jakobinusok, a kik hatalmas vezérük bukásakor a saját bőruk épségét igyekeztek megmenteni, maguk is mások bevádolásával védekeztek. Így történt, hogy Saliceti, ekkoriban már a conventiónak az olasz hadseregnél működő biztosa, honfitársát: Buonapartét mint a dictator „tervkovácsát“ jelentette föl a conventio előtt. Napoleont erre tábornoki állásától felmentették és 1794 augusztus 12-én az Antibes mellett lévő erődben elzárták.¹

Micsoda izgató emlékezések viharzottak itt át a lelken! Dicsvágó reménységei közepette megbénítva s egy pillanat alatt elsodorva látta magát arról az

¹ Ilyesmire úgy látszik el volt készülve, mert rövid idővel ezelőtt levelet írt Tillynek, a genuai francia ügyvivőnek, a kiről jól tudta, hogy meg fogja a dolgot Párisba jelenteni; ebben a levélben az ifjabb Robespierre-hez való viszonyáról igen rideg szavakban nyilatkozott s ezt fűzte hozzá: „Balsorsa kissé meghiúsult (un peu affecté), mert szerettem és hibátlanul tartottam. De ha a saját apám lett volna is, a magam kezével szúrtam volna le, ha észrevettem volna, hogy kényúri törekvései vannak“ (Coston, II., 287.). III. Napoleon jobbnak látta, hogy nagybátyja levelezésének hivatalos kiadásába ezt az írást ne vétesse fel.

útról, a melyen már annyi ember jutott gyors iramban tekintélyhez és hatalomhoz. Az 1793. évi hadsereg-szervezet, mely a Carnot és Dubois Crancé által föllállított alapelveken, az általános védőkötelezettségen és az egyszerűsített pótkereteken nyugodott, immár elkezdte gyümölcseit megteremni. 1792 végén Franciaországban csak száztizenkétezer főnyi sorkatonaság volt, 1794 nyarán pedig már nyolc-százezer ember állott fegyverben, a kiket a hazának rajongó szeretete hevített, vasfegyelem zabolázott, és olyan tábornokok vezettek, a kiknek tehetsége az egyenlően értékelt törekvések szabad levegőjén hihetetlen gyorsasággal érvényesült. Az északi hadsereg élén az a Pichegru áll, a ki valamikor a briennei kis kadétokra ügyelt fel; most kiűzi az ellenséget Franciaországból s meghódítja az osztrák Belgiumot. Itt van továbbá Jourdan, az 1792-es év önkéntes tisztjei közül való, a ki mint a Maas- és Sambre-hadsereg parancsnoka, a fleursi győzelmes ütközetet vívja meg az osztrákokkal (1794 június 26.), a melyben a döntést Napoleon egyik kortársa, Marceau tábornok segíti elő. Egy másik hadvezér, Hoche (1768-ban sz.), a forradalom elején még csak egyszerű altiszt, vezérlő tábornok minőségében már az előző év deczemberében megverte az osztrákokat Weissenburgnál s kiűzte őket Elzászból, önmagának pedig dicsőséget és tiszteletet szerzett. Ezekhez járult aztán a hasonlók egész hosszú sora: Saint Cyr, a ki 1792-ben még az önkéntesek kapitánya volt, most hadosztályparancsnok; Bernadotte, a forradalom kitörésekor őrnagy, 1794-ben már szintén hadosztályt vezetett; Kleber 1792-ben egyszerű önkéntes, már egy év múlva ugyanilyen rangot tölt be; Moreau (1761-ben sz.), a kit 1792-ben valamelyik

önkéntes zászlóalj parancsnokává választottak meg, az 1794-iki belga háborúban mint hadosztályparancsnok vívja ki babérait; továbbá Kellermann és mások.¹ Ő pedig, mindannyiok között a legnagyobbavágóbb, tehetségeinek és képességeinek legalább is olymértékű tudatában, mint bármelyik az elsoroltak között, most talán örökre kitaszítottnak látja magát ebből a körből, s a mellett ott csüggött feje fölött az a vád, a mely e rettenetes időkben már annyi ember életébe került.

A kétségbeesés azonban nem volt kenyere. Hiszen már abban is szerencséje volt, hogy nem küldték Párisba. A conventió biztosaihoz írott levelében mindenekelőtt színtiszta hazafiságát iparkodik kiemelni. „Vajjon nem ragaszkodtam-e mindenkor — írja e levél során — a forradalom első perczétől fogva szilárdan annak alapelveihez? Hát nem láttak engem mind a belső ellenséggel küzdve, mind katonasorban az idegen ellenségekkel harczolva? Feláldoztam a kerületemben való nyugodalmas tartózkodást, elhagytam vagyonomat, elvesztettem mindenemet s mindezt a köztársaságért. Most pedig a haza ellenségeivel egyformán akarnának velem elbánni? Hát elveszítsenek a hazafiak meggondolatlanságukban olyan tábornokot, a ki a köztársaságnak nem éppen értéktelen szolgálatokat tett? Vajjon hát arra akarják-e a képviselők a kormányt kényszeríteni, hogy igazságtalanul és meggondolatlanul cselekedjék? Hallgassatok meg, szabaddítsatok meg a nyomástól, a mely agyvelőmre nehezedik, adjátok nekem vissza a hazafiak becsülését, s

¹ Az 1768-as és 69-es évek szolgáltatták a forradalmi korszak híres hadvezéreinek javarészét; az előbbiesztendő Hoche-on kívül még Desaix-t, Bessières-t, Mortier-t, az utóbbi Marceau-n kívül még Lannes-t, Ney-t, Soul-t és Joubert-t adta.

egy óra múlva már, ha a rosszindulatú emberek éltemet akarják, szívesen feláldozom azt is; nem sokra becsülöm s elégszer kockáztattam, sőt most is csak az parancsolja terhét bátran elviselnem, hogy hazámnak talán még egyszer hasznára válhatik.“ Szükségből megtanulta, hogy a „patrie“ szót Franciaországra vonatkoztatva használja; tulajdonképenvaló hazája reá nézve már csak egyszerű „département“.

Ennek az írásnak megvolt a hatása. Közben Saliceti is meggyőződött, hogy saját személye már nem forog veszedelemben, s most újra pártját fogja honfitársának, a kinek írásai között „nem találkozott semmi gyanus“. A döntő szempont azonban az volt, hogy a délvidéken nagy szükség volt a „tervkovács-ra“. Augusztus 20-án szabadonbocsátották Napoleont s néhány héttel később, szeptember 14-én már vissza is helyezték tűzértábornoki állásába, miután az olasz hadsereg egy újabb támadásának haditervét elkészítette. Az indítékot erre az osztrákok egyik előnyomulása adta. Ezek u. i. erőiket Alessandriában vonták össze s a Bormida völgyén vonultak fölfelé, hogy a Rivieran zavarják meg Franciaországnak Genuával való összeköttetését. Ez a tervük nem sikerült. Mert a míg a francziák balszárnya a sardiniaiakat foglalkoztatja, azalatt ők maguk a degói ütközetben (1794 szeptember 21.) vereséget szenvednek és Acquiig vonulnak vissza; ezt a sikert Dumberbion fővezér a conventióhoz írott jelentésében „tűzértábornoka előre-látó intézkedéseinek“ tudja be. A mikor azonban Dumberbion később a piemontiak ellen akar fordulni, hogy Ausztriával való összeköttetésüket megszakítsa, Albitte-nek, a conventio biztosának ellentállásával találkozik, a ki nem meri a Párisból parancsolt védelmi

harczot támadóra fordítani. A hadsereg a partvidékre vonul vissza. Joggal jegyezték meg erre, hogy itt Dagonál olyan helyzet adódott, a melynek csak a következményeit kellett volna levonni, hogy belőlük Napoleon újabb, hatásos támadótervet dolgozhasson ki. A jelen pillanatban azonban Carnot nem engedett támadást. Azért vonta vissza a hadsereget a partvidékre, hogy ott egy Korzika ellen indítandó expeditiót támogasson; kedves gondolata volt ugyanis, hogy ezt a szigetet nem szabad teljesen az angolok prédájául átengedniök, s ezt a gondolatot annak idején már Robespierre támadóterveivel szemben is hangoztatta. Most ismét visszatért rá. Buonaparténak, a korzikainak kellett volna e közben a tűzérseget vezetnie.

Korzikán időközben a francziáktól megszállva tartott utolsó helyek is az angolok kezére jutottak: 1794 februarius 17-én San Fiorenzo, május 22-én Bastia s augusztus 11-én végül Calvi is. A sziget belsejében az angolok már korábban megvetették a lábukat. A korzikaiaknak 1794 június 18-án tartott cortei népgyűlése a szigetet angol fennhatóság alatt álló királyságnak nyilvánította, Elliot lordot pedig alkirálynak fogadta el. Paolit III. György király meghívta Nagybritanniába. Ez események hírére a párisi új köztársasági bizottság még egyszer megkíséرتette, hogy a szigetet kiragadja az ellenség hatalmából. A míg azonban az e célra szánt hadosztály őszutóra már fölkészült, a vállalat a kedvezőtlen tengerészeti viszonyok miatt a következő év februárjára halasztódott, s ha Napoleon egyik levelében az elkövetkezendő hódítást „katonai sétának“ jelezte, az eredmény messze mögötte maradt ennek a feltevésnek. Mert a mikor 1795 márcziusában a francia flotta végre kifutott, hogy a

korzikai vizeket az angol hajóktól megtisztítsa, Capo Corso és Livorno között ütközetre került a sor, a mely határozottan a francziák vereségével végződött. Két hajójuk az ellenség kezébe került, a többinek a st. juani öbölbe kellett visszavonulnia. E kudarcz következtében teljesen lemondtak a vállalkozásról; a már behajózott csapatokat újra a szárazföldre vitték s ismét beosztották az olasz hadseregbe; Korzika egyelőre elveszett reájuk nézve. Napoleon beosztás nélkül maradt. Ekkor kapja váratlanul a parancsot, hogy a nyugati hadsereghez vonuljon be. A parancsnak húzódozva engedelmeskedik. Csak 1795 májusának első napjaiban hagyja el segédtisztje és Lajos öcsce kíséretében Marseillet; az utóbbit a châlonsi tüzérségi iskolában akarja elhelyezni. Tizedike táján érkezik Párisba s egyáltalán nem szándékozik a fővárost egyhamar elhagyni.

*

Az 1794. év július 27-ike (Thermidor 9.) után a párisi lakosság nyugodtabb és meggondoltabb része, mint valami nyomasztó ájulásból új életre ébredt. Mintha amaz egyetlen egy embernek a halálával minden rémségnek vége szakadt volna, az emberek bátran hangoztatják véleményüket és kívánságaikat. Ujságokban és röpiratokban, a melyek egyszeriben a cenzura minden béklyójától menteknek érezték magukat, valamint a főváros nyilvános helyiségeiben nyíltan utat tört magának a jakobinusoktól való irtózat. Csak most lehetett áldozataik számát áttekinteni. Kevés olyan család volt, a melyik meg nem szenvedte ezt a borzalmas elnyomást; sok közülök egyes tagjait, sok más a vagyonát veszítette el a néptömeg terrorizmusa

miatt, holott a nép ennek daczára is éhezett. A megnyíló börtönök napról napra újabb borzalmakat tártak föl és fokozták a károsultak dühét. A conventióban magában, a hol a dictator elbukásában a hegypartiakknak volt kiváló szerepük, azoknak egy része, Danton korábbi pártfelei, visszahúzódtak a jakobinusoktól, „Thermidorianusok“-nak nevezték magukat, mert ama nap eredményének eldöntését maguknak tulajdonították. Vezetőik: Merlin és Tallien, Fréron és Barras, a középpárt mérsékelt elemeivel a válságos napokban teremtetett kapcsolatokat most fenntartani igyekeztek. A számkivetett girondistákat visszahívták a conventióba s a megdöntött kormány legkészségebbi szolgálói, balsikerű ellentálló kísérletük után, a vérpadon lakoltak. Ezekben a napokban érkezett Napoleon a fővárosba. Nem mondható kedvezőnek ez az időpont olyan ember újra feltünésére, a ki ellen még csak röviddel azelőtt a mélységesen gyűlölt kényúr terveiben való részvétel miatt emeltek főbenjáró vádat. A dolgok fordulatát valószínűleg ő maga sem képzelte ennyire gyökeresnek. Külső viszonyaira ez a változás rendkívül kedvezőtlen volt. Mérhetetlen nagyravágyása már ama parancs ellen is lázadozott, mely a nyugati hadsereghez rendelte, hogy a vele egykorú Hoche vezetése alatt mint egyszerű dandártábornok teljesítsen szolgálatot, még pedig parasztok és szervezetlen katonaság ellen folyó háborúban, a hol tudását vajmi kevésbé tüntethette ki. Elhatározta tehát, hogy a parancsnak nem engedelmeskedik s beteget jelent. Mindenekelőtt arra törekedett, hogy időt nyerjen s bevárja a jakobinusok egy újabb fölkelésének eredményét, a kik egyszer, április elsején, bár sikertelenül, már mozgósították a tömegeket a

mérsékeltőbb kormány ellen. Mert hiszen most még hozzájuk tartozott. De a conventio ellen szőtt ez az újabb összeesküvés, prairial első napján (1795 május 20.) szintén a fölkelők vereségébe fult bele. Buona-parté helyzetét pedig még inkább elmérgesítette. Barátját, Salicetít, egyéb radikálisokkal egyetemben (Ricord, Albitte) bevádolták a conventio előtt; ezeknek el kellett rejtőzniök. Napoleont magát e napokban Marmont atyjánál, Châtillon környékén, látogatóban találjuk. Rövidesen, mint a tűzérségnél számfölött valót, a gyalogsághoz helyezik át és szigorú parancsot kap, hogy végre induljon már el a nyugati hadsereghez. Ha most ez új viszonyok között még felszínen akar maradni, akkor teljesen szakítani kell a radikálisokkal és a thermidorianusokkal kell összeköttetést keresnie.

Meg is kísérté s vállalkozása sikerrel járt, mert a közjóléti bizottság katonai választmányában levő rosszakarója, a conservatív Aubry helyét ekkoriban talán már más, Napoleon irányában barátságosabban érző embernek engedte át. Szerencséje sem hagyta el egészen sohasem. Mert hát nem a szerencse játéka volt-e, hogy éppen eme most uralmon lévő párt vezetői: Fréron és Barras voltak akkoriban a conventio touloni biztosai, a mikoron első sikereit aratta? Az ő szemükben nem érhetne gáncs Buonapartét, a ki akkoriban ugyanazon kormánynak szolgálatában állott, a melyet ők maguk is iparkodtak érvényre juttatni. Ők most szívesen fogadják Napoleont és szívesen is támogatják. Mialatt önmaga fáradhatlanul új meg új hasznos ismeretségek után jár, általuk is új jóakarókra tesz szert. Boissy d'Anglas, a mérsékelt párt nagybefolyású képviselője, érdeklődik iránta s a köz-

jóléti bizottságban ülő társának, Doulcet Pontécoulantnak figyelmébe ajánlja. Augusztus elején ez veszi át Aubry helyét a hadügyi választmányban s nemsokára élénken érdeklődik „a kicsiny, sápadt, beteges képű olasz“ iránt, a kiről emlékirataiban úgy emlékszik meg, hogy „merész nézeteivel és határozott szavaival“ hatott főleg reá.

Napoleon nézetei és szavai pedig a felsőolasz-országi támadó háború ama terve körül forogtak, a melyet az előző évben már Robespierre-rel is közölt s azóta is szüntelen elméjében forgatott, egyetlen egy módosítással, a melynek oka az általános politikai viszonyokban rejlett. Poroszország kivált Franciaország ellenfelei sorából s 1795 április 5-én különbékét kötött a köztársasággal. Spanyolországgal tárgyalások folytak, a melyek rövidesen ugyancsak békére vezettek. Így a szárazföldön csak Ausztria maradt meg legfőbb ellenségnek, a mely azonban, Piemonttal az oldalán, nagyszabású előkészületeket tett, hogy a háborút egész erejével folytassa. A külső viszonyoknak ez a megváltozása a működési terv alapját is módosította. Az előző évben Napoleon az „olasz“ hadsereg támadó föllépését a Németországban folyó háború javára szolgáló kisegítő mozdulatnak szánta, és a hadviselés súlypontját a németországi harcztérre helyezte. Most, hogy Poroszország visszaléptével a németek ellentállóereje csökkent, azt javasolja, hogy a döntő csapást Olaszországban mérjék Ausztriára. Erre a célra az „olasz“ hadsereg erőit tetemesen meg kellene növelni s ezt könnyen el lehetne érni, ha a spanyolokkal való békekötés után felszabaduló hadtesteket ide vonnák össze. Ez a megnövekedett hadsereg előbb a tengerpartot foglalná vissza Vadoig, miután csak

az imént, 1795 júniusában a Loano mögötti területig az ellenség előtt ki kellett üríteni, azután a Riviera felől, a hegyeken át vonulna Piemont felé, elválasztaná Sardinia királyát Ausztriától s a francia érdekkörbe vonná. Ha aztán egyszer lent lesznek a síkságon, akkor már a háború önmagát táplálja. A meny nyiben a jövő év műveleteit a legkedvezőbb időpontban, februáriusban megkezdénék, májusban már eleshetnék Mantua s az első hadjárat befejezése idején hadseregük Trientig nyomulna elő. A következő háborús időszak során az „olasz“ hadsereg Tirolon keresztül egyesülhetne a rajnai hadsereggel és Ausztria szívében diktálhatná a békét.

Merész terv volt ez, a melyet egy évvel később hihetetlen ügyességgel visz keresztül s ezzel megalapítja hírét és hatalmát. Hogy ez a terv elméjének legsajátabb terméke, vagy részben mélyenjáró történelmi tanulmányainak, kivált Maillebois 1745-iki olasz hadjárata tanulmányozásának gyümölcse volt-e, az — a mennyiben a kérdés a piemontiaknak Ausztriától való elvágását, az előbbieknak a békére való kényszerítését s az utóbbiaknak az Etsch mellékére való visszaszorítását érinti —, lehet vita tárgya.¹ Az a részlet azonban, a mely a döntő támadás helyének kiválasztásáról s az összes erőknek e pontra való

¹ Ha Napoleon arról szólott, „que la guerre doit nourrir la guerre“, akkor e szavakkal egyáltalában nem mondott ki valamely új alapelvet, mert Guibert-nek akkoriban általánosan használt taktikai kézikönyvében már benn volt az utalás Catonak a római szenátusban előadott biztatására, hogy „a háborúnak kell a háborút táplálnia“ s Colin (L'éducation militaire de Napoléon, 17. o.) joggal állíthatta, hogy a fiatal tábornok minden bizonynyal ismerte ezt a klasszikus idézetet.

összegyűjtéséről szól, minden bizonynyal szellemének kizárólagos műve volt. Mindenesetre olyan terepet vett fel számításaiba, a melyet az utóbbi években szorgosan áttanulmányozott, s olyan ellenfelet, a kit már jól ismert. Most pedig mindkettőt ott hagyja, hogy a Vendéeban alárendelt szerepet játsszék s ezalatt majd talán másvalaki hajtsa végre az ő legsajátabb itáliai tervét? Ezt nem bírta elviselni. Új barátai védelmében bizakodva, most már tiltakozni is mert ama rendelkezés ellen. „Buonaparte tábornok“, úgy mond tiltakozásában, „a ki tűzértségét nehéz körülmények között vezette s a kinek az elért legnagyobb sikerekben is tetemes része van, a közjóléti bizottságnak hadügyekkel foglalkozó tagjai igazságérzetétől elvárja, hogy őt eddigi munkakörébe visszahelyezik s megkímélik attól a fájdalomtól, hogy helyét olyan emberekől lássa betöltve, a kik eddig mindig eloldalogtak a kik győzelmeinkben idegenek, hadseregünkben ismeretlenek s a kik ma egyszerre csak előállanak, hogy elragadják ama győzelmek gyümölcsét, a melyeknek veszélyeit mindeddig igen ügyesen el tudták kerülni.“ E panaszára már csak azért is kedvező választ várt, mert Doulcet elfogadta haditervét, azt véleményadásra elküldte az „olasz“ hadsereg vezéreinek, Napoleont magát pedig ideiglenesen a hadügyi igazgatás és a haditervek bizottságába osztotta be. Örvendező bizakodással van most eltelve. „Támadóterveimet elfogadták“, írja Józsefnek; „Lombardiában rövidesen komoly eseményekre ébredünk.“ Ha semmi jobbat, legalább azt remélte elérhetni, hogy Konstantinápolyba fogják kiküldeni, a hol majd „jó fizetésért s a kitüntető követi cím fejében“ a padisah tűzértségét fogja újjászervezni. „Lehetséges“, írja augusztus

9-én, „hogy ismét Nizzába térek vissza“; szeptember 8-án pedig: „Csupa kellemes dolgokat látok a jövőben, s ha másként fordulnának is az események, a jelent mindenestre ki kell használni. A bátor ember nem törődik a jövővel“.

A dolgok „másként“ fordultak és bátorságának rövidesen újabb, kemény próbát kellett kiállania. A végzet úgy látszik azt határozta, hogy élete útját a szerencse és balsors szüntelen változásai közepette kelljen megjárnia. A törvényben megállapított sorozatváltozás szerint Doulcet Pontécoulant is kivált a közjóléti bizottság tagjai közül, még pedig előbb, sem mint a fiatal tábornok tiltakozása elintézését nyert volna, s ezzel Napoleon legerősebb támasztékát elveszítette. Személyes ellensége pedig jócskán volt. Mindjárt Doulcet utódja, Letourneur sem volt jóembere. Így, a mikor döntésre került a sor, a hadügyi vezetőség elutasította tiltakozásával, sőt engedetlensége miatt, mert vonakodott a nyugati hadsereghez bevonulni — s betegállományi szabadsága már rég lejárt volt — nevét újból törölték a francia tábornokok sorából (1795 szeptember 15-én kelt döntvény).

Most tehát ismét füstbe ment minden szép reménye. Kereset nélkül állott olyan időben, a melynek bizonytalansága sok ezer existenciát tett már könyörtelenül tönkre; pénze nem volt, mert — a mint Marmont-tól tudjuk — „azt a néhány bankót, a mit a hadseregben töltött szolgálatából magával hozott“, balsikerű üzleteken hamarosan elvesztette; semmiféle jövedelme sem volt tehát olyan hitelválság közepette, a mely 1795 júliusának végén a papirosértékeket a valuta negyvenszeresére szöktette fel; még arra is képtelen volt hogy hozzátartozóin segíthessen, a kik pedig a válto-

zott politikai viszonyok miatt újfent anyagi zavarokkal küzdöttek: úgy látszik, mégis csak csalódott, a jelent mégsem lehet mindig kihasználni“. S helyzetét még komorabbnak tüntette fel az a körülmény, hogy közeli jövője is újabb nagy veszedelmet rejtgetett méhében: a royalisták és a 89-iki s 91-iki liberálisok megsemmisítéssel fenyegették a gyűlölt conventiót, a melyben Napoleonnak barátai voltak. Ha amazok győznek, ezekkel együtt vész el ő is.

A jakobinusok utóbbi fölkelései a conventio középső pártjait, a thermidoriánusokat és a függetleneket — hogy modernül szóljunk — inkább a jobboldal felé szorították. Az 1795 nyarán megszerkesztett alkotmánynak az volt a rendeltetése, hogy általa a mérsékeltabb irányzat kerekedjék felül s az utóbbi évek eseményeinek megismétlődését egyszersmindenkorra lehetetlenné tegye. Mindenekelőtt megszüntették azt az állapotot, hogy a törvényhozó és a végrehajtóhatalom egy kézben, a nemzeti képviselő kezében összepontosuljon. A törvényhozás ezentúl egy helyett két kamarában működjék, ezek: az „ötszázak“ tanácsa és az „öregek“ (250) tanácsa; a végrehajtóhatalmat pedig öt férfiból álló directorium kezelje, a kik legalább negyvenévesek legyenek. Mindkét tanács tagjainak egyharmada évenként kiválik s helyök census-hoz kötött új választás útján töltendő be. A végrehajtó kormány tagjai közül, a kik ugyan nem terjeszthettek be törvényjavaslatokat és nem tagadhatták meg a kamara határozatainak végrehajtását, a directorok egyikének évről évre ki kell válnia s az illető aztán a következő öt éven belül újra meg nem választható. A directorokat, a kiknek a szakminiszterek alá voltak rendelve, az „ötszázak“ jelölése alapján az „öregek“

választották s hatásuk köre a külpolitikára, a pénzügyre, a hadügyre, az igazságügyre és a belső közigazgatásra terjedt ki; a háborút ők javasolják s a két tanács üzeni meg, a békét ők kötik s a két tanács hagyja jóvá. Az alkotmány sajtó-, vallás-, kereskedelmi és ipari szabadságot ad, védi az otthon és a tulajdon jogát, de betiltja a clubokat és csak nyilvános gyűléseket nem tartó és egymás között kapcsolatban nem álló politikai egyesületeket enged meg; minden tömeges kérvényezés, minden csoportosulás tilos; a kivándorlottaknak hazájukba s a jakobinusoknak clubjukba visszatérniök nem szabad; az „általános emberi jogok“ közül pedig törlik azt a tételt, a melynek 1789 óta annyi súlyos következménye volt s a mely így szólott: „Az emberek szabadoknak és egyenlőknek születnek s jogaik tekintetében mindvégig azok is maradnak“.

Ezek voltak a III. évi (1795) alkotmány alapelvei. A jakobinusok éppoly kevésbé voltak vele megelégedve, mint a királypártiak. Ám ezeket az uralkodó pártok mérséklete abba a hiedelembé ringatta, hogy most végre felvirradt az ő napjuk is. Már-már szóba került, hogy a szabad állam helyébe újra visszaállítják a monarchiát s hogy XVI. Lajos fiát e néven mint tizenhetediket fogják alkotmányos uralkodónak kikiáltani; de a fiú, a kinek egészségét az utóbbi években elszenvedett nyomorúságos bánásmód tönkretette, meghalt. A Bourbonok hívei ekkor XVIII. Lajoshoz, az utolsó király kivándorlott öcséséhez fordultak, a ki Veronából árasztotta el Franciaországot ügyetlen ügyvivőivel. Ezeket az izgatásokat a déli vidékeken a királypártiak különféle csendháborításai kísérték, a melyek bizony nem sokban maradtak el a rémuralom

borzalmai mögött, s a Vendéében is újra lángra-
lobbant a Hoche által csak imént elnyomott polgár-
háború. A parlament köztársasági elemeit mélyen
meghatották ezek az események. Hatalmukkal együtt
létüket is féltették; újra tömörültek tehát és augusztus
22-ikén és 30-ikán elhatározták, hogy az új törvény-
hozótestület kétharmadrésze ezúttal a conventio tagjai
sorából veendő s csak a hátralevő egyharmad töltes-
sék be szabad választással; s mind emez átmeneti
határozatokról, mind magáról az alkotmányról Fran-
cziaország népe szavazás útján döntsön. Ilymódon a
következő népképviselőben is többséget biztosítván
maguknak, úgy vélték, hogy az új rend fennmaradá-
sáról kellőképen gondoskodtak s a régi monarchikus
uralom visszatértének hathatósan útját állták. Ám e
határozatok mindenfelé erős ellenkezést támasztottak.
Legerősebbet talán Párisban, a hol a nép az alkotmány
mellett nyilatkozott ugyan, de nyíltan állást foglalt a
conventio fennmaradásának bárminő formája ellen,
mert annak terhére rótták a pénzügyi válságot s a
népjólét tökéletes letörését, valamint hogy támadó
politikájában látták az annyira óhajtott béke akadályát.
Hogy a főváros ellenséges magatartását kivédjék, a
thermidorianusok a conventióban még szorosabban
egyesültek a jakobinusok pártjának maradványával,
magukhoz vontak néhány ezer sorkatonát s ama ban-
ditaelemekből, a kiknek szuronyain épült fel annak
idején a terror uralma, most a „hazafiak zászlóalját“
szervezték.

Kivált ez az utóbbi intézkedés módfölött megnö-
vesztette a conventio ellenes párisiak haragját s az
alsó nép rémuralmának visszatértétől való félelem fegy-
verbe szólította őket. Mintegy 25,000—30,000 nemzetőr

verődött össze, a kikkel a megszorult conventio ötezernél alig valamivel több embert tudott szembeállítani, a mellett egyetlen ágyút sem, a minek különben az ellenfél is teljesen híjával volt. A válságos helyzetre való tekintettel a népképviselő elhatározta állandó együttmaradását s a közrend fenntartására a kormányzó bizottságokból öttagú választmányt küldött ki. Miután a belváros egyik lázongó kerülete október 4-én diadalmasan ellentállott a conventio seregét vezető Menou-nak s a conventio őt árulás gyanúja miatt állásától megfosztotta, az öttagú választmány a maga kebeléből Barras-t jelölte ki a belső hadsereg parancsnokává s a párisi haderők vezérlőtábornokává. Ennek az embernek, a ki már Thermidor napján is viselt katonai szerepet, volt ugyan bátorsága, de hiányzott nála a pillanatkövetelte körültekintés és a mellett irtózott a rendkívüli erőfeszítésektől, mert úgy érezte, hogy képességei nem tudnának azokkal megbirkózni. Még október 5-ének éjjelén segítségül hívta tehát a vele baráti viszonyban álló Buonapartet (Vendémiaire 13.), a ki ezzel újra a hadsereg kötelékébe jutott. Feladata az volt, hogy a főparancsnok oldalán a vezérkari főnök teendőit lássa el.

Életének erről a döntő szakáról utóbb egyszer Napoleon maga így nyilatkozott Rémusat asszony előtt: „Valamelyik este színházban voltam; Vendémiaire hó tizenkettedike volt (1795 október 4.). Hallottam, a mint az emberek mondogatták, hogy másnapra „húzást“ várnak. Tudja, hogy a párisiak rendesen így nevezték a kormányzatban beálló különböző változásokat, a miket már igen egykedvűen fogadtak, amióta azok sem üzletükben, sem multságukban, de még étkezésükben sem okoztak számbavehető zava-

rokat. Hiszen a rémuralom után mindennel beérték, ha csak élni hagyták őket. Azt mondogatták előttem, hogy a népképviselőlet kimondotta együttmaradását; odasiettem s csak zűrzavart és csüggedést láttam. A terem mélyéből egyszerre egy hang szólalt meg: „Ha valaki tudja Buonaparte tábornok czímét, legyen szíves hozzáfáradni és neki megmondani, hogy a bizottságban várják“. Az eseményekbe belejátszó véletlen szerepét mindig nagyon tudtam méltányolni; ez a mostani döntően befolyásolta elhatározásomat; a bizottság elé léptem. Nehány képviselőt láttam ott, mindannyia képéből kikelt volt; többek között Cambacérés is.¹ Másnapra várták a nép ostromát s képtelenek voltak bármit is elhatározni. Tanácsomat kérték; válaszem az volt, hogy ágyúkat kértem. Ez a javaslat megrémítette őket. Az éjszaka elhatározás nélkül mult el. Reggel felé igen rossz híreket kaptunk. Erre aztán az egész ügyet rám bízta. De tüstént megint azt hánytorgatták meg, hogy vajjon megvan-e a joguk rá, hogy erőszakkal erőszakot állítsanak szembe. „Azt várjátok talán“, mondtam nekik, „hogy a nép adjon rá engedelmet, hogy a népre lövethessetek? Azzal, hogy kineveztetek, már el is áztattatok; az igazság most már azt kívánja, hogy hagyjatok belátásom szerint cselekednem“. Napoleonnak a maga élete eseményeiről tett közléseivel szemben, sajnos a legnagyobb óvatossággal kell viselkednünk. A föltétlen igazság sohasem volt erénye s kivált akkor nem, a mikor arról volt szó, hogy hírvágyó törekvéseit az elfogulatlanság és az önzetlenség köpenye alá rejtse. Elhíhetjük-e Barras és Fréron belső emberének, hogy csak a döntő

¹ A mérsékelték egyik vezére, a kik Napoleon lángeszét nagyon meg tudták becsülni.

éjszakán és mint ártatlan színházlátogató szerzett a kamarának arról a határozatáról tudomást, a melylyel ez üléseit állandóknak nyilvánította? Éppoly kevésbé hihetjük ezt, mint a mit később Szent Ilona-szigetén mondott el környezetének, hogy Vendémiaire tizenharmadikán reá volt bízva a parancsnokság. Ez nem áll, sőt még csak másodparancsnok sem volt. Mindazáltal így is fontos és nagyhatású szerep jutott neki, mint Barras helyettesének.

Természetes, hogy Napoleon a fővezért erélyes rendszabályokra sarkalta. Hiszen sorsa a conventio sorsán fordult. Mint jó tűzér, jól ismerte fegyverének erejét. A nemzetőröknek, a mint említettük, nem volt ágyújuk. Minden attól függött, vajjon sikerül-e a városon kívül táborozó egyik ágyútelepet a Tuileriákba behozni. Egy lovastiszt, Murat, Napoleon későbbi sógora, az ellenfelet megelőzve, sikeresen be is szállította. A mikor aztán október ötödikén, a délutáni órákban a polgárőrség felvonult, a Tuileriák bejáróit, a melyek mögött a conventio tanácskozott, már Napoleon ütegei tartották megszállva, mögöttük pedig gyalogságot és lovasságot állított fel. A nemzetőrök parancsnoka, a tökéletesen tehetségtelen Delican tábornok most azt javasolta, hogy a „hazafiak zászlóaljának“ föloszlatása alapján egyezkedjenek ki; a képviselők azonban elvetették az indítványt, s így ütközetre került a dolog. Aligha lehet majd valaha is megállapítani, hogy az első lövés a támadók vagy a védők részéről, vagy éppen Napoleon titkos parancsára történt-e. A szóbanforgó nap eseményeiről szóló rendőri jelentések hiányzanak a párisi levéltárakból.¹ Tény

¹ Az egyik pártatlan tanu, Thibaudeau, abban az időben a conventio tagja, később „Napoleon története“ cz. művében

azonban, hogy a Szajna jobbpartját kartácslövésekkel megtisztogatták, a Rue St. Honoré felé vezető útvonalakat az ágyúkkal sikeresen végigsöpörték s hogy még október 5-ének éjjelén a polgárőrséget meszire visszavetették. Másnap aztán a sorkatonaság egyes kirendeltségei könnyen elbántak velök.

Napoleon védelmi rendszabályaival kétségtelenül megmentette a conventiót, s a conventio hálás is volt iránta. Az október 10-iki ülés, Fréron és Barras ajánlatára, a kik versenyezve dícsérték ama válságos napon tett bölcs intézkedését („dispositions savantes“), a belső hadsereg másodparancsnokává nevezte ki. De Napoleon ennyivel nem elégedett meg. Jól tudta ő a meleg vasat verni: hadosztályparancsnoki kinevezést kért s október 16-án meg is kapta. Sőt többet is. A mikor a conventio ülésszakának végén Barras az új kormányba belépett, október 26-án annak helyére a belső hadsereg főparancsnokává nevezték ki.

A ki néhány héttel ezelőtt még állás nélkül és igen kétes kilátások közepette alázatosan kérte Konstantinápolyba való kiküldetését, most magában Franciaországban magas katonai rangot ért el. Igaza volt, a mikor Vendémiaire 13-án azt írta Józsefnek: „A szerencse velem van“. Ha igaz az, hogy a sors fatalistákká tudja az embereket nevelni, akkor hirtelen változó fordulataival olyan embert formált Napoleonból, a ki ezután szerencsecsillagában szilárdan megbízva fog élete útjain járni. A végzetre („au destin“) volt

elmondotta, hogy Buonaparte maga beismerte, hogy ama nagyjelentőségű lövés az ő rendelkezésére történt. Ezzel függ össze a császárnak Szt. Ilona-szigetén tett az a kijelentése is, hogy Barras-tól csak nagynehezen bírta „a tüzelést elrendelő parancsot kicsikarni“. (Gourgaud: Journal inédit, I., 466.).

ezentúl jelmondása, a melyet élete társának a jegygyűrűjébe vésetett. De jó sorsában való bizakodása nem volt vak. Mihelyt megingott, tüstént latba vetette tekintetét nem ismerő elszántságát, bőséges képességeit és — nemzete örökségét — furfangos, éles elméjét. Szerencséje nem is nyugozta le; úrrá tudott lenni rajta. Való, hogy útjai, a melyeken nyugvás nélkül tört a hatalom felé — az erkölcsi bíró nézőpontjából tekintve —, nem voltak mindig a legegyszerűsebbek; igaz, hogy az eszközök, a mikkel céljait elérni törekedett, néha nagyon kétértelműek, sőt elvetendőek voltak, s ha a történetírásnak csak arról kellene ítélkeznie, hogy az ilyen erőszakosan terjeszkedő egyéniségek mi módon jutnak a másokon való uralkodáshoz, akkor ennek az embernek a viselkedésére nem találna elég kemény szavakat. De a sokkal fontosabb kérdés mégis mindig az marad: mi módon érvényesült és vált be a megszerzett hatalom? És csak az erre adott felelet adja meg Buonaparte Napoleon történeti jelentőségének mértékét.

Robespierre és társai bukása nem csupán politikai változást idézett elő. A változás egyúttal kiválóan szociális természetű is volt. Nemcsak arról volt most szó, hogy egyik törvényhozó párt a másikat váltsa fel az uralomban. Maga a rémülettől megbénult nép lépett előtérbe s hangos szóval követelte és szerezte meg magának a mozgás rég nélkülözött szabadságát. Élete megmentésén örvendezett minden egyes ember s örömeinek adott kifejezést. A színházak megint megteltek s a békének és a rendnek ihletett költői óriási tetszés közepette ostorozták a kegyetlen önkény eltiport uralmát. Házaik és kamráik félős visszavonultságából az utcára rohantak a megváltott emberek s azokon

a tereken, a hol eddig a nyaktiló végezte komor munkáját, ezernyi jókedvű pár ropta a tánczot. Az előkelők szalonjaiban vegyes társaság verődött össze: mindkét nemből való szerencsefiak, a kik az „ancien régime“ illemszabályait iparkodtak utánózni. Szerte jókedv és mámor, udvarlás és könnyelműség, romlottság és palástolatlan élvezetvágy uralkodott. A rémuralom vaskeze a nőket is megfosztotta a másik nemre gyakorlott befolyásuktól. Most, a vaskéz letüntével, legott újra kezükbe ragadták a kormánypálczát, a melynek szépségük adott varázsos erőt. Mintha mindenáron hatalmuk elvesztett éveit akarták volna visszaszerezni: csábító szépségük, sokat sejtető ruhájuk, könnyed, de izgató társalgásuk minden művészetét arra fordították, hogy a férfiakat meghódítsák. A ki ezenfelül szellemes is volt, mint például Madame de Staël, ezt a fegyverét is harcza vitte. Az új társaságnak többi női kiválósága, a „páratlan“ Tallien asszony, a szép Récamier asszony, a szívélyes Beauharnais asszony, a „merveilleuse“ Hamelin asszony és sok más, társadalmi gyűjtőpontjai voltak azoknak a köröknek, a melyek Thermidor győzelmes férfiai körül alakultak. Barras, a nap hőse, volt ennek az asszonyklikknek körülrajongott herosa, ha nem is egyetlen birtokosa vonzalmuknak.

Az ilyenén könnyelmű kedvtelésre hajló élet varázsának a legszögletesebb különczködők sem tudtak ellentállani. Közéjük tartozott a fiatal Buonaparte tábornok is, „a szerelemtől való párbeszéd“ szerzője s a szerelem mindenható erejének konok tagadója. Tudjuk, hogy a jövőjére való tekintet őt is Barras és Tallien házának fölkeresésére indította. Persze, ügyes társalgó minőségében nem igen aratgatott itt sikereket, bár

holmi apró, társaságban használható készséggel rendelkezett, teszem azt, tudott a kéz vonalaiból jósolni, stb. Külső megjelenése kissé hanyag és pongyola volt, arcza vonásaiban és modorában sem volt vonzóerő; feltűnést leginkább furcsa magaviselete keltett. Barátjának, Bourrienne-nek felesége beszéli róla, hogy Vendémiaire napjait megelőzően rosszul öltözötten és gondozatlanul járt-kelt, jelleme hideg és komor, nevetése erőltetett volt s ritkán helyénvaló. Jól értett ugyan háborús anekdoták elbeszéléséhez s nem minden cinismus nélkül való előadásán sajátos báj ömlött el; ám viszont kaczagása gyakran nyers volt s kínosan és visszataszítóan hatott.¹ Gyakran a színházban is hidegen és arcizma egyetlen rándulása nélkül ült a kaczagó közönség soraiban, vagy pedig zordul duzzogva meredt maga elé, mintha őt magát egyáltalán nem érintené mindaz, a mi körülötte történik. S ennek daczára tőle magától tudjuk, hogy ez új életnek csapongó, pompával és szépségekkel övezett gyönyörűségei mély hatással voltak reá. Leveli is erről tanuskodnak. „A fényűzés, a mulatságok, a művészetek csodás módon sokasodnak itt el“, írja Párisból 1795 júliusában Józsefnek. „Újra feltűnedeznek a fogatok, a piperkőczök s csak rossz álomnak hiszik, hogy volt olyan

¹ Későbbi időkben titkárai is azt beszélték, hogy a tábornok csak igen ritkán nevetett, s ha igen, akkor túlélés hangon (il poussait des éclats), inkább azért, hogy gúnyját jobban aláfesse, semmint szívből. „Különben kevés olyan arcz van, a melynek kifejezése oly könnyen kövesse a lelki benyomásokat, mint az övé; ugyanaz a szempillantás, a mely e perczen még hízogően tekintett, a következőben már villámokat szórt“ (Fain, Mémoires, 287. o.). „Bizalmas beszélgetés közben sohasem nevetett másképp, mint hangosan és gúnyosan“ (Méneval, Mémoires, I., 120.).

idő is, a mikor nem tündökölhettek. Valóságos tárháza ez a város mindennek, a mi szórakoztat s a mi az életet kellemessé teheti. Az ember önkéntelenül kiragadja magát borús gondolatvilágából; mert lehet-e ennyi szellemesség és ilyen élénk sürgés-forgás közepette még sötéten nézni a világot? Az asszonyok mindenütt ott vannak, a színházban, a sétányokon, a könyvtárakban. A tudósok kutató szobájában találjuk a legcsinosabb hölgyecskéket. A világ minden tájéka közül itt, ebben a városban érdemlik meg legjobban, hogy uralkodjanak. A férfiak egészen beléjük bolondultak, csak rájuk gondolnak és csak nekik élnek. Csak hat hónapot töltsön bármelyik asszony Párisban, s megtudja, mivel tartozik neki a világ s mekkora területre terjed a hatalma“. Kevéssel utóbb pedig; „Ez a nagy nép teljességgel a mulatságnak él; legfőbb gondja: a bálók, a színházak és az asszonyok, a kik a világon itt a legszebbek“. Majd augusztus 9-én: „Az ember jól él itt s csupa vigasság közepette, s szinte azt lehetne mondani, hogy kiki a szenvedések letünt idejéért törekszik magát kárpótolni, a jövő bizonytalansága pedig ezidőszerint nem tűri meg a mulatsággal való takarékoskodást. Istenveled, barátom, ne aggaszszon a jövőndő, elégedj meg a jelennel, vigadj és tanulj meg mulatni“.

Mekkora változás ennek a magánosságot szerető embernek a lelkében! A ki eddig többnyire elzárkózott s a társaséletben nem nagy örömét lelte, most rabjává lett. Sőt mi több: az uralomra jutott női nem őt magát is leigázta; egészen komolyan meghányta-vetette, hogy háztartást alapít és asszonyt visz beléje. S az az időszak, a mikor a középponti bizottságban dolgozott, telve volt reményekkel és egy szép jövő

kilátásaival. Bátyja, József, egy évvel ezelőtt vette feleségül Clary marseille-i gazdag selyemgyáros-kereskedő lányát. Juliát, és Napoleon annak nővérére, Desirée-re vetett szemet. Józsefnek kellett volna az ügyet közvetítenie s a levélben, a melyet e tárgyban bátyjának írt, megvallja, hogy most már teljességgel rabja annak az örült gondolatnak, hogy saját otthona legyen. Úgy látszik, hogy a szeptember 15-iki okmány, a melylyel hivatalától megfosztották, megzavarta ezeket a terveket, Vendémiaire 13. napjának sikere pedig másfelé irányította a kérősorban lévő tábornok tekintetét.¹ Most, s az ő állásában, miért ne választhatna ama ragyogó nők közül, a kiknek a fővárosban vezetőszerep jutott s a kiknek befolyásuk és társadalmi súlyuk volt. Ilyen volt például özvegy Permonné, ősrégi családból való. Korzikán is ismerték, már Napoleon atyjával is jó viszonyban volt, jóval öregebb tehát Napoleonnál, de gazdag és nagytekintélyű asszony. Úgy értesülünk, hogy közeledett is az özvegyhez, de kosarat kapott. Nemsokára azután igazi, mélységes szerelem fogja el egy másik asszony iránt, valódi, őszinte szenvedély, már a mennyire az ő lelke fogékony volt ilyesmi iránt. Szerelmének tárgya Josephine, Beauharnais tábornok özvegye volt.

Josephine 1763 június 23-án, Martinique-szigetén született, és Joseph Caspar Tascher de la Pagerie három leánya közül a legidősebb volt. Josephine atyja a szigeten mint a parti tűzérség tisztje viaskodott az angolokkal s e mellett kis birtokán gazdálkodott. A család régi francia nemes származású volt és az Orléannais

¹ Désirée három évvel utóbb Bernadotte tábornokhoz ment feleségül, s további húsz év múlva, mint XIV. Károly felesége a svéd trónra került.

vidékéről származott. Josephine a Fort de France-i (akkoriban Fort Royali) apáczák klastromában nevelkedett, majd 1779-ben Párisba került s a nála két évvel idősebb Vicomte Alexandre de Beauharnais, Martinique egykori kormányzója fiának felesége lett; a kormányzó maga régóta ismerte a Tascher-családot s baráti viszonyban élt vele. E házasság első gyümölcse egy fiú, Eugène volt, a ki 1781 szeptember 3-án született. A házasság azonban nem volt boldog. Beauharnais elhanyagolta feleségét, a kit tulajdonképen csak azért vett el, hogy saját vagyonának urává lehessen, aztán elment az Antillákra és szolgálót vállalt az angolok ellen; ott belészeretett egy kreol nőbe s nagy igyekezettel azon fáradozott, hogy feleségétől elválhasson. Felesége ezalatt 1783-ban egy leánygyermeknek adott életet, a kit a történelem majdan „Hortense királynő“ néven ismert. A mikor a forradalom kitört, az időközben hazatért Beauharnais a nemesi rend képviselője lett s több más modern irányú nemes társával együtt az új alkotmány legelszántabb védelmezői közé tartozott; az 1789. év augusztus negyedik híres éjjelen kitünt a régi uralom ellen való heves állásfoglalásával. Nem is vándorolt ki, hanem megmaradt tisztnek a mikor a királyságot a köztársaság váltotta fel; majd tábornokká lett s a rajnai hadsereg keretében önálló parancsnoksággal bízták meg, a mely feladat különben felülmulta tehetségeit. Fölajánlották neki a hadügyminisztérium vezetését is, de nem fogadta el e kitüntetést. Mainznak a poroszok által történt visszafoglalása után, a mely veszteséget az ő terhére rótták, 1793-ban elbocsáttatását kérte. A rémuralom idején őt is, mint annyi más szerencsétlen hadvezértársát, honárulással vádol-

ták és — négy nappal Robespierre bukása előtt — lefejezték.

Börtönében ismét találkozott Josephine-nel, a kinek girondista miniszterekkel való összeköttetését és nemesi családok érdekében való közbenjárását rótták föl bűnül, bárha mindent megtett, hogy túlzó köztársaságpártinak, hogy „sans-culotte montagnarde“-nak, a mint magát nevezte, tartsák. Az asszony túlélte a diktátor bukását és Tallien fáradozása által, a ki Beauharnaisnek jó barátja volt, kiszabadult. Ura iránt már évek óta nem viseltetett annyi rokonérzéssel, hogy most túlsokáig sirassa elhunytát. Mozgékony, gyöngye és élvezetvágyó természete nem volt rá kapható, hogy hátat fordítson a víg életnek, a mely most az 1795-iki „nouvelles couches“-ok — új rétegek — szalonjaiban eléje tárult, bárha a forradalom és az Angliával való háború vagyona javarészét fölemésztette, úgy hogy rövidesen adósságokba s ezzel kissé kalandos helyzetbe keveredett. Ezidétt szoros barátságot kötött Fontenay asszonynyal (lánynevéen Cabarrus), Tallien barátnőjével s nemsokára feleségével, s e révén az új párisi társaság legismertebb jelenségei és Barras bizalmasai közé tartozott. Valami nagyon rátarti szépségnek ekkoriban nem mondták. A mi külsejét illeti, minden amellettt bizonyít, hogy személyén valami megkapó báj ömlött el. Napoleon öcsce, Lucien, a ki pedig nem nagyon kedvelte, szintén kénytelen ezt elismerni. Emlékirataiban a következő képet vetíti róla: „A szép és általában gálánsnak tartott asszonyok e széles körében Beauharnais exvicomtesse nem dicsekedhetett semmivel, a mit szépségnek lehetne nevezni, ám alig közepes magasságú testének hajlékony mozdulatai holmi kreol emlékeket idéztek fel az ember

lelkében; arcza hijával volt ugyan a természetes frissességnek, de ezen a hiányon — kivált az abroncsos csillárok fénye mellett — átsegítették az öltözőasztal apró fortélyai, szóval ifjúkorának vonzó báját, ha romjaiban is, föl lehetett rajta ismerni“. Arnault igazságosabban ítéli meg „A hatvanéves ember emlékirataiban: „Hangulatának egyenletessége, jóságos jelleme, a szeméből ragyogó jóindulat, a mely nemcsak szavában, hanem hangjában is ott rezgett, a kreolokat jellemző bizonyosfokú nemtörődömség, a mely tartásában és mozdulataiban rajzolódott le s a mely még akkor sem hagyta el, a mikor kellemeteskedni iparkodott, mindez oly bájjal övezte személyét, a mely két versenytársának (Récamier és Tallien asszonyoknak) vakító szépségével is nyugodtan fölért“. Legjobb képét talán Rémusat asszony festi, a ki 1793 óta ismerte: „Anélkül, hogy éppen szép lett volna, egész személyiségében mégis valami különös varázs honolt. Finom és egyenletes vonásai voltak, szeme szeliden ragyogott, roppant piczi szájában ügyesen tudta elrejteni egynémely hiányos fogát, kissé barnás arczzíne letompult a vörös és fehér festékréteg alatt, a melyet nagyon ügyesen tudott felrakni, termete hibátlan, testének minden egyes tagja nemes és gyöngéd, minden legkisebb mozdulata könnyed és elegáns volt. Túlzottan szellemesnek nem volt mondható ez az asszony. Kreolnő volt, nagyon kaczer volt és képzettsége nagyon hiányos. De jól ismerte fogyatékoságát s a társalgásban sohasem árulta el magát. Finom modorú volt és jól értett hozzá, hogy az embereknek csupa kellemeset mondjon. Mélyebb érzés és valódi lelkinagyság azonban hiányzott nála“.

Szívbeli vonzódást akkoriban nem igen érzett a fiatal Bonaparte tábornok iránt. Igaz ugyan, hogy

Napoleonról mindent el lehetett mondani, csak azt nem, hogy szép ember volt. Kicsi termete (öt lábnál alig volt valamivel magasabb), erősen kifejtett felső teste s hozzá aránytalanul kicsi végtagjai, mindez éppenséggel nem tette ellenállhatatlanná. Ehhez járult, hogy ezidétt sovány volt, arcának szögletes vonásai élesen emelkedtek ki, sárgás arczsíne beteges ember benyomását tette, határozottságtól és akaraterejétől szikrázó szürke szemeinek tekintete nyílt és egyenes, bár nem minden vadság nélkül való volt; csak szája volt kedvesen ívelt. Idegességre való hajlama, a mely már gyermekkorában is szembeötlően mutatkozott, az utóbbi évek heves lelkimozgalmainak hatása alatt, a melyeket pályájának forgandó sorsa, mértéktelen becsvágyának ismételt viaszorítása idézett nála elő, kezdett betegséggé fajulni. Egyik kortársa mondja el erről az időről, hogy Napoleon ekkoriban már csak három órát aludt naponta s határozottan beteg volt. Arczába utóbb neuralgia is befészkelte magát, a mely szájának és jobb vállának önkéntelen rángatózásában és itt-ott sirógörcsökben is megnyilatkozott. Talán nem tévedünk, ha ellentmondást nem tűrő ingerlékenységének egy részét, mindenkivel szemben tanúsított bizalmatlanságát, valamint a magaviseletében olykor fellépő túlzásos jelenségeket ennek a fokozott idegességének rovására írjuk. Viszont föllépésének biztossága mindenkire mély hatással volt s önkéntelen érdeklődést keltett ez iránt az ember iránt. Josephine előtt is ez tette érdekessé; más érzést nem is tudott maga iránt belőle kiváltani, bármennyire mutatta is a tábornok iránt való hajlandóságát. Fia, Eugène kérésére — beszélte el Szt. Ilona-szigetén — megengedte, hogy atyja kardját megtarthassa, holott a felkelés után az összes fegyvereket be

kellett szolgáztatni; a fiú anyja jött el, hogy Napoleon jóindulatát megköszönje. Napoleon előbb segédtsíztjét, majd névjegyét küldte el az özvegyhez s rövid idő múltán, néhány vendéggel estebédre szóló meghívót kapott. „Kitüntetően bánt velem, maga mellé ültetett, ingerkedett velem; nagyon szívélyes, de nagyon ármányos asszony volt. Viszonzásul Barras társaságában hívtam meg estebédre. Végül már annyira voltunk, hogy egymásba szeretünk. Barras jó szolgálatot tett nekem, a mikor azt tanácsolta, hogy az asszonyt vegyem feleségül; ez a nő egyaránt tartozik a régi mint az új uralom társaságába, mondá, s ez nagy segítségemre fog válni, hogy a korzikai jelzöt nevem mellől el fogja törölni s egészen francziává fog tenni, mert ennek az asszonynak a háza Páris legkiválóbb társaságát egybe gyűjti. Én pedig mindenáron francziává akartam lenni; az összes szidalmak közül, a mivel akkoriban illettek, a legfájdalmasabban a „korzikai“ szó érintett.“¹ Ki mondta volna ezt három évvel ezelőtt!

¹ Gourgaud : Journal inédit, II., 170., 329. Barras kijelentette Mémoires-jaiban (I., 264.), hogy a Beauharnais kardjáról szóló elbeszélést Napoleon találta ki. Igen, csak ne lenne Barras maga is oly kevésbé igazmondó. Las Casas Mémorialjaiban is megvan Napoleon elbeszélése, hogy miképen közeledett Josephine-hez : „Az asszonyok bája engem nem hagyott hidegen. De eddig az ideig még soha sem akadt velők bajom; olyan volt a természetem, hogy közelükben egyszeriben mindig elfogulttá lettem. Beauharnais asszony volt az első, a kinél biztonságomat visszanyertem. Egy szép napon, a mikor melléje ültem, hízkelő szavakkal szól katonai tehetségemről s ez a dicséret elkábított. Minduntalan hozzáfordultam, mindenhová követtem, végül szenvedélyesen beléjeszerettem, s társaságunk már rég tudta az egész dolgot, mielőtt én még egyáltalán merészkedtem volna szerelmet bevallani. A mikor a dolognak már híre kelt, Barras beszélt velem róla. Okom nem volt rá, hogy letagadjam. Ebben

Barras tanácsa termékeny talajra hullott. Napoleon olyan ember volt, a ki könnyűszerrel elnyomta érzelmeit, mihelyt azok becsvágya érdekeivel ellenkeztek. S ha most az egyszer mégis szabadjára engedte azokat, csak azért történt, mert éppen ezzel az aristokrata asszonnyal, a directorium befolyásos barátnőjével való összeköttetése révén remélte társadalmi állása megerősödését s pályája eddigi eredményeinek biztosítását. Úgy érezte, hogy ez a házasság fölemeli s lehetővé teszi, hogy a plebejusi sorból kiemelkedjék, hogy a társadalmi ranglétrán magasabb fokot érhesen el s hogy múltját a feledés fátyolába burkolhassa. A néptömeg durva ösztöneivel szemben a nemesi származás iránt még jakobinus korában sem tudott bizonyos fogékonyságot eltagadni; az aristokratia tetszetős életmódja pedig annál inkább volt szája íze szerint való, mennél kevésbbé volt meg benne az erre való képesség. S még egy körülményt kell számba vennünk. Barras teljes mértékben értékelte Napoleon lángeszét s kissé tunya természete arra ösztönözte, hogy lekötelezze magának azt az embert, a kit becsvágya és tehetsége egykor még a hatalom birtokába juttathat. Arról értesülünk, hogy a hadügyminiszteri állást szánta neki s a dolog csak hivataltársai ellenkezésén múlt. Most arra vállalkozik, hogy Josephine-t Napoleonnak, ezt pedig Josephine-nak megszerezze. Mert alapjában véve az asszony éppúgy, mint Napoleon arra törekedett, hogy új házassága által társadalmi

az esetben, mondá, Beauharnais asszonyt el kellene vennie. Ön igen jól érvényesíthetné rangját és tehetségét, de egymagában áll, vagyon és összeköttetések nélkül. Meg kellene nősülnie, ez biztos támasztékot adna önnek^a.

támasztékhoz jusson. S mikor nyílik még egy ilyen alkalom, hogy vagyontalan, kétgyermekes özvegy férjhez mehessen? Mert az a kevéske fényűzés, a mire az asszonynak látszólag tellett, az bizony Barras múlt vonzalmán fordult meg. Ezért hát azt a hitet kelti a kis korzikaiban, mintha szeretné. Amikor 1795 októberében — Permon asszony éppen ekkoriban lett özvegygyé — néhány napig nem mutatkozott nála, 28-ikán levelet írt neki, a mely fölért egy szerelmi vallomással: „Hát már meg sem látogatja barátnőjét, a ki Önt szereti? Hát egészen lemondott már róla? Nagy igazságtalanságot követ el, mert ő szívből és igazán szereti. Jöjjön holnap, a hetednapon, reggelire hozzám; látni akarom Önt s ügyeiről akarok Önnel beszélni. Jóestét, barátom, szívből ölelem“. Ez szerelem volt, a melyet egyéni érdekek is támogattak; ki tudna ilyenkor egykönnyen ellentállani? Napoleon elment és — fogolylyá lett.

1796 márczius 9-én történt a polgári esketés. Barras és Tallien voltak a tanúk. De az igazság geniusa eltakarta arcát, a mikor a két házasuló fél a második kerület tisztviselőjének bemutatta hamisított születési bizonyítványát. Napoleon ez írás szerint 1768 februarius 5-én, Josephine pedig, a ki tényleg hat évvel volt vőlegényénél idősebb, ugyancsak ez írás szerint 1767 junius 23-án született. Asszonyi hiuság volt e kis föllentés oka, a mibe különben Napoleon szívesen beleegyezett. Akkoriban az ilyes dolgokat, csak úgy mint magát a házasságot, nem vették túlságos komolyan, s Napoleon volt az utolsó, a ki az igazságnak kívánt volna áldozatot hozni. József és Luczián szintén hamis adatokat mondtak be esküvőjük alkalmával. Tréfás véletlen, hogy a három testvér ugyanannak az 1768. évnek különböző napjait vallotta születése napjául.

Persze. az erkölcsi érzék az egész családban igen gyöngye volt.

Carnot javaslatára a directorium két nappal az esküvő előtt állította ki Napoleonnak az olasz hadsereg fővezérévé történt (márczius 2-ikáról kelt) kinevezéséről szóló okmányát.¹ 12-ikén elhagyta feleségét, hogy állását elfoglalja. Mennyi mindent ért hát el! Önálló parancsnok volt immár s így alkalma nyílt, hogy megmutassa a világnak, mit tud; alkalma nyílt,

¹ Akkoriban sok szó esett róla, hogy Barras ezt a parancsnoki kinevezést adta volna hozományul kedvesének. Számos emlékiratban nyomát találjuk ennek a szóbeszédnek, még a Lucziánében is. Ezzel szemben áll azonban két director, Carnot és Larevellière tanúsága, a kik egybehangzóan azt mondják, hogy a javaslatot nem Barras tette, hanem Carnot, s hogy a határozatot egyhangúan, tisztán Bonaparte érdemeit tekintve, hozták meg. Nos, a döntő mozzanat mégis csak az volt, hogy most mindenáron, és pedig minél előbb, akarták az itáliai támadóhadjáratot. Scherer, az olaszországi hadsereg érdemes, de túlságosan rendszeres főparancsnoka kijelentette, hogy ezt a tervet a rendelkezésére álló eszközökkel s a kívánt rövid idő alatt végrehajtani nem tudja, míg ellenben Napoleon, a kinek naponként nyílt alkalma, hogy a directorokkal érintkezzhessék, meg tudta őket győzni terve kivihetőségéről, s végül, hogy a directorok — s ebben talán hasznára lehetett Barras befolyása — megbíztak a szavában. Való, hogy Napoleon csak akkor hirdette ki a házasságát (februarius 7.), miután már januarius 22-ikén (l. Fabry. *Histoire de l'armée d'Italie 1796—1797. II., 418.*). Scherernek elküldték a végső felszólítást, az pedig már visszautasította. Hogy különben Barras Napoleon katonai pályafutására döntő befolyással volt, azt Napoleon maga is elismerte 1799 Brumaire 18-ikán, a mely napon Barras-t megbuktatta. Mert abban a levélben, a melyet aláírás végett Talleyrand által elébe tétetett, e sorok olvashatók: „A dicsőség, a mely ama nagynevű harczos hazatértét kíséri, a kinek a diadal felé vezető útját megnyitni annak idején nékem volt szerencsém“ stb. (Roederer, *Oeuvres, III., 80.*)

hogy a kérlelhetetlenül diadalmas Hoche tábornokról a közönség csodálatát magára vonja s alkalma nyílt, hogy más irányokban is rendbehozza a dolgait. Bizonyos, hogy már a belső hadseregben viselt parancsnoki tiszte is nagyfontosságú és magasrangú volt; s rövid idő alatt tekintélyes számban csoportosultak köréje olyan emberek, a kik a befolyásossá lett tábornoktól sok mindent vártak a maguk jövőjét illetőleg. Páris népe azonban gyűlölte Vendémiaire 13. napja óta s e mellett körülnyaldosta azoknak az irigysége, a kik gyors előmenetelét nem tudták neki megbocsátani s rendszeresen és gondosan följegyezték és kikürtölték minden gyöngéjét és hibáját, korzikai kalandjain és jakobinismusán kezdve egészen idegenszerű kiejtéséig és hiányos illemtudásáig. S az államhatalom legmagasabb polczain alkotmányyszerűleg beálló személyi változások mellett vajjon ki biztosíthatta volna arról, hogy itt nem fognak rövidesen olyan elemek felszínre kerülni, a kik egyszerűen félre fogják útjukból tolni? Párisban, mint a belső haderők parancsnoka, mindig csak egyetlen egy párt embere maradt s a főváros utcáin vívott győzelmei legfeljebb ennek az egy pártnak hálájáról biztosíthatták. A külfölddel való küzdelemben azonban, s olyan hadszíntéren, a melyet ő maga jelölt meg legfontosabbnak, becsületet és dicsőséget szerezhetett az egész nemzet szemében, a mely nemzethez — ősi családból származó francia nővel kötött házassága által — szorosabban hozzákapcsolódott. Sőt ez a kinevezés épen kitűnően illett bele szeretlen tervezgetéseibe, a miket találékony phantasiája, eszelt ki jövőjére nézve s a melyeket nem kívánt olyan szűkre szabni, hogy azok bármelyik politikai csoport emelkedésével vagy hanyatlásával egyaránt álljanak

vagy bukjanak. Az ő pártja a hatalom, a célja pedig annak birtoka volt.

Josephine előéletét tekintve, nem igen csodálkozhatunk, ha e nőnek nem volt elég erkölcsi ereje, hogy kötelességszerűen hű maradjon ahhoz a férfiúhoz, a kinek immár nevét viselte, s ha új házasságának első éveiben sem szűnt meg kaczerkodikni azokkal a férfiakkal, a kik hozzája közeledtek. Néhány héttel feleségétől való távozása után Napoleon már forró vágyakozással teli levelet ír, a melyben kéri Josephinét, hogy jöjjön le hozzá Itáliába. Az asszony két hónapig vár — épp addig, a míg a párisi évad lezajlott —, míg elhatározza magát az elutazásra. „Kétségbe vagyok esve“, írja ekkoriban Napoleon Carnot-nak, „feleségem nem jön, biztosan kedvese van, a ki Párisban tartóztatja; elátkozom, valahány asszony van a világon“. Végre megjön, még pedig kedvese, valami Charles nevű fiatal tiszt kíséretében. A nyarat s az őszt, mi alatt Napoleon halhatatlan diadalait aratja, Milánóban, Bolognában, Genuában tölti. Két év múlva, mikor 1798 tavaszán férje az egyiptomi expedíciót vezette, az asszony Franciaországban maradt, a hol magaviselete súlyos gondokat okozott távollevő férjének, a ki pedig mindenről pontosan értesült. Onnan fordult egyszer József bátyjához e lemondó szavakkal: „Házi tűzhelyem körül sok a bánatom, mert a fátýol végre egészen fellebbent. E világon már csak Te maradtál meg nékem. Barátságod drága kincsem s csak az kelene, hogy azt is elveszítsem s Te is megcsalj, akkor végkép embergyűlölővé lennék. Szomorú sors, ha egy és ugyanazon személy iránt táplált minden érzelmünket egyetlen kis szívünkbe kell beszorítanunk. Értesz engem. Legyen rá gondod, hogy visszatérésemkor Páris

környékén vagy Burgundiában valahol egy kis házikó várjon rám, a hová visszavonulhassak s a telet ott tölthessem. Undorodom az emberi természettől. Magányra és elzárkózottságra van szükségem, untat a náagság; érzelmeim elhervadtak“. Majd nemsokára válásra gondolt s érzelmeivel egészen nyíltan valami Fourés asszony felé fordul, a kinek urát, egy fiatal tisztet, Európába szóló küldetés ürügyével eltávolítja. Josephine viszont azt hallja Párisban, hogy férje Egyiptomban elesett, de éppenséggel nem gyászolja, hanem csak arra gondol, hogy vagyont érő gyémántjait, a melyeket Napoleon az itáliai zsákmányból rakott lábai elé, a Bonaparte-fiúk elől biztonságba helyezze. De azért visszatérte után könnyeivel mégis visszahódította férjét s elérte, hogy az megbocsátott neki.

Ezóta s kivált hogy Napoleon államcsiny révén Franciaország hatalmas urává lőn — és mert közben megjött annak is az ideje, hogy Josephine bájai más férfiakra már kevésbé hatottak — az asszony kitartó gyöngédséggel csüggött az urán s féltékenységgel gyötörte, ha férje, jóllehet csak átmenően, másfelé foglalkoztatta szívét. Ez az odaadás s az a babonás hiedelem, hogy ez a nő egybe van forrva az ő szerencsájével, sokáig visszatartotta, hogy elváljék tőle. A politika azonban végül szívének ez utolsó aggodalmán is diadalmaskodott.

NEGYEDIK FEJEZET.

Az olasz hadjáratok és a campo-formioi béke.

Futólag már említettük, hogy Porosz- és Spanyolország 1795-ben kiléptek a nagy coalitióból, a mely két évvel előbb alakult a forradalmi Francziaország ellen. Még e két államot is megelőzve kötött Toscana külön egyezséget a nagy köztársasággal, hogy annak Felső-Olaszországban való előnyomulása esetére biztossítsa magát. Hollandia, a melyet Pichegru a tél folyamán hódított meg, „bataviai szabadállam“ néven volt kénytelen Francziaorsszággal alázasos szövetségi egyezségre lépni; Belgiumot pedig rövid úton megtartotta magának a köztársaság s ez a Nagy-Britániával való háborút engesztelhetetlenné s az európai politika legégetőbb kérdésévé tette. Pitt angol miniszter ugyanis már régebben kijelentette, hogy Belgiumnak Francziaországba való kebelezését, ha kell utolsó csepp vérükkel is meg fogják akadályozni, mert az az angol birodalom legéletbevágóbb kereskedelmi érdekeibe ütközik. A területi kiterjeszkedésre törekvő köztársaság a szárazföldön főként Ausztriával és Oroszországgal találta magát szemközt. Ausztriáról kősa hírek azt terjesztették, hogy Párisban titokban egyezkedő tárgyalásokat folytat. Ez a hírlelés azonban minden alap nél-

kül való volt; II. Ferencz császár a különbékének még csak a gondolatától is óvakodott. Hiszen — az ellenség múltévi győzelmei után az ilyen béke csakis Ausztria kárvallásával járhatott volna. Már pedig Thugut a császár kormányzó minisztere, nyereségre törekedett. Amiótasziléziai birtokáról le kellett mondania — a mi által Poroszország az európai nagyhatalmak sorába emelkedett — a bécsi udvar szerte kárpótlást keresett: Lengyelországban, Törökországban, Németországban, ahol kívált a bajor területekre vetett szemet, Itáliában, ahol Venczére támadt vágya, hogy örökös tartományai és Lombardia között összeköttetést teremtsen. Minde tervekhez s azonkívül egy darabka Lengyelország megszerzéséhez Thugut 1795 januarius 3-án titokban megszerezte Oroszország támogatását, amelyre azonban csak mint Franciaország ellensége számíthatott. Ezért szakadt meg a köztársasággal való tárgyalások fonala. Sőt Thugut 1895 május 20-ikán inkább az angol miniszterelnökkel kötött szövetségi és viszontbiztosító egyezményt, a melynek titkos megállapodásai odairányultak, hogy lehetőleg a cárnét is rávegyék a Franciaország ellen irányuló tetteges fellépésre, s II. Katalin még ez év szeptember 28-án belépett a szövetségbe és egy segítő hadtest fölállítására kötelezte magát. A német birodalmi rendek többsége, a kik a regensburgi birodalmi gyűlésen osztrák nyomás alatt elvetették a porosz békeközvetítés eszméjét, valamint Sardinia, Portugália és Nápoly szintén csatlakoztak a szerződéshez. Békéről így hát szó sem lehetett.

A békés úton való megegyezést talán ki lehetett volna módolni, ha a köztársaság legutóbbi hódításairól lemondott s azokat a dunamelléki nagyhatalomnak visszaadta volna. A belső viszonyok a conventio utóbbi

szakában elég sivarak voltak ahhoz, hogy a békülékeny hangulat megerősödhessék. Példátlanul zilált állapotok kaptak lábra. A forradalom mohó sietséggel vágta bele csákányát a hűbéri állam romladozó alapfalaiba, de annak helyébe maradandót eddig még nem tudott állítani. A „szabadság“ jelszavával lerombolták az összes politikai intézményeket, viszont az „egyenlőség“ kényuralommá fajult eszméje a társadalmi alapokat ingatta meg. A házassági és az öröklő jogot a forradalmi irányzatok értelmében alakították át, ezzel azonban egyelőre csak annyit értek el, hogy a család intézménye veszített becsülésben és értékben. Az egyházi vagyont s a javarészt önhatalmúlag számkivetett emigránsok vagyonát elkobozták s ezekre alapították az államhitelt, de nem gondolták meg, hogy az ingatlan birtok értéke szükségképen veszít a jogbiztonság arányában, s hogy emennek hiányában pusztá fictióvá leszen. Ennek következeként özönével volt az értéknélküli papirospénz, az ingatlan vagyon értékének negyed- vagy ötödrésze süllyedt, a tisztességes üzleti elem elszegényedett, a nyereszkesedők és játékosok felülkerekedtek, a kereskedelem helyébe árfolyamuzsora lépett, s az egész vonalon erkölcsi romlottság és lelkiismeretlenség terpeszkedett. Ehhez járult az egyházi ügyekben beállott zavar s az új oktatásügy tökéletlensége, a mely általános tankötelezettséget hirdetett, a nélkül, hogy ezt a kívánalmat érvényesíteni is tudta volna.

Bizonyos, hogy a forradalom a nemzetnek azelőtt rendek és testületek szerint megoszló erőit együvé forrasztotta; de azokat megjegeczesedett renddé formálni mindezideig nem bírta; jó és modern rendelkezésekben nem volt hiány, de ezek annyira összeke-

veredtek a határozottan ártalmas rendszabályokkal, hogy ebből a legzűrzavarosabb viszonyok eredtek. A kép a melyet ezidétt Marquis de Poterat, egy sötétjellemű, de nyíltfejű ember, a kormányhoz intézett emlékiratában Franciaország közállapotairól fest, sok részében pontos és hű: „Vizsgáljátok meg helyzetetek veszedelmét s valósággal ijesztőnek kell találnotok. Poroszországot kivéve, Európa valamennyi nagyhatalma nyílt ellenségek; az ország fiatalságának javát elvesztették a csatamezőkön és a kórházakban; nem sok időbe telik s képtelenek lesztek ujjonczozni. Munkaképes karok, lovak és trágya híján a földművelés lehanyatlott, a belső és külső kereskedelem egyaránt megsemmisült, a gyári munkások vagy életüket vagy legalább is józan eszüket veszítették. Hajóitok híjával vannak a készleteknek s a hadianyagnak, és szintűgy hiányát érezzük minden olyan czikknek, a mit idegen földről kellene beszerezniünk; hiteletek nincs sem az országban, sem a külföldön. A kereskedelmi forgalom túl van terhelve értéktelen papirospénz végtelen tömegével. A belső közigazgatás csődöt mondott, mert túlsok benne a rosszul megválasztott szakma és osztály. Végül pedig tulajdonképen nincs is kormányotok. Mikor lesz hát kormányotok? Vagy egyáltalán lesz-e még valaha? S ha igen, nem lesz akkor már későn?” (1795 július.)

Valóban legfőbb ideje volt, hogy az emberek békéről és belső megerősödésről gondolkozzanak. A conventióban volt is olyan párt, a mely általános békét kívánt esetleg azon az áron is, hogy be kelljen érnie a régifranzia határokkal. Epárthoz tartozott Barthélemy, a legkiválóbb diplomata, a kivel Franciaország ezidétt eldicsekedhetett; s e párt szolgálatában állott Madame de Staël tolla is. Az alkotmányos monarchiának eme

szószólói azonban egészen elvesztették a talajt a lábuk alól, a mikor Lajos trónkövetelő 1795 augusztusában szózatot tett közzé s ebben a régi uralom abszolutizmusát tette programja élére. Miután a régibb országhatárok is beletartoztak a régi uralom kormányprogramjába, ezzel pedig a forradalmi kormány nem azonosíthatta magát, így e kormány szószólói most már csak olyan feltétel alatt akartak békét kötni, ha abban az utóbbi év hódításai Franciaország számára biztossíttatnak s a birodalom a rajnai vonal által természetes határhoz jut. Hiszen régebben már Rousseau is a természettől kölcsönözte az országhatárok fogalmát, csak úgy mint a jogról és erkölcsről szóló elméletét. Ekkor az országban s kiváltképp Párisban már mindenki mélységesen óhajtotta a nyugalmat s így érthető, hogy a konzervatív irányzat a nép teljes elismerésével találkozott, míg a haladópartiak rítkó ellentétbe jutottak vele, a conventió pedig abba a válságos helyzetbe került, a melyből 1795 október 5-én Napoleon hadvezéri tehetsége szabadította ki. A parlament többsége négy nappal azelőtt fogadta el a kormánybizottság javaslatát, a melynek értelmében Belgium, Lüttich, Limburg és Luxemburg Franciaországba kebelezettek s ezzel szentesítette a hódításra irányuló azt a programot, a mely ezután húsz évig vezérlőelvül szolgált Franciaországnak. Már ekkoriban megfontolás tárgyává teték Párisban az összes háborús lehetőségeket, a melyeket a modern „Karthagóval” — a forradalomnak a classicizmussal való kaczerkodása termette ezt a hasonlatot — viselendő hadjáratban hathatósaknak vélték: Angliának a Földközi-tengerről való kizárását, angol földön való partraszállást, indiai lázadást, a szárazföldnek Anglia elől való elzárását s a continens

összes erőinek egyesítését Franciaország vezetése alatt; és fölötte érdekes, hogy a későbbi napoleoni politikának ezen összes főjelenségeivel immár az 1795-iki köztársaság keretében találkozunk. A mikor a directorium vette át a conventio örökét s az öt férfiú, a ki ezután Franciaország élén állott: Barras, Rewbell, Carnot, Letourneur és Lerevellière-Lépaux, mindannyian az uralmon levő párt kötelékébe tartozott, az eddigi rendszer megváltozására nem igen lehetett gondolni. Ők ugyan, a zilált belviszonyok kényszerítő hatása alatt, készek voltak a békekötésre, de mindig csak a természetes határok alapulvételével; már pedig ilyen áron a béke nem volt kapható. Azonfelül a köztársasági párti thermidoriánusokkal (Tallien vezetése alatt) s a jakobinusokkal (Sieyés vezetése alatt) való szoros kapcsolatuk köteleességükké tette a monarchiákkal való háborúskodást, mert hiszen ennek félbenhagyása könnyen vezethetett volna a forradalom és becsvágyó vezetői jelentőségének megszűnésére. Ezért a terv az volt, hogy Németország, Hollandia, Svájc és Itália rendszeres propagandával fellázíttassék s a francia forradalom hatalmi körébe bevonassék. Ez a terv rövidesen általános terjeszkedés programjává érlelődött, s ezt persze nem annyira a directorium, mint inkább Bonaparte tábornok hathatós támogatásának javára kell írunk.¹

¹ A közjóléti bizottságnak Barthélemy ügyvezetőhöz intézett, 1795 június 26-ikán kelt kiadványában ez a kérdés áll: „Mert hát mi hasznunk lenne a borzalmas háborúból s ebből a hosszú forradalomból, ha ismét minden annyiban maradna? S azt hiszi Ön igazán, hogy a köztársaság fennmaradhatna továbbra is?” Ezt a kérdést Rewbell, a directorium külpolitikaijának későbbi vezetője, az egyik diplomatával szemben így

A terv politikai fogantatása egyelőre persze megelőzte annak katonai végrehajtását. Jourdan és Pichegru tábornokokat, a kik támadó szándékkal keltek át a Rajnán, ott azonban elmulasztották egymással a kap-

magyarázza: A ki a béke kedvéért azt javasolja, hogy Franciaország térjen vissza régi határai közé, az vagy nem ismeri a köztársaság igazi érdekeit, vagy pedig lekötelezettje Ausztriának és Angolországnak. Ilyen béke nemcsak hogy szegénnyel borítaná Franciaországot, hanem előidézné a köztársaság összeomlását is. Mert a hadseregek, ha visszatérnének az országba, a mely nem tudja őket fizetni, csakhamar fölélnék a nemzeti birtokok maradványait és elégedetlenek lennének, a politikai és vallási villongásokban résztvennének, mindennek a következménye pedig olyan polgárháború lenne, a mely a többi államnak jeléül szolgálna, hogy Franciaországot is Lengyelország sorsára juttassák. Ezzel szemben csak Belgiumban magában is 3 milliárdnyi nemzeti vágyon van, a többi elfoglalt országban pedig még több, a mi egyedül teszi lehetővé, hogy az assignatákat törleszthessük. Tallien nem győzte eléggé az 1792-iki alapelvet ismételgetni, hogy Franciaországot a töle függő köztársaságok koszorújával körül kell övezni, Sieyès pedig már tervet dolgozott ki Németország egyházi fejedelemségeinek elvilágiasítására, hogy azokból a világi fejedelemségeket, a melyek a Rajna balpartján lévő birtokaikat kénytelenek lennének Franciaországnak átengedni, kárpótolhassák; ez a terv egészen hasonlatos volt ahhoz, a melyet aztán 1803-ban végre is hajtottak. Mallet du Pan, a bécsi kabinet élesszemű levelezője, 1795 augusztus 23-ikáról kelt egyik levelében ezt írja: „A monarchisták s a conventio számos képviselője szívesen odaadnák Franciaországnak valamennyi eddigi hódítását, csakhogy a békét siettessék. De a fanatikus gironde-isták és Sieyès bizottsága szilárdan ragaszkodnak a kiterjeszkedés rendszeréhez. Három indítékuk van erre: 1. hogy földterülettel együtt nemzetük hatalmi körét is kiszélesítsék; 2. hogy lassanként Európát a francia köztársasággal szövetségi rendszerbe kapcsolják; 3. hogy megnyújtsák a háborút, a mely viszont segít nekik rendkívüli hatalmukat és forradalmi hatalmi eszközeiket fenn tartaniok“.

csolatot megteremteni, Clerfayt és Wurmser osztrák hadvezérek a folyón visszavetették s a két francia tábornok fegyverszünetet kötött ellenfeleivel. És délen, az „olasz“ hadseregnél sem igen haladtak előbbre a dolgok. Ezt a seregrészt Spanyolországból idevont csapatokkal megerősítették ugyan és Scherer tábornok parancsnoksága alá helyezték, a ki eddig a pyrenaeusi hegyek között működött sikerrel. De ha mindjárt utasították is a tábornokot Párisból, hogy az Apenninek szorosain át a sík vidékre hatolva üssön éket a szövetséges osztrák-sardiniai haderők közé, akkor a Loano melletti győzelmes ütközet (1795 november 23. és 24.) tulajdonképen mégis csak bevezető mozdulat volt s olyan helyzetet teremtett, a minő már az előző évben Dego vidékén fönnállott. Scherer ezt a helyzetet nem használta ki, hanem visszavonulta Rivierára, mivel hadserege mindenben, kivált a szállítóeszközökben hiányt szenvedett, a mit ismételten panaszos hangú jelentésekben adott a directorium tudomására, s a mivel a zord évszak seregének működését amúgy is roppantul megnehezítette. Szerencse volt, hogy Ausztria az olasz hadjáratra nem vetett különösebb súlyt. Bécsben futólag gondolkoztak ugyan rajta, vajjon nem kellene-e a háború főszínhelyét a Rajnától Itáliába át helyezni, mert az 1795 februariusában Mallet du Pantól beérkezett jelentések erősen bizonygatták a francziák szándékát, hogy Piemonton át — „coûte que coûte“ — behatoljanak Milano vidékére. Bécsben még sem határozták el magukat döntő lépésre. Az angoloknak anyagi támogatásuk révén sikerült az osztrák haderőket Németországban tartaniok, a mi az angol érdekeknek jobban megfelelt; a toscanai nagyherczeg megtagadta a nápolyi segítőcsapatoktól a birtokán való

szabad átvonulást; Thugut maga porosz rajtaütések-től félt s Csehországban készenlétben akart maradni, ezért — néhány zászlóaljat nem tekintve — elmulasztotta az olasz földön álló haderő bármely néven nevezendő megerősítését. Hiszen tulajdonképen az olasz offenzívának Párisban is még mindig csak mellékes szerepet tulajdonítottak s a fősúlyt a németországi eseményekre vetették, a hol Carnot 1796 február havában kelt haditerve szerint a Jourdan és a Pichegru-t leváltó Moreau vezetése alatt két nagy hadseregnek kellett volna túl a Rajnán előnyomulnia, a melyek mindegyike magában is nagyobb volt, mint az olaszországi sereg. Mindezek a körülmények arra indították Ausztriát, hogy elhanyagolja azt a hadszínteret, a hol rövidesen a legmesszebbre ható eseményeknek kellett lejátszódnia. Scherer hadseregének tétlenségével szemben Bonaparte haditervében arról a lehetőségről, sőt szükségességről volt szó, hogy a déli támadó mozdulatokat már februáriusban indítsák meg. Scherernek, csapatai hiányait és szűkölködését hánytorgató panaszaival szemben, a mikén az állam szűkös pénzügyi viszonyai nem sokat lendíthettek, Napoleon a lombardiai síkság gazdagságára utalt s azt ígérte, hogy a háború ellenséges földön önmagát fogja táplálni. 1796 februárius 19-én fogadták el végkép haditervét és 22-ikén már kiadták a rendeletet az „olasz“ haderők főparancsnokának, hogy ebben az értelemben intézkedjék. Scherer nem vállalkozott rá. Azt mondta, hogy az ilyen terveket hajtsa csak az végre, a ki kieszelte, és márczius 4-ikén elbocsáttatását kérte. A kérvény éppen kapóra jött. A kis tábornok Vendémiaire 13-ik napján azoknak az embereknek létét mentette meg, a kik Párizsban a kormány rúdjánál állottak; most pedig rámutatott az

útra, a melyen haladva politikájukat is megmenthették. A mikor a határokon minden legkisebb balszerencse okvetlenül megingatta a directorium állását, az ellenzékét viszont csak erősítette, akkor Napoleon diadalokat ígért, a melyek a kormány eljárását igazolhatták s helyzetét biztosíthatták. Scherert fölmentették a főparancsnokságtól s Napoleon ment a helyébe. Márczius 27-ikén vette át Nizzában a főparancsnokságot.

Az új parancsnok siralmas állapotban találta csapatait. A 62,000 főnyi tényleges állományból csak négy hadosztály, mintegy 41,000 ember volt ütközetre kész haderő. Később, emlékirataiban, csapatai létszámát 30,000-re, az ellenségét 80,000-re tette, a mi az igazságtól épp oly távol állott, mint a directoriumhoz írott levele, a mely szerint állítólag csak 38,000 emberével állott ellent a 100,000 emberből álló ellenséges haderőnek. Nem, az erőviszonyok majdnem egyformák voltak. A francia katonák harczedzett és kemény legények voltak; csak kellő táplálék és felszerelés nélkül szűkölködtek, mert az Apenninusok hegyszakadékainak szegényes falvai nem igen elégíthették ki az ilyen hadsereg szükségleteit, Franciaország állami pénztárai pedig üresek voltak. A katonák ezrei mezít-láb meneteltek; sok ezer embernek nem volt még puskája sem; a tisztek maguk czipelték hátizsákjukat; nem minden tábornok alá jutott ló; zsoldot a csapatok hónapok óta nem láttak, s ha netalán mégis, az is csupa assignat volt. Megváltó szózatként hangzott tehát, a mikor Napoleon így szólott hozzájuk: „Elég balsorsot és nélkülözést szenvedtetek eddig; ennek végét akarom szakítani. Ott, a hegyek mögött van kenyér, raktárak, ruha, ágyú, ló és zsoldra való pénz. Félre tehát min-

dennel, a mi az ellenségtől elválaszt“ — ezzel lebontatta a sánczokat — „és menjünk neki szuronynyal!“¹ Kendőzetlen kifejezése volt ez a beszéd annak a zavarokkal küzdő politikának, a mely már jóideje Franciaország végzetének látszott. Már a conventio is azt az elvet adta a Rajnán átkelő seregeknek útravalóul, hogy a csapatok iparkodjanak az ellenség terhére táplálkozni, vezetőik pedig mindenképen azon legyenek, hogy a szükséges segédeszközöket az ellenféltől szerezzék meg. A directorium mit sem változtatott ezen az alapelven, sőt lehetőleg még jobban kifejlesztette. Az a beszéd azonban jellemző az emberre is, a ki elmondotta: fiatalsága ellenére is — Napoleon fiatalabb volt valamennyi tábornokánál — sokkal jobban ismerte az embereket, semhogy szegények és szűkölködők előtt nem pénzről és kenyérről beszélt volna. Merész ígéret volt; de merészebbek voltak még a tettek, a mik által az ígéret megvalósult. Salicetinek, a ki most kormánybiztosi minőségben kísérté az olasz haderőket, Génuban szerencsére sikerült néhány százezer frankot fel-

¹ Csak később keletkezett az a híressé vált szózat: „Katonák! Ruhátlanok vagytok, rossz a tápláléketek, a kormány sokkal adósoatok, de nem adhat nektek semmit; türelmetek és bátorságtok e sziklák közepette csodálatraméltó, de nem szolgál dicsőségetekre s ennek egyetlen fénysugára sem száll rátok. Én elvezetlek benneteket a világ legtermékenyebb síkságaira; virágzó tartományok, nagy városok állanak ott majd szolgáltatókra; ott fogtok majd dicsőséget, hirnevet és gazdagságot szerezni: Olaszországban küzdő katonáim! Vajjon nem lesz-e erre elég bátorságtok és kitartástok?“ (Corresp., It. 91.). Rémusat asszonyhoz Napoleon 1803-ban így szólott: „Katonáimnak megígértem akkor, hogy az Alpokon túl dicsőség és szerencse vár reánk; szavamat megtartottam s ettől kezdve a hadsereg akár a világ végéig is eljönne utánam“ (Mémoires, I., 271.).

hajszolnia, egy elfogott hajóért pedig egy milliónyi váltságdíjat kapnia, úgy hogy pillanatnyilag ki tudták elégíteni a legégetőbb szükségleteket.

*

Emlékezhetünk, hogy Napoleon két évvel ezelőtt Robespierre-rel szemben hangsúlyozta annak fontosságát, hogy az apenninusi hegyszorosokat Savona felől kell megrohanni, s a dictator titkos felszólítására maga kutatta ki akkoriban az ellenséges területet és erődítményeit. Egy évvel utóbb megismételte kijelentését, hogy a támadást erről a pontról kell megindítani. Most javára válik akkori földérítő útja s a hegyi háborúban föl tudja használni azóta szerzett tapasztalatait is, a miket ugyanazon taktikai alapelvek szerint alkalmaz, mint már 1794-ben kifejtette Páris akkori urai előtt. „A hadviselés rendszerében ugyan azon fordul meg a dolog, — így szólt akkor —, mint a megerősített helyek ostromában. Az egész tüzelést egyetlenegy pontra kell irányítani. Ha a lövedékek egyszer rést ütöttek az ellenség sorain, akkor megbomlott az egyensúly, akkor minden ellentállás hiábavaló, akkor az a terület már a mienk. A támadásokat nem szabad elaprózni, hanem tömöríteni kell azokat; széjjeloszlunk, hogy megélhessünk, de támadás céljából mindig egyesülnünk kell. A vezetés egysége mellőzhetetlen, ha a győzelmet biztosítani akarjuk. Az idő mindennel fölér.“

A Savonától észak felé, az Apenninusok gerinczén át vezető út, a hegyen túl, Carcarénál kétfelé válik, nyugati ága Millesimón és Ceván át Torinóba, az északeleti pedig Cairón, Degón és Acquin át Alessandriába és Milanóba vezet. Amazt a piemontiak, emezt osztrákok tartották megszállva, de kettőjük között elég laza

volt a kapcsolat. Itt kellett tehát keresztültörni. Napoleon első terve az volt, hogy a piemontiakat támadja meg balszárnyuk átkarolásával, s visszaveri őket, a míg az osztrákok még téli szállásukon tartózkodnak, aztán pedig (a Kellermann parancsnoksága alatt álló alpesi haderőkkel egyesülten) emezek ellen fordul; ezért nagyon rosszalotta, hogy egy francia hadosztály Laharpa vezetése alatt még az ő megérkezése előtt, Saliceti pénzbeli követeléseinek támogatása végett Voltriig nyomult elő s ezzel az osztrákokat „fölkeltette”. Beaulieu osztrák tábornok (megfontolatlan) haditerve, a melylyel ezt a francia hadosztályt a hegyek felől lenyomulva akarta megtámadni, hogy így a francziáknak Genuával való fontos összeköttetését megszakítsa, mialatt segédjének, Argenteau tábornoknak a (Savonától északra fekvő) montenottei támaszpontot kellett volna elfoglalnia, Bonapartét arra kényszerítette, hogy még a várt hadseregszállítmányok beérkezése előtt és ilyen körülmények között elsősorban az osztrákokat támadja meg. Laharpe Savonába vonult vissza, Argenteau-t pedig, a ki haderejét fölaprózta, az Augereau és Massena vezetése alatt álló kétszeres túlerő 1796 április 12-ikén Montenotte mellett véresen megverte. A rákövetkező napon Augereau egy másik osztrák csapatot, a mely Colli piemonti tábornok alá volt rendelve, Cosseria mellett a Millesimo felé vezető úton széjjelszórt. Napoleon pedig azon nyomban ismét északnak, az Argenteau-féle hadtest maradványai ellen fordult s azokat Dego mellett 14-ikén megsemmisítette. A bátor Vukassovich vezetése alatt segítségül küldött osztrák csapat — téves parancs folytán — csak másnap került a tűzvonalba, de, kemény küzdelem árán, visszavetették. Beaulieu 16-ikán a hegyek közül az ascqui-i síkság felé vonult

vissza s ezzel Napoleon első sakkhúzása sikerült: hadseregét beékelte a szövetségesek közé, az osztrákokat viasszaszorította s a piemontiakat, a kik csak hazájuk határainak fedezésére gondoltak, Ceva táján elszigeltelte. Ezek aztán, heves harcok közepette szintén elhagyták előretolt állásaikat, de visszavonulásuk közben Mondovi mellett április 21-ikén még egy érzékeny vereséget szenvedtek.

Az ígért földje itt terült el hát a francziák előtt, a kiknek elővédjei csakhamar valóban zsákmányolva nyomultak elő Cherasco és Alba irányában. Napoleon katonáinak adott ígértét az utolsó betűig megtartotta. Ezentúl vak bizalommal csüggöttek rajta. Az osztrákokon és piemontiakon kívül lángesze még egy harmadik ellenfelét is legyőzte: alvezérei bizalmatlanságát és irigykedését, a kik nem nagy lelkesedéssel fogadták volt a „politikus“ tábornokot, a kormány kegyeltjét. Ezentúl híven követik. A párisi directorium előtt pedig tekintélyt szerzett magának azzal, hogy előbb Collit győzte le s csak azután nyomult Beaulieu után s így csattanós érvekkel bizonyította a maga igazát, hogy a hátában nem tűrhet meg ellenséget. Párisban az is növelte tekintélyét, hogy milliókra rúgó hadisarcot ígért.

Viktor Amadeusnak, Sardinia királyának magatartása teljesen megfelelt Napoleon várakozásának. Miután Ausztria alig támogatta, hazájában pedig forradalmi áramlat fenyegette s a mellett nem volt rá mód, hogy erősítéseket szerezzen, a francziák felé fordult, s a békekötés bevezetéseül fegyverszünetet kért. Bona parte megadta azt, de csak úgy, ha zálogul három várat enged át s azon felül szabad átvonulást és közlekedést biztosít a király Piemont egész területén.

Április 28-ikán Cherascoban megkötötték az egyezséget s Franciaország ezzel megszabadult sardiniai ellenfelétől. Most aztán Napoleon az osztrák után sietett. Az osztrákok Piemontból a lombard vidékre vonultak s az ellenség első támadását a Lomellinában kiépített erős állásban akarták bevárni, mert Napoleon — hogy Beaulieut megtévessze — a Colli-val kötött fegyverszünet egyik pontjában a valenza-melletti átkelést kikötötte magának. Most azonban nem ott jelent meg, a hol Beaulieu várta. Ezzel szemben a Po mentén lefelé tartott, hogy csak Piacenza mellett keljen át rajta; ez a terve sikerült. Az ide kirendelt Liptay-féle osztrák hadtest ellenállás nélkül engedi a francia elővédet a túlsó partra s csakhamar nyomon követi azt az egész hadsereg. A mikor ez Beaulieu tudomására jutott, csak a legnagyobb erőfeszítések közepette és Milano feladásával bírt Lodi mellett az Adda vonala mögé visszavonulni. Ám ezt a vonalat sem bírta megtartani. A francia menetoszlopok május 10-ikén érkeztek oda s hallatlan vitézséggel erőszakolták ki a folyón való átkelést, részben — Napoleon személyes vezetésével — a hídon, részben a sekély folyó medrén át. Az osztrák utóvéd elmenekült s csak a Mincio mögött, Mantua falai alatt tudott a hátráló sereg ismét összegyűlekezni. A lombard síkság meg volt hódítva. Napoleon örömujjongás közepette vonult be május 16-ikán az ünnepiesen feldíszített Milanóba, a hol az osztrák uralom helyébe a „lombardiai köztársaság“ lépett. Napoleon a lodi-i híd mellett vívott ütközettől, a melyet különben az osztrák haderőknek csak egy töredékével vívott meg s a mely már eleve is biztos győzelemmel kecsegtetett, keltezte a lelkében beállott változást. „Sem Vendémiaire napjain aratott sikerem“, mondotta

Szt. Ilona szigetén, „sem montenottei győzelmem nem keltették bennem azt a gondolatot, hogy kiválóságnak képzeljem magamat. Csak Lodi után támadt az a gondolatom, hogy egyszer talán mégis döntő szerepet játszhatnék a politika színpadján.” Ezzel aztán nemcsak reá, hanem az egész világra válságos idő köszöntött be. Mert valamint a lodi-i siker felsőbbiséges lánghatásának tudatára ébresztette, úgy gazdag képzelőtehetsége ezentúl nagyratörő czélokat tűzött becsvágya elé. A mikor a milánóiak diadalmámora körülözlötte, megfogant benne az elhatározás, hogy megtartja a szabadító szerepét s Itáliában tovább fogja azt játszani még az esetben is, ha ez nem egyeznék a direktorium terveivel, a mely a rajnaparti béke kedvéért szívesen visszaadta volna Lombardiát az osztrákoknak. Az alattvalói kötelékből való kiválás lelki folyamata ez, a mely itt indul meg s majdan azzal végződik, hogy a nagy katona, a kiből az alárendeltségre való alkalmatosság teljesen hiányzott, az uralkodó magasságig emelkedik föl.

A francia kormány székhelyén nemsokára bizonyos aggodalommal kísérték a becsvágyó tábornok hallatlan diadalútját. A direktorok helybenhagyták a Piemonttal szerzett egyezséget s még májusban megkötötték a királylyal a békét. Most azonban mégis azt gondolták, hogy a tábornok kényének-kedvének valamelyes korlátokat kellene szabni s Kellermannt, az alpesi hadsereg parancsnokát utasították, hogy kisdéd haderejével az itáliai hadsereghez csatlakozzék s Bonapartéval olyaténképen osztozzék meg a haderőkön és a főparancsnokságon, hogy Napoleon Toscana, Róma és Nápoly ellen vonulva megtöltse az állam üres pénztárait, Kellermann pedig folytassa tovább a hábo-

rút az osztrákok ellen; az összes diplomatiái ügyeket pedig Saliceti kormánybiztos intézze. Ez a rendelet a lodi-i diadal után jutott el Napóleonhoz és kemény csapás volt reá. Ha korábban talán maga is gondolt az alpesi hadsereggel való együttműködésre, most, gyors sikerei után, lehetetlennek tartotta, hogy dicsőségét és hatalmát, a mit ki akart magának küzdeni, mással ossza meg. Becsvágya levelet mondott a tollába, melynek hangját belátása tápintatossá, de egyúttal határozottá tompította: „Ha mindenféle akadályt gördíttek az utamba“, írja 1796 május 14-én a Milano felé vezető úton a direktoriumnak, „ha intézkedéseimet a kormánybiztos ítéletétől kell függővé tennem s ha annak megvan a joga hozzá, hogy hadmozdulataimat megváltoztassa, hogy csapatokat küldjön hozzám vagy vonjon el tőlem, akkor ne várjatok tőlem többé semmi eredményt... Itália mai helyzete mellett elengedhetetlen követelmény, hogy olyan hadvezérek legyen, a ki teljesen bírja bizalmatokat. Ha nem én volnék ez az emberetek, nem fogok miatta panaszkodni, hanem megkettőzőm buzgalmammat, hogy bárminő más helyen is kiérdemeljem becsülésteket. Mindenki a maga módja szerint hadakozik. Kellermann tábornoknak több a tapasztalata s így jobban fogja a hadjáratot vezetni, mint én. De ketten együtt csak rosszul vezethetnők.“ Carnot-hoz, a hadügyekkel megbízott direktorhoz pedig így ír: „Csak akkor lehetek hasznokra, ha ugyanúgy megbecsültök, amint s ahogy azt Párisban tettétek. Akár itt, akár ott viselek háborút, nekem az mindegy; egyetlen becsvágyam, hogy hazámnak szolgáljak, hogy történelmünkben az utókor egy lapot szenteljen nekem s hogy a kormánynak ragaszkodásom és odaadásom bizonyítékaival szolgál-

hassak“. Nem, nem, előtte igazán nem volt közömbös, hogy hol hadakozik. Az egész esküdözésből csak az utókorra való hivatkozást gondolta őszintén, mert ennek ítéletére szüntelen gondol s ezt még élete utolsó óráiban is a kitalálások és szépítgetések egész szövevényével iparkodik befolyásolni. Consul korában egyszer így szólott Madame de Rémusathoz: „Az ember becsvágya olyan közönséget teremt magának, a minőt amaz ideális világban kíván, a melyet utókornek nevez. Ha az ember odajutott, hogy el tudja magában képzelni, száz év múlva miképen fogja valamelyik költő egyik-másik nagy tettét megénekelni s emlékének miképen fog valamely művészi festmény hódolni, akkor képzelőerőnk nagyot szökken, akkor elfelejtjük a csaták veszedelmét, akkor hiába dörög az ágyú, bőmbölése dallá lesz, amely unokáink ajkáról egy évezred multán is hirdeti még a derék ember nevét“.

Akár őszintén történt, akár nem, tény, hogy a directorium engedett az álláspontjából. Kellermann tekintélye nem volt nagy, Bonaparte sarczoló tehetségét azonban, a melynek már is fényes bizonyását adta, Franciaország pénzügyi helyzete nem igen nélkülözhetette. A rajnavidéki hadjárat is mostanában indult meg újból s e perczben bizonyára kerültek a főparancsnokságban való minden változtatást. A parancsot tehát visszavonták s csupán annak az óhajnak adtak kifejezést, hogy az észak felé való előnyomulást lehetőleg előzze meg egy Livornon át Róma és Nápoly felé irányuló expeditio. Napoleon tehát tetszése szerint intézkedhetett Itáliában. „A directorium biztosainak“, így szólott egyik bizalmasához, „semmi közük az én politikámhoz, azt teszem, a mit akarok“. A külszint

azonban bölcs előrelátással megóvta, nehogy még több bizalmatlanságot keltsen maga iránt a Szajna partján. Mindenekelőtt az volt most a feladata, hogy Beaulieut egészen ártalmatlanná tegye. A pavia-környéki parasztok fölkelése, a kik a város lakosaival egyetemben megadásra kényszerítették a francia helyőrséget, pár napig feltartóztatja útjában; rohammal véteti meg a várost, kegyetlen vérbírótságot tart és harminczhat órai zsákmányolást enged katonáinak; a francia parancsnokot Napoleon rendeletére hadi jogon agyonlövik. Előnyomulása közben hátát védettnek akarta tudni, s a hol szükségét látta, kegyetlen tudott lenni.

Velence város területe akkoriban nyugat felé egészen a Como taváig terjedt s Brescia és Bergamo Velence tartozékai voltak. Napoleon hadseregének egy részét ezen a vidéken vonultatta fel; majd Borghetto mellett kikényszerítette a Mincion való átkelést (május 30.); Beaulieu haderjének egy részét a mantuai osztrák várba, a másikat vissza az Etsch mellé és Tirolba szorította. Azon a 13.000 emberen felül, a kik Mantuába szorultak, egy osztrák katona sem volt már olasz földön s Bonaparte nagy mértékben megközelítette régi tervének végrehajtását, hogy u. i. Tirolon át Bajorországba nyomul, ott a Rajna mellékéről érkező Moreauval egyesül s aztán együtt szabják meg az osztrák császárnak a békeföltételeket. Ekkoriban talán még megosztotta volna egy társával a sikert; nemsokára e részben is megváltozott. Egyelőre azonban Moreau még nem is kelt át a Rajnán; ezzel szemben olyan hírek szárnyaltak, hogy az ellenség új küzdelmekre készülődik. Napoleonnak csak arra maradt ideje, hogy Ausztria híveire a directorium parancsa szerint rákényszerítse a maga akaratát, vagy

legalább alaposan megsarczolja azokat. „Vigyetek el Itáliából mindent, a mi csak megmozdítható s valami hasznunkra lehet“, így írtak neki Párisból s ő híven követte a parancsot. Május 9-ikén már a páрмаi herczeggel, 17-ikén pedig a modenaival kötött fegyverszünetet; áruk meghaladta a tizenöt millió frankot, a melyet az ellenfeleknek pénzben, természetben és műtárgyakban kellett leróniok; követeléseinek lajstromán ugyanis az ökrök és a gabona mellett ott voltak a régi mesterek festményei is. A minciói győzelem után Nápoly képviselőjét egyezsége kényszerítette, s ennek értelmében Nápoly semlegességet fogadott s arra kötelezte magát, hogy csapatait az osztrák hadseregből s hajóit az angol flottából visszavonja. Ugyanekkor San Marco köztársaságának követjét is fogadta s felelősségre vonta, a miért Peschierát átengedte az osztrákoknak, bárha Napoleon jól tudta — a directoriumhoz küldött egyik levele bizonyítja —, hogy Beaulieu csak áltatta a velenceieket. Ezzel azonban, írja, csak egy kis czivakodást akart előidézni, hogy jogcíme legyen a gazdag kalmár urakat hat-hét millió erejéig megsarczolni s ha a directoriumnak netalán még további kívánságai is lennének, akkor még csavarhat egyet a présen. A directorium tizenkét milliót óhajtott s „kölcsön“ formájában meg is kapta. Ezzel azonban nem akadályozhatták meg a velenceiek, hogy Napoleon ezután meg ne szállja Peschierát, Veronát és Legnagot. Majd a pápai kormány, a mely félt, hogy az istentelen köztársaságiak az örök várost is meglátogatják, június 23-ikán szintén kénytelen volt a békét Napoleontól megvásárolni, s ennek fejében Ferrarát és Bolognát, valamint az anconai fontos kikötőt a békekötés napjáig átengedte a francziáknak,

továbbá megígérte, hogy az angol hajókat távol tartja a pápai állam partvidékétől s hogy végül 15 és $\frac{1}{2}$ millió franknyi pénzen kívül több millió értékű mindenféle árút szállít s azonfelül nagy számú műtárgyat és kéziratot szolgáltatott ki. Azt mondják, hogy a folyton ideges és izgatott fiatal főparancsnokkal való érintkezés e tárgyalások során nem volt valami túl könnyű. „Fogalma sincs Önnek arról az önhittségről és fennhéjázásról, a mivel Napoleon fogadott“, így ír a spanyol származású Azara, a ki Róma nevében vezette a tárgyalásokat s a ki francziabarát volt; „égre-földre esküdözött, hogy bevonul a capitoliumra s ezalatt dühében fogaival szakgatott szét egy okmányt, a mely éppen kezeügyében volt. A kormánybiztosok alig tudták lecsitítani.“¹ Bolognából, a hol a szerződést megkötötték, Napoleon átkelt az Apenninusokon s a livornoi kikötőben rendkívül sok árút harácsolt össze, majd Firenzében felkereste a nagyherceget, annak a Lipótnak a fiát, a ki apja nemességét megerősítette, a melylyel Napoleon a királyi katonai iskolákban ingyenhelyet kapott.

Attól azonban még messze volt, hogy e sikereinek gyümölcsét békén élvezhesse. Ausztria, a melynek itáliai birtokain és befolyásán nyugvó érdekeit ismerjük, minden követ megmozgatott, hogy elvesztett hatalmi állását újból visszaszerezze. Wurmser tábor-

¹ Miot de Melito, a ki ama napokban látta, többek között ezt mondja róla: „Tűzben égő lelke (une ame ardente) gyors és hirtelen mozdulatokkal nyilatkozott meg; széles és felhős homloka elárulta, hogy mélyen gondolkozó ember. Beszédmódora rövid, szakgatott volt s abban az időben teli hibával; így pl. beszélgetés közben csaknem mindig összetévesztette az „amnistie“ szót az „armistice“-szel, stb.“ (Mémoires I., 84.)

szernagyot tehát a Rajna mellől, a hol ez sikeresen működött, Tirolba rendelték, hogy Beaulieu helyett átvegye a főparancsnokságot s új haderőkkel Mantua fölmentésére siessen. Napoleon jól tudta, hogy kemény küzdelem előtt áll, a melynek kimenetelétől függött, hogy a maga jelentőségét fenn tudja-e tartani vagy sem, s e szerint tette meg intézkedéseit. A mit ez a fiatal hadvezér a következő hónapok során itt egymást föl váltó négy hadsereggel szemben véghezvitt, az a haditörténelem legcsodásabb eseményei közé tartozik; véghezvitte persze kimeríthetetlenül bő tehetségének felsőbbbségével, a terep kedvező vagy kedvezőtlen voltát gyorsan felismerő éleslátásával, gyakorlott szemével, a mely az ellenség minden előnyét és hibáját, erejét és gyöngeségét rögtön meglátta; véghez vitte mindent átfogó körültekintésével, a melylyel a hadművelet minden pontját és mozzanatát egyidejűleg tudta szemmel és eszében tartani, s véghezvitte az egyes pillanatok fontosságának teljes értékelésével. S még egy körülmény járult mindehez. Az olasz földön vele szemben álló tábornokok az ú. n. „módszeres“ stratégia alapelveiben növekedtek fel és szerezték meg tapasztalataikat, s mint a régi államok valamennyi hadvezérének, nekik is kötelességük volt, hogy a drága zsoldos-emberanyaggal csinján bánjanak: a vér nélkül lefolyó hadmozdulat volt még rájuk nézve az iránytadó. A forradalom tábornokai azonban, a kik néphadseregüket minden mellékes tekintet nélkül terelhették össze, a kikben lángolt a felszabadítás és a hódítás fanatismusa, a kiknek ujonczai egy fillérjükből sem kerültek, a kik idegen népek terhére viselték háborúikat, ezek a tábornokok könnyebben túltehettek magukat a stratégiai gazdálkodás alapelvén: egy

czéljuk volt, a véres döntés, bármennyi emberébe kerüljön is. Már Nagy Frigyes is, a kinek írásait Napoleon gondosan tanulmányozta, gyakran bocsátkozott ütközetbe a vértelen hadmozdulat helyett; a szükség, az egymással szövetkezett s túlerőben lévő ellenfeleinek előnyomulása kényszerítette erre a taktikára. De — a mint ezt helyesen megjegyezték — az ő hadviselési módja is ama lényeges pontban különbözött a Bonaparteétól, hogy t. i. „nem volt havi 10.000 elemésztetni való embere, úgy mint Napoleonnak“. Dubois Crancé és Carnot érdeme, hogy a forradalom hadsereg-viszonyait rendezték. Napoleon műve azonban az, hogy a taktikai támadás elvét, a mely a forradalmi haderők lényegéből nőtt ki s a mely az eddigi vonaltaktika helyébe a lövészrajokat és a rohamozó csapatokat állította, bámulatos lángeszével érvényre juttatta. A csupán saját ihletét merészen és kiméletlenül követő 27 éves köztársasági tábornok, s a császárjától, ministereitől s az udvari főhaditanácstól függő 79 éves osztrák hadvezér között való ellentét a most következő hadjárat egész folyamán élesen kidomborodott.¹

Julius végén — teljesen megkésve — nyomult elő Tirol felől nagy hévvel a két hadsereg-re osztott osztrák haderő: az egyik Quosdanovich vezetése alatt a Garda-tavától nyugatra, a Chiese hosszában, a másik, erősebbik, a Wurmseré az Etsch mentét követve. A két sereg körülbelül 5000 emberrel haladta meg a francia haderőt, a melynek állománya, a Mantuát ostromló

¹ „Sajnos, úgy látszik, hogy Fabius, Barkas, Turenne, Montecuccoli, Eugen és Traun művészete napjainkban már kiveszett“, így panaszodik báró Wimpffen osztrák vezérkari tisztt, az olasz hadjáratról szóló naplójában (Streffleurs Öst. milit. Zeitschrift 1889. 3., 190.).

hadosztályt is beleszámítva, csak 42.000 emberre rugott. Ha sikerül a terv, hogy együttes és egyidejűleg véghez vitt mozdulattal Napoleon hadseregét átkarolják, akkor eldőlt ennek a sorsa, annál is inkább, mert az osztrák legénység mindjárt az első ütközetekben roppant állhatatosnak és bátornak bizonyult. Nyugaton Bresciából kikergették a francziákat és Desenzanóig nyomták őket vissza, keleten pedig a Massena vezetése alatt álló törzshad, nagy veszteségek közben a Mincio mögé kényszerült visszavonulni (július 29. és '30.). Napoleon egész nagyságában fölismerte a fenyegető veszedelmet, s már az Adda mögé való visszavonulásra gondolt; segédje, Augereu tábornok kérkedő bizakodása által mégis elragadtatta magát, s folytonos aggodás közepette, nehogy két tűz közé kerüljön, fölvette a harcot. A merész vállalat sikerült. A rendelkezésére álló összes csapatokkal — Mantua ostromát abbanhagyta s ezzel ottveszett az egész ágyupark — rávetette magát előbb Quosdanovichra, heves küzdelem után Lonatónál legyőzte (augusztus 3.) s Tirolba való visszavonulásra kényszerítette. Aztán Wurmser ellen fordult, a ki, hogy annál biztosabban megkerülhesse az ellenséget, csak Goitónál kelt át a Minción s ezzel elesett annak a lehetősége, hogy Quosdanovichnak idejében segítségére mehessen; ezt a vargabetűt Castiglione mellett szenvedett súlyos vereségével fizette meg (augusztus 5.) és számára is csak a hegyek közé vezető útvonal maradt nyitva. Trientnél gyűjtötte össze csapatait. Mantuát pedig a francziák újból körülzárták.

Végleges döntést ezek a győzelmek persze nem hoztak. Napoleon azt most is csak a rajnai hadsereggel Tirol területén való egyesülésében kereshette volna,

ám ezt a gondolatot hovatovább kellemetlennek kezdte találni, mert veszélyeztette működése szabadságát. Ezért most, 1796 augusztus 14-ikén levelet ír a directoriumnak, a melyben közli, hogy ha a rajnai hadseregnek sikerülne Innsbruckig előnyomulni, akkor ő Triestet fogná megvenni s e városon keresztül, „a melynek mérhetetlen segítőforrásait alaposan ki lehetne aknázni“, fog Bécs felé vonulni.¹ Erre azonban nem kerül sor. Mindenekelőtt a Németország felől közeledő osztrák haderőket kell megállítania. E mellett Wurmsert kell útjából elhárítania, s legközelebbi terve most tényleg az is volt. Mihelyt tehát csapatai, a melyek az utóbbi harcokban nagyon sokat szenvedtek, teljesen kipihentek, Trient ellen vonul, ott megveri az osztrákokat és szabad utat nyit magának Innsbruckig. Ennek az összecsapásnak annál sürgetőbben kellett megtörténnie, mentől magasabbra becsülték osztrák részről Mantua birtokát, a melytől az itáliai birtokok sorsa is függött, s így Ferencz császár augusztus 19-ikén azt a határozott parancsát közölte Wurmserral, hogy még egyszer nyomuljon elő a vár irányában. Wurmsér szeptember elején hadseregének egy részével valóban elindult a Brenta völgyén át, míg a másik résznek az a feladat jutott, hogy Davidovich vezetése alatt védje meg az Etsch-völgyi hadállásokat és foglalkoztassa ott a francziákat. Ha aztán Wurmsér Bassano felől nyugatnak nyomul, Mantua felmentése után esetleg elvághatta volna ellenfelét az összeköttetéseitől. Ezt a tervet azonban mindjárt a

¹ Szeptember 6-ikáról kelt egyik későbbi levelében így szól: „Kétségtelenül nálam is jobban tudjátok, hogy Trieszt elvétele minő hatást keltene Konstinápolyban, Magyarországon és egész Itáliában“.

hadműveletek elején meghiusította Napoleon, a mennyiben tudomást szerezvén róla, egész haderejével Tirolba rontott, Davidovichot messze Trient mögé vetette, elfoglalta a Brenta völgyét s aztán erőltetett menetellessel (körülbelül 90 kilométert tett meg két nap alatt) Wurmser sarkában termett s Bassano mellett végkép megverte (1796 szeptember 8.).¹ A vert hadsereg roncsai, agg tábornokukkal együtt csak nagy erőfeszítések és újabb harcok árán értek el Legnagón keresztül Mantua falai alá. Wurmsernek azt a szándékát, hogy a város falain kívül maradjon, a szept. 15-iki st. giorgioi ütközet meghiusította. Egyik hadosztálya kelet felé, az Isonzó mögé vonult vissza. Ez a vállalat Ausztriának több mint 100 ágyújába, összes hadiszereibe és 11.000-nél több emberébe került.

Napoleonnak jóval nagyobb hadisikere volt ez, mint a Castiglione melletti harcok eredménye. Különös súlya pedig abban rejlett, hogy olyankor érte el, a mikor a Moreau és Jourdan hadseregei által Németországban elért eredmények ismét veszendőbe mentek. Az itáliai hadszíntérre való csapateltolások meggyengítették a rajnamenti osztrák erőket, úgy hogy a fiatal Károly főherczeg, a ki a németalföldi hadszíntéren adta tehetségének jelét s aztán Wurmser helyén átvette a főparancsnokságot, az ellenfél haderejét túlbecsülte s ismét visszavonult a Rajna mögé. Ezzel

¹ Hogy Napoleon Wurmser szándékán keresztül látott s hogy a szerint indította meg hadműveleteit, azt ő maga mondja ugyanabban a leírásában, melyet ez eseményről Szt. Ilona szigetén készített; az egykorú jelentésekben azonban mi nyoma sincs ennek, s igen valószínű, hogy csak Trient felé való felvonulása közben jutott Wurmser terve tudomására.

szinte maga után vonta Moreau hadseregét a folyón. Moreau megverte a főherczeget s egészen a Duna mögé szorította vissza. Most már Jourdan is előre nyomulhatott a Wattensleben vezetése alatt álló második hadsereg ellen s egészen a frank területig hatolt. Württemberg és Baden békét kötöttek Francziaországgal, Szászország visszahívta seregét és semlegességét hangoztatta s már-már úgy látszott, mintha a köztársasági hadseregnek tervezett egyesülése és felvonulása Bécs ellen tényleg valóra válhatnék. Ekkor, szeptember elején, sikerült a főherczegnek Jourdan Würzburg mellett megverníe, s ezzel Moreaut is rákényszerítette, hogy déli Németországból a Rajna mögé visszavonuljon. Az Ausztria fegyverein esett csorba fényesen ki volt köszörülve s győzelmei nagy súlylyal estek latba. Ha a francziák egyidejűleg Itáliában is vereséget szenvednek, nagy változások estek volna meg. Így azonban ismét minden Mantuán fordult meg: s most nemcsak Ausztriára, hanem Bonapartéra nézve is, a kinek a Németország ellen küldött hadsereggel való együttműködéséről most már hosszú ideig nem is eshetik szó. Ő maga ugyan ez által nyert önállóságban, személye pedig tekintélyben, de csak akkor, ha a dunai birodalom haderejének, a mely most már benne látta legfőbb ellenségét, sikeresen ellent tud állani. „Itáliában kell magunkat a németországi vereségekért kárpótolnunk“ írja neki a directorium, a mikor a rajnai határ kezdett bizonytalanná válni, „ott kell a császárt békére kényszerítenünk. Itália meghódítása napról-napra nagyobb súlylyal esik érdekeink mérlegének serpenyőjébe; minden Mantuától függ“.

Utolsó győzelmei után Bonaparte az északolaszországi népeket a rájuk háramlott uralom ellen való

felkelésre és nemzeti légiók szervezésére hívta fel; Milánóban és Bolognában tényleg alakultak is ilyenek. Azért cselekedett Napoleon így, hogy — mint a directoriummal közölte — hátát és oldalát biztosítsa azzal, hogy az olaszokat barátjaivá teszi. Majd felmondja a Modenával kötött fegyverszünetet; a herczeg menekülni kénytelen s Modena, Bologna és Ferrara képviselői október közepén Bolognában megalapítják a „pádusontúli köztársaságot“. Csakúgy, mint a „lombardiai“, ez is önkormányzatot kap. A modenai herczeg rokona volt az osztrák háznak; Ausztria tekintélye forgott koczán s védelmére újabb erőfeszítések történtek. Kiterjedt fegyverkezés, kivált Horvátországban és a határőrvidéken, valamint a tiroli landesschützök fegyverbe hívása annyira megnövelte a császári haderőt, hogy Davidovich Tirolban rövidesen 18.000, Quosdanovich pedig Friaulban több mint 30.000 emberrel rendelkezett. A koros Alvinczy tábornok lett a főparancsnok; bátor, de szintén elavult hadászati módszerekbe belerozsdásodott katona. Szinte úgy látszott a dolog, mintha maga a sors állította volna azzal a fiatal, tetterős lélekkel szembe éppen a legvénebb, a hagyományokon szolgailag csüngő ellenfeleket, hogy győzelmeit a külsőségekben is egy új korszak diadalának tüntesse fel.¹

¹ Bonaparte egy ízben, 1797-ben, állítólag a következőképpen nyilatkozott ellenfeléről: „Hadi sikereim nagyok; de hát milyen is a császár hadserege! Katonái jók és bátrak, bárha kissé nehézkesek s az enyémekekhez képest nem elég erélyesek. De milyenek a tisztek! Undorítóak (détestables). A tábornokok, akiket elém küldtek, alkalmatlanok voltak: egy Beaulieu, a kinek fogalma sem volt Olaszország helyrajzáról, egy Wurmser, a ki süket és hihetetlenül lassú ember, Alvinczy,

A mikor november elsején a Piave felől nyugatnak Alvinczy, Verona irányában dél felé pedig Davidovich megkezdte az előnyomulást, az osztrák katonák száma messze meghaladta a francziákét. Csakhogy ez a haderő java részében fiatal ujonczokból állott, a kiknek a támadásban jó hasznukat lehetett ugyan venni, de szívós kitartásban való fogyatékoságuk nemsokára igen érezhetővé vált. A hadművelet Napoleonra nézve valóban igen mostohán kezdődött, úgy, hogy egy pillanatra ugyanaz a veszedelem fenyegette, mint Castigliónénál, hogy t. i. a két ellenséges hadsereg ugyan-

tökéletesen hasznavehetetlen. Azzal vádolták őket, hogy én lekenyereztem őket; szó sincs róla, még csak nem is gondoltam ilyesmire. Azt azonban én is megerősíthetem, hogy e három tábornok közül egyiknek sem volt olyan vezérkara, a melyből a legmagasabb rangú tisztek közül néhány nem lett volna az én emberem és nem lett volna tölem megvásárolva. Ezért nem csak végleges terveikről volt mindenkor tudomásom, de még tervvázlataikról is és mielőtt azokat még egyáltalában végigtárgyalhatták volna, én már lerontottam őket" (Jung. Bonaparte, III. 154.) Ez a kemény ítélet, ilyen terjedelmében, bizonynyal nem volt jogosult, bárha nem lehet tagadni, hogy az osztrák tisztek testületében uralkodó rendetlenséget más oldalról is bizonyítják. Így pl. az osztrák Wimpffen gróf a hadjáratról szóló egykorú leírásában nyitva hagyja azt a kérdést, „hogy az ellenség vajjon kémek vagy árulás útján“ szerzett-e Wurmser terveiről tudomást (Streffleurs Öst. milit. Zeitschrift, 1889. 3., 191). Thiébault (Mém. II., 31.) az előbbi eshetőség mellett dönt abban a részben, a mely Alvinczy haderőit és felvonulási irányait illeti. Erről a hadvezérről máskülönben Napoleon nagy elismeréssel nyilatkozott s ellenségei közül a legtehetségesebbnek hirdette (V. ö. Chaptal, Souvenirs, 301. o.). Poroszországnak bécsi nagykövétével, Lucchesinivel folytatott beszélgetése során, 1797 februáriusában Bolognában Napoleon igen elismerően nyilatkozott „a nagyon szép és nagyon jó“ osztrák csapatokról. (Bailleur a „Revue napoléonienne“-ben, 1902, 49. o.).

abban az időpontban támadja meg. Mivel azt a szándékát, hogy a friauli hadtestet kelet felé annyira visszavesse, hogy a Val Suganán át Davidovich ellen fordulhasson, az osztrákok szívós ellentállása meg-
hiúsította, vissza kellett fordulnia; a Caldiero melletti ütközetben, a mely csaknem 3000 emberébe került, Augereau és Massena hadosztályait az ellenség meg-
verte és Verona felé visszavetette (november 11. és 12.). A mondott veszedelem itt oly közélről fenyegette, hogy Napoleon kénytelen volt e város kiürítését is elhatározni. Szerfelett nyomasztó hangulat üli meg a lelkét, de azért mégsem szándékozik a Minció mögé visszavonulni, hanem új, genialis tervet dolgoz ki, a melynek révén Alvinczy oldalába és hátába kerülhet. Hihetetlen merészséggel a lehető legkisebb létszámmra apasztja a Veronában és Mantua előtt összpontosított véderejét s aztán összes többi csapatával, mintegy 20.000 emberrel, előbb Veronától nyugat felé, majd egy hirtelen éjszakai mozdulattal az Etsch vonalán lefelé vonul, hogy Ronco mellett újra átkeljen annak keleti partjára, Villanovánál elveszi az ellenfél egy ágyús telepét és el akarja vágni annak visszavonulási útját. Azonban terve nem sikerült. Az Alpone folyócskánál, Arcole mellett, egy pár zászlóalj horvát és erdélyi oláh katona állt ki ellene, a kik Brigido ezredes vezetése alatt arra törekedtek, hogy a hidat, a míg erősítést kapnak, megvédjék. Minden azon fordult, hogy az átkelést kierőszakolja, mielőtt a várt osztrák erősítések megérkeznek, s hogy a helyzetben uralkodó falut elfoglalja. De az ellenségnek védett állásából a francziákra irányzott gyilkos tüzelése minden támadásukat visszavetette. Napoleon maga is kezébe ragadta egyik zászlóalja zászlaját s kíséretével együtt fölrohant a

hídra; egyik segédtisztje (Muiron) előtte esik el, több tisztje megsebesül, mindhiába, az osztrákok egy ellen-támadása mindent felforgat s maga a tábornok, a kit futó katonái magukkal ragadnak, lovával együtt valami mocsárba esik s az a veszély fenyegeti, hogy elfogják. Segédtisztjei, Marmont és Balliard, csak nagy nehezen bírják gránátosaikkal az osztrákokat a hidon visszaszorítani, s ezenközben egy pár altiszt — nevüket is tudják — Napoleont kivonszolja a posványból. A francziák csak a sötétség beálltával tudják az Etsch mellett bírt állásaikat ismét elfoglalni. Ez november 15-ikén történt. Mivel Alvinczy egész hadereje időközben Arcole táján gyülekezett, másod- és harmadnap ennél a falunál került a sor új, sok ideig eldöntetlen tusakodásra, a mig végül Napoleon aczélos katonái edzett szervezetük segítségével győzelmet arattak a derék osztrák ujonczokon. Az arcolei háromnapos csata (1796 november 15—17.) Francziaország javára dőlt el. A késedelmeskedő Davidovichot, a ki csak 17-ikén szolt bele a küzdelembe s Rivoli és Peschiera mellett keményen szorongatott egy franczia hadosztályt, mindjárt az Alpone melletti ütközet után szintén megtámadta Napoleon s visszavetette Tirol irányában, Wurmsert pedig, a ki túlkésőn kísérelt meg egy kitérést, Mantuába szorította vissza. Ezzel a vár felszabadítására irányuló harmadik kísérlet is zátonyra jutott.

De Ausztria, a mely Itáliában előretolt állásait utolsó csepp véréig meg akarja védeni, még egy negyedik kísérletet is tett. Alvinczy 1797 elején még egy ízben s ezúttal Tirol felől, nyomult az ellenség ellen. Hogy legyőzhesse, abban már maga sem bízott s csupán a császár parancsának engedelmeskedett.

De a rivolii fennsíkon, januárius 14-ikén délben, mégis volt egy olyan pillanat, a melyben, ha jól kihasználják, az osztrákok döntő sikert arattak volna. Itt azonban a legénység nem vált be, mert sikeres előnyomulása közben egy teljesen jelentéktelen lovas-roham következtében annyira megzavarodott, hogy hanyatt-homlok megfutott. Az ütközet az osztrák hadsereg teljes felbomlásával végződött. Itt dőlt el u. i. a Provera vezetése alatt álló hadseregcsoport sorsa is, a melynek az lett volna a főadata, hogy Wurmsert a Brenta felől mentse föl. Ezt a hadosztályt Massenának Rivoli felől rohanvást előnyomuló katonái verték meg, s ezzel az utolsó felmentő kísérlet is balul ütött ki. Februárius 3-ikán Mantua vára elesett. Ausztria itáliai uralmának vége szakadt.

Thugut, ez az erős akaratú és nagy politikai képzettségű ember, ebbe nem tudott belenyugodni. Hiszen csak két éve történt, a mikor Ausztria Oroszországgal Lengyelország maradékain osztozott, hogy úgy, mint egykor Kaunitz és II. József, megszerezze északi szomszédjának politikai támogatását a további itáliai hódításokhoz. De 1796 novemberében, épp a mikor az orosz segítőhadak már összegyülekeztek, meghalt II. Katalin, 's utódja I. Pál czár, Poroszország bámulója, Ausztria megnagyobbodását szolgáló tényleges segítségről már mit sem akart tudni. A mikor aztán Anglia, a másik szövetségestárs, Korzikát föladta s flottáját a Földközi-tengerről visszavonta s ezzel megkönnyítette a francziák északolaszországi hadműveleteit, a helyzet nehézségei csak öregbedtek. Azonfelül még a harctéren megindult küzdelem is teljes vereséggel végződött. Thugut mindezek daczára azon a nézetten volt, hogy a küzdelmet nem szabad feladnia:

„Van még erőnk, csak össze kell magunkat szednünk“.

A béketárgyalások megindítására irányuló kísérletek már huzamosabb idő óta kísérték a fegyveres mérkőzést s a párisi directorium, a mely a külpolitika követendő irányára nézve önmagában is meghasonlott s különben is a békére áhító közhangulat nyomása alatt állott, a fiatal Clarke tábornok útján fegyverszünetet és békét kínáltatott Ausztriának; a béketervezet szerint Ausztria Belgium és a rajnai határ fejében Bajorországot, utóbb pedig az északitáliai tartományokat is visszakapta volna. Mivel azonban Clarke-nak az volt az utasítása, hogy elébb Bonapartéval lépjen érintkezésbe, az pedig „Itália felszabadítójának“ szerepét nem akarta kezéből kiengegni, de különben is, mivel Thugut még most — Mantua eleste után — sem akart a békéről tudni, ismét nem került sor az ellenségeskedések beszüntetésére. Sőt Thugut a hadműveletek súlypontját a Rajnától Itáliába akarja áthelyezni. Károly főherczeg, a mult évi diadalmas hadvezér kapja a megbízást, hogy a rajnai sereg hadosztályaival megerősödött olaszországi haderőkön a főparancsnokságot átvegye; élükön Tirolból dél felé nyomuljon s Bonapartenak nyilván Tirolon és Belsőausztrián keresztül Bécs felé vezető útját elállja. Mindezt persze a lehető leggyorsabban kellett volna megvalósítani. A dolgok azonban másképp fordultak. A császár, a kit felesége, a nápolyi királynő leánya, anyja megbízásából a békére irányuló kéréseivel ostromolt, s a kiben a főurak egyik pártja a feltörekvő miniszter ellen hangulatot kelteni igyekezett, hetekig ingadozott, a míg végül mégis elhatározta, hogy a háborút továbbfolytatja; mikor pedig

tényleg erre került a sor, akkor már nem Tirolba, hanem Friaulba vonták össze a főhaderőt, a hová az Alvinczy-féle hadsereg romjai Rivoli napja után visszahúzódtak, s ahol aztán, könnyebb ellátásuk okáért, megmaradtak. Ebben már most az volt a kellemetlen, hogy a rajnai hadseregnek ismét több heti időre volt szüksége, a míg rendeltetése helyére érkezett, mivel az ellenség ezenközben lehetetlenné tette Tirol és Friaul között a Val Suganán át való közlekedést. A rajnai hadsereg tényleg még útban volt, a mikor a francziák már rég ellátták magukat pótlásokkal s 1797 márcziusának első felében újból megkezdték a hadműveleteket.

Mantua eleste után nyomban Napoleon sem volt abban a helyzetben, hogy az Ausztria elleni háborút folytassa. Az ő hadserege is súlyos veszteségeket szenvedett s a Rajnától s a Sambretől elvont tetemes erősítésekkel kellett azt újra harczképessé s újabb merész vállalkozásokra alkalmassá tenni. A közbeeső időt Napoleon Róma megtámadására használta föl. VI. Pius vonakodott a directorium békeajánlatát elfogadni, mert az az egyház jogkörébe is belenyult és a franczia papság polgári alkotmányának elfogadását, a római inquisitió megszüntetését s más eféjét követelt. A pápa megegyezett Ausztriával s a júniusban beigért milliókat nem fizette meg. Mantua elestével azonban a szentatya is elvesztette a játszmát; Napoleon felmondta a fegyverszünetet s 1797 februárius elsején megkezdte az ellenségeskedéseket. Jelentéktelen haderejével — egyetlen egy kis hadosztállyal — hajszolta maga előtt a hihetetlenül gyáva pápai csapatokat, s a Romagnán és az urbinói herczegségen keresztül utat nyitott magának Anconába. Mindörökké

emlékezetes lesz, hogy tábornoka, Lannes, a ki az expeditiós hadtest elővédjét vezette, minő kis áldozatok árán kényszerítette itt az ellenfél sok ezernyi emberét megadásra, s hogy néhány tisztje kíséretében hogyan lepett meg s fegyverzett le több száz pápai lovaskatonát azzal az egyszerű parancsával, hogy szálljanak le lovaikról. Az elfogottakat Napoleon jóindulatáról biztosítván, hazaküldötte, s ennek következeképp Faenzától Fanóig az összes városok kapui megnyitak előtte. Hiába prédikáltak aztán a kulcsos hadsereg papjai kitartást, hiába való volt, hogy helyenként az ellenség miatt epekedő Máriaképek elforgatták a szemüket, a pápa harczosai ezzel nem lettek bátrabbakká s Róma közeli eleste már kikerülhetetlennek látszott. De Napoleon nem ment el ennyire. A fővárost fenyegető mozdulata menekülésre kényszerítette volna Piust s ez a hadjárat végét messzire kitolta volna, holott Napoleon azt csak episodnak tekintette a nagy háború keretében és lehető gyorsan s haszonnal akarta befejezni. „Mert“, így szólt később valamikor Chaptal miniszteréhez, „Róma elfoglalása abban a hadjáratban húsz napomba került volna, s ez a főherczeg haszna lett volna.“ De ezt nem tekintve, politikai belátása is sokkal mélyebb volt, semhogy az egyház állami mivoltát lebecsülte volna, mint ahogyan azt a párisi directorok tették. A helyett tehát, hogy a catholicismust gyökerében támadja meg, mint a' hogyan amazok egyszer-másszor kívánták, lelkieben szabad kezet adott a pápának, az örök várost pedig megkímélte s ezzel 1797 februárius 19-ikén Tolentinóban olyan békéhez jutott, a mely anyagilag is, politikailag is nagy előnyökkel járt: Pius lemondott minden franczia-ellenes szövetségről, kikötöit

elzárta az angolok elől, a bolognai, ferrarai és romagnai legatiókat, valamint Ancona fontos kikötőjét átengedte Franciaországnak, s a tizenhat millióhoz, a melylyel tartozott, újabb tizennégyet fizetett. Bonaparte még egyéb követelésekkel is előállott, többek között azt is kívánta, hogy a pápa Albani biboros családját, a kit a francia-ellenes párt vezetőjének tekintettek, száműzze; erre azonban Mattei biboros, a pápai megbízott, a tábornok lábához borult s ezzel elérte a megalázó föltétel visszavonását. A győzelmes, fiatal hadvezér amúgy is mértéktelen önérzete mekkorát növekedhetett, a mikor a szent atya képviselőjét így lábai előtt a porba hullva látta! Már kevéssel előbb Carnot directortól is kapott levelet, a melyben ez a sor állott: „Az Ön dicsősége, a nemzet dicsősége is; Ön egész Franciaország hőse!” Valóban ezek az emberek derekasan közreműködtek abban, hogy Napoleon becsvágyát teljesen a saját fejük fölé emeljék.

Egyszer megint a maga legsajátosabb terveit szóltattatta meg akkor, a mikor — a directorium tervei ellenére — az északitáliai államokat alapította meg. Olaszországgal nyilván másféle tervei voltak, mint a fővárosi uraknak. És minők voltak azok vajjon? Azt látjuk, hogy egy ízben védekezik a vád ellen, mintha Milanó herczegévé vagy királyává akarna feltolakodni. Hátha talán tényleg gondolt ilyesmire s ezért igyekezett a pápával valamelyes módon megegyezni. Valószínű azonban, hogy már most is világosan és határozottan mérlegelte annak a lehetőségét, hogy a Szajna partján valamikor ő fog uralomra jutni s hogy kormányát akkor majd szilárdabban megalapozza és tágabb körre kiterjeszti, semmint ez a directoroknak

sikerült. Pontos tudomása volt arról, hogy Franciaországban a katholicismus tetemesen megerősödött s e szerint viselkedett. Carnot „második Caesar“-t sejtített benne, a ki „aligha fog habozni, átlépje-e a Rubicont, mihelyt alkalmat nyújtanak neki reá“. Az is bizonyos, hogy az olasz hadisarczokból sok pénz jutott a kormány rendelkezésére s a többi a hadsereg támogatására, de mégsem az egész összeg, s hogy Napoleon nem kifogásolta, ha tábornokai iparkodtak a zsákmányból a maguk részét kivenni, mert ezáltal biztosította tábornokainak tőle való függését. Azok aztán titkon Svájcban rejtették el kincseiket. Szent Ilona szigetén ő maga beszélte utóbb, hogy akkoriban ő is sok pénzt hozott magával Itáliából.

Mikor Bonaparte Anconába érkezett, Törökország közeli fekvése mély hatással volt reá. „Innen huszon-négy óra alatt“ —, írja Párisba, „Macedoniában lehetünk s ez a pont megbecsülhetetlen értékű az oszmán birodalom sorsára való befolyásunk szempontjából“. Nagy Sándor alakja tűnhetett föl ekkor szemei előtt s föltárta a becsvágyó ember előtt a keleti világuralom távlati rajzát. A Kelet bűvös varázsának hatása alatt ment utóbb Egyiptomba is, s csak a mikor onnan visszatért Franciaországba, hogy most már megalapítsa a maga uralmát, csak akkor váltotta föl néha lelkében a hatalmas macedoniai fejedelem képét Nagy Károly alakja. Mert a forradalmi világhódítás rendszerét illetőleg éppen abban különbözött közvetlen elődeitől, a népek általános fölszabadításának idealis terveit kovácsoló doctrinaire girondistáktól s a minden terv nélkül szűkölködő directoroktól, hogy dicsvágyó céljait a történelem reális talajára és céltudatos politikára építette föl. Csak az juttatta végül

őt is zátonyra, hogy az extensiv forradalom bűvös köréből ő sem tudott szabadulni.¹

Napoleon hadvezéri hírére az 1796-iki hadjárat jól megalapozta; még a mindenektől csodált Hoche hírnevét is elhomályosította. Jól tudta azonban azt is, hogy a francia nép most nem annyira új diadalokra, mint inkább a békére vágyik s hogy a directoriumot éppen azért gyűlölik és azért fenekednek rá, mert nem tud békét teremteni. Az ötszázak tanácsának új harmadát a közeli jövőben kellett megválasztani; senki sem kételkedett benne, hogy ez a választás konservatív és békepárti többséget fog a directoriummal szembe-

¹ Épp azidőtájt, a mikor gyors egymásutánban aratta olaszországi sikereit, írta Mallet du Pan a bécsi udvarhoz amaz emlékezetes szavakat: „Azoknak, a kik azt hiszik, hogy a ‚halhatatlan‘ köztársaság egy szép napon mégis csak ki fog múlni, bizonyára igazuk van. De ha ezen azt értik, hogy akkor aztán az egész többi Európa biztonságban lesz s hogy a fekete szín rögtön fehérre fog változni, igen nagyon csalódnak. Mert a mostani köztársaságra elkövetkezhetik valamilyen monarchikus vagy dictatori köztársaság, vagy mit tudom én, mi? A lázongó nép forradalma számára húsz év alatt száz különböző megjelenési formát tud találni“. Mallet du Pan e szavak leírása közben persze nem sejtette, hogy a „forradalmi monarchia“ ugyanaz az ember lesz, a kiről mostan kicsinylőleg ezt mondotta: „Ennek a Bonapartenak, ennek a zülálthajú törpének, a kit a kamara szónokai ‚fiatal hős‘-nek, ‚Itália meghódítója‘-nak neveznek, keservesen meg kell még nyegle kérkedéseért, rossz magaviseleteért, rablásaiért, agyonlövétéseiért és szemtelen röpirataiért lakolnia; mert azokat a kijelentéseket, a miket a directorium e tábornok dicsőségére kinyomatott, nem lehet komolyan venni. Hiszen még olyan hangok is emelkedtek, a kik a ‚fiatal hőst‘ a Place de la Révolution-ra akarták küldeni, hogy ott huszonöt golyót kapjon az agyvelejébe. De mint Barras barátja elkerülte örült magaviseletének kellő büntetését“. (Correspondance Inédite — éd. Panckoucke — etc., II. 86, 129).

állítani. Ha Napoleonnak most sikerülne Ausztriát Franciaországra nézve kedvező békére kényszeríteni, ezzel nemcsak a népet s azokat is megnyerné, a kik Vendémiaire 13-ik napját mindezideig elfelejteni nem tudták, hanem az őt directort is lekötelezné, mert ezzel a békeokmánynyal a kezökben nyugodtabban tekinthetnének az új választások eredménye elé. De e mellett tudta azt is, hogy Ausztria milyen nagyra becsüli itáliai positióját s hogy ezért nem fogja magát egykönnyen, szinte egy csapásra a félszigetről kiszoríttatni, s bizonyára arról is volt tudomása, mert hisz Párisban is tudták, hogy a dunai nagyhatalom már régóta vágyakozik Velence birtokára. Az az ötlete támadt tehát, hogy az első kínálkozó alkalommal följajánlja Ferencz császárnak Lombardia és Belgium birtokáért San Marco szárazföldi területét és a vele összefüggő Istriát és Dalmatiát. Hogy ez a művelet egy önálló semleges állam megsemmisítésével jár, a kíméletlenül fölfelé törtető embert nem aggasztotta. Hát a legitim uralmat képviselő államok nem éppen így jártak el Lengyelországgal szemben? Ezzel a tervvel foglalkozott nyilván már akkor is, a mikor 1797-ben új hadjáratát megkezdette, s most csak arra törekedett, hogy Ausztriát a lehető leggyorsabban, mielőtt még a németországi erősítések megérkezhettek volna, olyan helyzetbe hozza, a melyben a mondott ajánlatot elfogadhatónak fogja találni. S mindennek előbb kellett megtörténnie, semmint Hoche és Moreau rajnai hadseregeinek sikerei az ő babérait megtéphették volna.

Míg az osztrák erősítések még messze voltak a déli hadszíntértől, a Bernadotte vezetése alatt álló francia pótlások már márczius elején megérkeztek, s Napoleon tüstént hozzáfogott a hadműveletekhez. Joubert tábor-

nok vezetése alatt 20,000 emberből álló három kisebb hadosztályt Tirolba küldött, 15,000 osztrák ellen; hogy a tiroliaknak Friaullal való összeköttetését zavarják s egyúttal a saját szárnyát biztosítsák. Négy másik hadosztálylyal, több mint 40,000 emberrel pedig ő maga vágott neki a békéhez vezető útnak. A Piave mellett talált osztrák elővédet márczius 10-ikén elzavarta az útjából s a Tagliamentóhoz sietett, a melynek vonala mögé Károly főherczeg a maga haderejét visszavonta. Az osztrák haderő magva a túlerő elől, minden várakozás ellenére, nem északnak Pontebba felé, hanem keletnek az Isonzo mögé hátrált, a hol be akarta várni a rajnai erősítések megérkeztét. Napoleon az ellenfélnek ebben az irányban történt visszavonulásában titkos tervet sejtített s attól félt, hogy a rajnai osztrák hadsereg Tirolon át erős kanyarodással könnyen hátba kaphatná; most már tehát maga volt az, a ki a directoriumot arra ösztökelte, hogy Hoche és Moreau haderőit indítsa meg. Aggodalma azonban alaptalan volt. Az osztrákok isonzói hadállásukat nem bírták megtartani. A pontebbai szoros gyöngye védelme után Tarvis és Villach Massena birtokába került (márczius 23.) s ezzel megszakadt a Puster-völgygyel való kapcsolat is, a honnan a hőn várt osztrák erősítéseknek kellett volna felvonulniok. Károlynak az a szándéka, hogy Massenának és Guieunek a Fellavölgyben megoszolva felvonuló haderőit Tarvis tájékán egymásután megverje s aztán Buonaparte elől elzárja a visszavonulás útját, Massena akaraterején megtörött s így komolyabb ellentállásra egyelőre még csak gondolni sem igen lehetett. E rövid néhány nap alatt az osztrákok vesztesége, kivált foglyokban, minden mértéket meghaladott s a főherczeg mindössze 15,000 emberrel rendelkezett; ezeket Klagen-

furtba gyűjtötte össze s a bécsi úton vezette észak felé.

Buonapartenak úgy látszott, hogy megjött a pillanat, a mikor béketervével előállhat. Görzből átkelt a Predilens márczius 31-ikén Klagenfurtból levelet írt a főherczegnek; a melyet ő maga „bölcsekedőnek“ nevezett el. Ebben rámutat a directorium egyik régebbi kísérletére, hogy Ausztriával békét kössön, a mit azonban, mint mondja, Anglia hiusított meg. „Nem volna hát reményünk, hogy megértsük egymást és valóban folytatnunk kell egymás fojtogatását olyan nemzet érdekeiért és szenvedélyeiért, a mely maga a háború bajait mindig ügyesen kikerülte? Fővezér Úr, Ön, a ki születése révén a trónhoz oly közel s a miniszterek és kormányok kicsinyes gyöngéi fölött oly magasán áll, nem tudná-e magát arra elhatározni, hogy az emberiség jótevőjének, Németország igazi megmentőjének címét kiérdemelje? A mi engem illet, ha azzal a közléssel, a mit szerencsém van e sorokban tudomására adni, csak egyetlen egy ember életét is megmenthetném, az ezzel szerzett emberi érdememre büszkébb volnék, semmint arra a szomorú dicsőségre, a mely a hadisikerekből táplálkozik“.

Hogy szavainak kellő súlyt adjon, Massena által elfoglaltatta a Neumarkt felé vezető szorosokat, bár ezenközben „egy ember életénél“ ugyan jóval több pusztult el, s ezt a haderőt a Mura völgyében annyira előretolta, hogy St. Michael és Leoben tájékán ellenfelének a Nyugattal való utolsó kapcsolatát is elzárhatta. Április 7-ikén a föladat meg volt oldva és Massena bevonult Leobenbe. Tovább előnyomulni nem volt tanácsos. Napoleon tudta, hogy háta mögött a velencei parasztok fölkelnek — hisz e mozgolódásban neki is

volt része —, tudta, hogy a pápa újból nehézségeket kezd támasztani, hogy a német nemzetiségű jámbor tiroliak összeecsődülhetnek és csapatainak tetemes nehézségeket okozhatnak és tudta, hogy elszigetelten áll, Franciaországból várható utánpótlás nélkül, a még mindig életerős ellenséges monarchia szívében. Ám fegyverszünetet, a mint az osztrákok szerették volna, nem akart kötni, nehogy erőik kifejtésére időt engedjen s végül talán még békeszerző-szerepéből is kiessék. Ezért hát csak békét és békét, s az egész ügyet lehető gyorsan legombolyítani! A késedelemért a directorium előtt Moreau-t teszi felelőssé, a ki még mindig nem kelt át a Rajnán, a mire különben Hoche, úgy tudja, éppen most készülődik. Ám azért a béke feltételei, írja megnyugtatóul, még mindig jobbak és kedvezőbbek lesznek, mint a minőket a tél folyamán Clarke útján lehetett volna elérni.

Károly főherczeg Napoleon levelét rögtön közölte Béccsel. Olyan hadvezérrel, a ki talán máris túlmesszire nyomult előre, itt sem akartak kellő katonai készület nélkül tárgyalásokba bocsátkozni. Ezerszámba toboroztak önkénteseket, a magyar insurrectiót fegyverbe szólították, Bécs védelmére rendszabályokat fogantatosítottak, s ezenközben küldte el a császár bizalmi embereit Leobenbe. Itt és a közeli görcei kastélyban, Napoleon főhadiszállásán folytak a megbeszélések egyrésről Ausztria megbízottai: Merveldt tábornok és a nápolyi Gallo marchese, másrésről Napoleon között; ezeknek során Napoleon rendkívül előzékenyen viselkedett s nemsokára kijátszotta főütőkártyáját: Velence szárazföldjét Milanóért és Belgiumért cserébe. Ez az ajánlat mély hatást tett Bécsben. A békét sürgető nemesi és udvari pártok közepette, Oroszországtól cserben-

hagyottan, Anglia üres biztatásai mellett, hogy flottáját elküldi az Adriára s dúsabban támogatja a monarchiát, Poroszországnak területszerzésre irányuló törekvéseiről meggyőződve, Thugut végre alapos meggondolás után elfogadta Napoleon ajánlatát. Hiszen a rég óhajtott földterületek megszerzése kárpótolhatta veszteségeiért; így mégis benn maradtak olasz földön s alkalomadtán esetleg újra visszaszerezhetnék elveszített túlsúlyukat. Azt szerette volna csak tudni, hogy mi módon fognak az elígért terület birtokába jutni, mire Napoleon készen nyilatkozott a köztársasággal való viszályát felhasználva, annak területét megszállani s a császárnak átadni. Nagyobb nehézségek merültek fel, a mikor Napoleon a Modenáról való lemondást követelte. Ezzel nyilvánvalóvá lett, hogy Napoleon II. Ferencz Közép-Olaszországra való befolyásának az Oglio-vonallal, vagy ha lehet az Etsch vonalával végleges határt akar szabni s Ausztriának Toscanával való összeköttetését egészen megakarja szüntetni. Pedig Thugut éppen ezért szerette volna Modenát uralkodójának s a Habsburg-családnak megtartani; s éppen ezáltal iparkodott Franciaországnak a félszigetre gyakorolt politikai befolyását azzal a vonallal elhatárolni, a mely az Iseo-tótól kezdődőleg az Oglio mentén a Poig s aztán az Enza-völgyén felfelé a massai és carrarai partvidékig húzódott. A diplomaták viaskodása Ausztria hátrányára dőlt el: Modena köztársaságivá lett s az maradt, az uralkodó herceget pedig később megállapítandó kárpótlásra utasították. Egyebekben azonban Buonaparte feltűnő gyorsan engedett az osztrák követeléseknek s 1797 április 18-án a leobeni Eggenwald-kertben aláírták a békeszerződést. Ez az irat tisztán előleges szerződés volt — Thugut így kívánta s Napoleon hozzájárult —

a melyben az egyezség alapvonalai ugyan bennfoglaltattak, egyes pontjaira nézve azonban a további tárgyalások során még merülhettek föl változások. Mostani szövege szerint a következő megállapodásokat tartalmazta: a milanói és modenai osztrák birtokok a felsőolaszországi szabad államok birtokába jutnak, Belgium Franciaország tulajdonába kerül; Ausztria továbbá elismeri Franciaországnak ú. n. „alkotmányos“ határait, a mint azokat az 1795-iki alkotmány megállapította — tehát nem a rajnai határvonalat, mert a Németbirodalom területi sértetlenségét alapelnnek nyilvánították —, a velencei szárazföld Oglióig Ausztriának jut s vele együtt az Adria keleti partján lévő tartozékai, Isztria és Dalmácia is; Szent Márkus köztársaságát pedig egy titkos czikkely szerint három, korábban pápai fennhatóság alatt álló legatióval, Bolognával, Ferrarával és Romagnával kártalanítják. Hathónapos fegyverszünet tartama alatt kellett volna Bernben tartandó congressuson a végleges béke föltételeiről tárgyalni s azt három hónapon belül meg is kötni.

Napoleon éppen a fegyverszünetet elrendelő okmányt írta alá, a mikor híre jött, hogy Hoche a Rajnánál tetemes előnyöket vívott ki az osztrákokon és mélyen benyomult német területre. Ezek a győzelmek azonban megkésték. Buonaparte fölöslegessé tette azokat, persze csak abban az esetben, ha a direktorok nem tagadják meg beleegyezésüket olyan szerződéstől, a melynek megkötésére alapján véve semmiféle fölhatalmazása nem volt. Ezért helyesnek vélte, ha (április 19-én kelt levelében) eljárását részletesen igazolja. Mihelyt észrevette — írja levelében —, hogy a tárgyalások komolyan vehetők, tüstént

futárt küldött Turinba Clarke tábornokhoz, a directorium diplomatiái megbízottjához. Mivel ez azonban még tíz nap múlva sem érkezett meg s félő volt, hogy a kedvező pillanatot elszalasztja, úgy vélte jónak, ha minden aggodalmát félreteszi s az aláírást önmaga végzi el. Hiszen katonai ügyekben teljesen szabad kezét adtak neki s a dolgok állása szerint a császárral megállapított előzetes békepontok is csak katonai műveletnek tekintendők. Különben is, bizonyítgatja egyik későbbi (április 22-én kelt) levelében, ez az előzetes megállapodás tulajdonképen csak a két állam első megbeszélése s a végleges békénél majd mindenben lehet változtatni, a mit csak a directorium kíván. Ezzel a kijelentéssel az egyezmény tartalma felől akarta a directoriumot megnyugtatni, mert bizony a directoriumnak nem nagy öröme telhetett benne, hogy a rajnai határvonalat nem tudta megkapni. A megnyugtatóra pedig nagy szükség volt, mert a directorium kebelében uralkodó többség, Barras, Rewbell és Larevellière triumvirátusa, magán kívül volt dühében. Megjegyzést azonban mégsem mertek tenni, mert Napoleon egyidejűleg a szolgálat alól való felmentését is kérte azzal, hogy Franciaországba kívánna visszatérni és politikai pályára akar lépni. Hát ez kellett volna még csak! Az április 10-iki választások teljességgel az ellenzék javára dőltek el; dicsőséges, népszerű tábornoknak, a ki a békét hozza magával, roppant kedvező támasztékul szolgáltak volna. Nem, Buonapartét semmi áron sem volt szabad a másik táborba kergetni. A kormány helybenhagyta az általa kötött békét s csak azt az egy határozott követelést támasztotta irányában: miután a Velence ellen tervbevett eljárás ellentmond az önrendelkezés alap-

elvének, azért a szabad állam ellen irányuló minden további vállalkozással hagyjon föl; a császár magában is elég erős, hogy a szóbanforgó földterületet megszerezze. Az intelem megkészt. Napoleon már egy héttel korábban (május 2-án) hadat üzent a lagunaváros tanácsának. A directorium előtt persze elhallgatta a Leobenben vállalt kötelezettséget, hogy az osztrákoknak megszerzi Velence szárazföldi birtokait s hogy ezért, tüstént az egyezmény megkötése után, megkezdte az ellenségeskedést Szt. Márk köztársasága ellen.

Az ürügyet erre már régóta előkészítette. Nem tévedünk, ha minden másképen hangzó közlés ellenére föltételezzük, hogy mielőtt még, benyomult volna a belsőausztriai területre, már maga szervezte volt a Velenczéhez tartozó városokban az aristokratikus kormányforma ellen irányuló demokrata forradalmat. Ez a szándék már Robespierre idejében is megvolt s bizonyára Napoleon előtt sem maradt titokban. Tény, hogy a „hazafiak“ fellázadtak. Ennek következménye az volt, hogy a vidék kormánypárti lakossága nyíltan a fölkelők ellen fordult s több francia katonát, a kik a lázadásban résztvettek, megölt. 1797 husvét ünnepén Veronában ellenforradalom támadt, a mely demokraták és francziák életébe került s a melyet csupán a francia helyőrség közbelépésével lehetett elnyomni. Néhány nappal utóbb a velencei kikötőben is torzsalkodásra került a sor egy velencei s egy francia hadihajó legénysége között; itt a francia hajó kapitányát agyonlőtték. Erre Napoleon hadat üzent a dogénak. A francia ügyvivő által a lagunák városában nyíltan támogatott demokratikus mozgalom aztán betetőzte az egészet. Május 15-én a „nagy

tanácsnak“ le kellett mondania s a „hazafiak“ ideiglenes kormányt állítottak a helyébe, a melynek az volt az első cselekedete, hogy a még rendelkezésre álló csapatokat tüstént elbocsátotta s Napoleonnal egyezséget kötött, a melynek értelmében Napoleon megígérte, hogy hat millió frank hadisarcz, egy sor hadihajó, sok festmény és értékes kézirat fejében megbékél s a köztársaságot fegyveres védelmébe fogadja (1797 május 16). Hogy azonban ezt a védői szerepét mennyire nem vette komolyan, annak legjobb bizonyítéka, hogy néhány nappal ezután Gallo marchesének, a kit Thugut — a berni congressus mindkét részről történt elejtése után — Milanóba, a béke végleges tárgyalására küldött volt, már Velence városát is följárnlotta, ha az osztrákok hajlandók lennének határukat az Ogliótól az Etsch vonaláig visszavonni (1797 május 24). Hogy a velenceieket teljes biztonságba ringassa, két nappal utóbb így ír az új városi hatóságnak: „Mindenesetre mindent meg fogok tenni, a mi rajtam múlik, hogy bebizonyítsam, mennyire szívesen hordom szabadságtok megerősödését, s hogy mennyire óhajtanám látni, hogy ez a szegény Itália megint dicsőségtől övezetten, szabadon és mindenféle idegen befolyástól menten állhasson ki a világ színpadjára s elfoglalhassa a nagy nemzetek között újra azt a helyet, a melyre természeténél, fekvésénél és rendeltetésénél fogva el van hivatva“. Viszont a directoriumhoz küldött másnapi jelentésében ezt olvassuk: „Velence, a mely a Jóremény-fokának felfedezése s Trieszt és Ancona felvirágzása óta hanyatlásnak indult, aligha fogja a csapásokat túlélni, a miket rámértünk. Ez a föld- és víznélkül szükkölködő nyomorult, gyáva s a szabadságra egyáltalán

nem alkalmas népség nem való egyébre, mint hogy természetszerűen annak engedjük át, a kinek száraz-földi területét már átadtuk. Valamennyi hajóját el fogjuk venni, arzenálisát kiürítjük, ágyúit elhordjuk, bankját tönkretesszük. Korfut és Anconát is megtartjuk magunknak“. A büszke városnak előbb el kellett véreznie, mielőtt holt tetemét Ausztriának kiszolgáltatták.

Kérdéses volt azonban, hogy az osztrák kormány, a mely különösen a három pápai legatio birtokára is áhítozott, Napoleon újabb ajánlatát elfogadja-e. Mert Párisban olyan események vetették előre árnyékukat, a melyek nagyon megérdemelték a közfigyelmet.

*

Az 1797. év áprilisában lezajlott új francia választás a directoriumra nézve — a mint ezt különben előre lehetett látni —, általában kedvezőtlen eredménynyel járt s az ötszázak tanácsában s az öregek tanácsában mérsékelt irányú többségre vezetett. Ezzel egyidejűleg került betöltésre az egyik directori hely is. Sors útján Barthélemy neve került ki az urnából; ő és a hozzá hasonló gondolkozású Carnot Barras-val, Rewbell-el és Larevellière-rel szemben a conservativ kisebbséget képviselték. Eszerint a directoriumban a jakobinus-demokrata elem volt az uralkodó, a mely Francziaország természetes határai érdekében akár végnélküli háborúra is kész lett volna; a kamarák többségét azonban a conservativ-royalista pártok alkották, a „régí határokhoz“ ragaszkodó békepárt, mérsékelt köztársaságiak, a kik csak a directorium kebelében óhajtottak változást, szabadelvű monarchisták, a kik a visszatérő királyt az alkotmány sánczai

közé szerették volna szorítani s végül a régi uralom reactió s hívei. Az ellentétek napról-napra élesbedtek. Az összetűzés immár elkerülhetetlen volt. Az ellenzéki többség ma a kormány nyomorúságos pénzügyi politikáját támadta meg, a mely a kétszeri csőd ellenére is csak alig, hogy tengődött, holnap már a papokkal és a menekültekkel szemben tanusított viselkedését kifogásolta, aztán a gyarmatok kormányzását kezdette ki, a kormány kereskedelmi politikáját, mindenekelőtt pedig külpolitikáját, a mely mind több és több bizonyosságát adta annak, hogy kizárólag a forradalmi propaganda szolgálatában áll. A directoriumot nyíltan megvádolták, hogy végeláthatatlan háborúit csak azért viseli, mert csapatait itthon nem bírná ellátni. Néhány tengerésztsízt öngyilkossága, a ki éhség miatt emésztette el magát, mély hatással volt a lelkekre. Különösen az itáliai hadműveleteket s mindenekfelett a Velenczével szemben követett eljárást rosszállották. Az ellenzéki jobbpárt azt vetette a directorium szemére, hogy hadüzeneteket küld el a nélkül, hogy az alkotmány értelmében előbb a kamarák beleegyezését kérné ki, hogy ugyancsak alkotmányellenesen idegen államok belügyeibe avatkozik s ezzel rendszeresen megghiúsítja a békét.

Bonaparte, a kit mind e vádak személyében sértettek,¹ a maga és tervei szempontjából csak oly kevés hasznot várt az ősi királyság visszahelyezésétől, a melynek Pichegru egyengette az útját, mint a „régí határok“-pártjától, a mely Napoleon itáliai alapításai-

¹ Két képviselő, Dumolard és Doulcet, éppenséggel vizsgálatot kívánt eljárása miatt indíttatni. A június 29-iki ülésen történt ez.

nak jogosult voltát tette kérdésessé, s a mely az ő független itáliai helytartóságának minden bizonynyal mihamarább végét szakította volna. Miután előzően Carnot-val és Barthélemy-vel is értekezett, végül mégis arra határozta el magát, hogy a directorium többségét megvédi a kamarai többségi pártok ellen. Junius 14-ikén, a Bastille elfoglalásának emlékezetére, szózatot intézett hadseregéhez, a mely az ellenpártiakkal szemben valóságos hadüzenet számba ment. „Katonák“ — így szól a parancs — „tudom, hogy a hazánkat fenyegető baj mélyen megindít benneteket. De komoly baj nem érheti a hazát. Ama férfiak, a kik megsegítették, hogy az ellene egyesült Európán diadalmaskodhassék, még helyükön vannak. Sasokként röpülnétek át a hegyeken, a mik bennünket Francziaországtól elválasztanak, ha arról lenne szó, hogy az alkotmányt fönntartsuk, a szabadságot megvédjük s a kormányt és a köztársaságiakat támogassuk. Katonák, a kormány éberen őrködik a törvényeken, a melyek reá vannak bízva. Ha a királypártiak csak megmozdulnak, eljátszották életüket. Legyetek tehát nyugodtak s esküdjünk meg a hősök szellemeire, a kik oldalunkon a szabadságért haltak, esküdjünk új zászlóinkra: hogy engesztelhetetlen haraggal küzdünk a köztársaság és a III. év alkotmányának ellenségei ellen!“ A szózat valamennyi helyőrségben élénk visszhangra talált, s az egyes hadseregrészek föliratokban közölték a directoriummal köztársasági érzületük törhetetlenségét. Bonaparte továbbá szeptember 3-ikán kelt levelében emlékeztette a pénzügyminisztert, hogy az olaszországi hadsereg már eddig is 40—50 millió frankot szerzett a köztársaságnak, nem is számítva a hadsereg saját fenntartása költségeit. Ezenkívül még

egész sor emlékiratot fogalmazott, a melyekben épp annyi művészettel, mint képmutatással, Velenczével szemben tanúsított politikáját törekedett igazolni. „Megjósolom nektek“, kiáltja oda a kamara ellenzéki szónokainak, „s nyolczvanezer ember nevében szólok, a mikor azt mondom: azok az idők, a mikor gyáva ügyvédek s nyomorult szájhősök vérpadra vitték katonáinkat, elmúltak! Ha rákényszeríttek, akkor az Olaszországban küzdő katonák tábornokukkal együtt visszafordulnak s megjelennek majd a clichy-i vámnál, de akkor jaj nektek!“¹ S Bonaparte nem volt az az ember, a ki pusztá szavakkal beérte volna. Augereau tábornokot, ezt a kemény legényt küldte Párisba a

¹ Párisban a Clichy felé vezető úton tartotta üléseit a királypárti club. „A velencei eseményekről szóló feljegyzések“ cz. emlékiratnak Napoleon kezével írott tervezete fennmaradt a párisi nemzeti levéltárban, s e kézirat a hivatalos Correspondance II. 1971. sz. a. jelent meg. Keltezve nincs és valószínűen ugyanabból az időből, 1797 juniusából származik, a mikor Bonaparte a directorium elnökének levelet írt, a melyben Dumolard képviselő beszéde miatt panaszkodik s többek között így ír: „Elbocsáttatásom iránt való kérelmemet, Polgártárs, megismételem. Nyugalomra van szükségem feltéve persze, hogy a clichy-i töröktől életben maradhatok“ (Correspondance, III. 1790). Julius 15-ikén ezt írja a directoroknak: „Nem maradhatok érzéketlen ama gyalázkodással és rágalmakkal szemben, a miket naponta és minden lehető alkalommal 80 újság terjeszt rólam, a nélkül, hogy csak egyetlen egy is megczáfolná... Látom már, a clichy-i club az én holttestemen keresztül iparkodik a köztársaság lerombolásához látni. Hát nincsenek már köztársaságiak Franciaországban? ... Egyetlen egy csapással megmenthetitek a köztársaságot s 24 óra alatt megköthetitek a békét. Fogassátok el a kivándorlottakat, rontsátok meg az idegenek befolyását, s ha karhatalomra van szükségetek, hívjátok elő a hadsereget. Zúzzátok össze az Angliától megvásárolt újságok sajtóit“ (Correspondance, III. 2014).

hadosztályok felirataival s Barrasnak és két társának védelmére rendelkezésére bocsátotta. Egy csomó zsákmányolt zászlóval Bernadotte is a fővárosba ment fel, hogy az olaszországi hadseregnek a kormány iránt érzett hódolatát tolmácsolja. Augereaut a kormány a belső haderők parancsnokává nevezte ki.

Napoleon ezenfelül még egy jó szolgálatot tett a három directornak. Triesztben a Bourbonok egyik főügyvivője, d' Antraigues gróf a francziák kezébe került. Elküldték a milánói főhadiszállásra, s ott tárczájában ráakadtak egy önmaga által leírt beszélgetésre, a melyet egyik társával, Montgaillard-ral folytatott, s ebben fontos adatok voltak arról, hogy Pichegru 1795-ben Bourbon Condé herczeggel összeköttetésben állott; ez a leleplezés most annál nagyobb jelentőségű volt, mert Pichegru időközben a többségi pártok egyik vezetőjévé s az „ötszázak“ elnökévé lett. Napoleon d' Antraigues-et — ígéretekkel vagy fenyegetésekkel — reábirta, hogy e feljegyzéseit most újra szövegezze meg; ez a kézirat aztán rövidesen Párisba jutott, ahol a három directornak fontos támasztéka, majd pedig döntő ürügye lett abban az államcsínyben, a melyet Augereau tevékeny közreműködésével 1797 szeptember 4-ikén (Fructidor 18.) követtek el; ez az államcsíny előbb két társuktól, Carnot-tól és Barthélemy-től, majd pedig tetemes számú conservatív képviselő-ellenfelüktől szabadította meg őket. Carnot elmenekült, Barthélemy-t elfogták s vele együtt ötvenöt képviselőt, nemkülönbben Buonaparte külön kívánságára, számos újságíró is. A megürült két directori helyre határozottan demokratikus érzelmű emberek, a Douayból való Merlin és a neufchâteaui François, kerültek. A csíny pompásan sikerült. Igazolására

közzétették Pichegru hazaáruló üzelmeit. Fructidor 18. napjának tulajdonképen való győztese azonban, csak úgy mint Vendémiaire 13. napjáé, Buonaparte volt. Szeptember 22-én, a köztársaság kezdetének évfordulóján, kiadott napiparancsában egészen nyíltan a magáénak és hadseregéének vallja ezt a diadalt. „Katonák — mondja egy helyütt — békót készítettek számotokra; ti tudtátok ezt; azután megszólaltatok; a nép pedig sarkára állott; az árulókat elfogta; s immár bilincsekbe vannak verve“.

A kormány előtt nagyobb tekintélye volt, mint valaha. Augereau-t, a ki abban a hiedelemben élt, hogy az államcsínynél ő játszotta a vezető szerepet, holott csak eszköz volt *mások* kezében, azzal jutalmazták meg, hogy a rajnai hadsereg főparancsnokává nevezték ki s ezzel eltávolították a politika színpadáról. Hoche, a korzikai egyetlen komoly versenytársa, épp ezidétt halt meg heveny tüdőhurutban. Pichegru le volt szerelve. Moreau, a kinek tudomása volt Pichegru-nak a Bourbonok-kal való viszonyáról, de azt az államcsínyt követő időig elhallgatta, gyanussá vált s ezért elvesztette parancsnoki állását. A királpártiak le voltak győzve, az alkotmánypártiak tétlenségre kárhoztatva, az új directorium pedig, a tábornok lekötelezettje, gondosan elkerülte, hogy vele nyomatékosan szembeszálljon. „Szememre hányták, hogy Fructidor 18-át én segítettem elő — mondja néhány év múlva Rémusat asszonynyal való egyik beszélgetése során —, ez ugyan annyi, mintha azt vetnék a szememre, hogy egyáltalán a forradalmat is támogattam. A forradalmat ki kellett aknázni s a vérnek, a melyet özönével ontott, hasznát kellett látni. Vagy talán önként és minden feltétel nélkül kellett

volna kiszolgáltatnunk magunkat a Bourbonoknak, a kik távozásuk óta egyebet sem tettek, mint hogy szüntelenül balsorsunkat hajigálták a fejünkhöz s a szájunkat azzal igyekeztek befogni, hogy mindig visszatérésük szükségességét hangoztatták? Vagy talán fel kellett volna cserélnünk diadalmas zászlainkat a fehér színűekkel, a melyek nem átallották ellenségeink hadijelvényei közé keveredni? S végül, talán én is jobban tettem volna, ha beérem néhány silány millióval s valami hercegi címmel?¹ Valóban, Monk szerepét eljátszani nem nehéz és sokkal kisebb fáradsággal járt volna, mint teszem az egyiptomi hadjárat, vagy akár csak a Brumaire 18-ik napja is; igaz, a Bourbonokat másodízben is meg tudtam volna trónjuktól fosztani s a legjobb tanács, a mit nekik adhattak, az lett volna, hogy iparkodjanak engem láb alól eltenni“. Mennyire talál ez a beismerés mindazzal, a mit gondos megfigyelői már abban az esztendőben is elmondanak róla! Régi barátainak egyike, Sucy hadibiztos, 1797 augusztusában így ír: Buonaparte nem ismer megállást, legfeljebb a trónon, vagy a bitó alatt. S az említett d'Antraigues gróf ez év szeptemberén kelt egyik jelentésében ezt mondja: „Ez az ember Franciaországot s Franciaország által Európát akarja leigázni. Ha Franciaországban király uralkodnék s ez a király nem ő maga lenne, akkor legalább

¹ Miként Pichegru-t, Buonaparte-t is körülrajongták a Bourbonok ügyvivői. Arra az esetre, ha a jogfolytonos monarchia mellett fogna pártot, 1796 decemberében a milánói hercegséget és Franciaország marsallbotját ígérték neki. E rövidlátó embereknek persze sejtelmük sem volt róla, hogy a mit így felkínáltak neki, mindaz már rég megszűnt dicsvágya célja lenni.

arra törekednék, hogy általa legyen azzá; a király jobbját állandóan kardja hegyén tartaná s a kardot kezéből soha ki nem adná, hogy akkor szúrja le vele az uralkodót, a mely perczben az megszünnék néki engedelmeskedni“. Igazuk volt ezeknek az embereknek. Napoleonnak egyáltalán semmi tehetsége sem volt arra, hogy mások akaratának legyen alárendelve. Így hát alig marad számára más megoldás, minthogy önmaga legyen uralkodóvá. Most, Milanóban, a hol a közigazgatás minden szála az ő kezében futott össze s a hol elmondhatta magáról, hogy az Alpokon inneni köztársaságnak ő a directoriuma, itt végezte az államkormányzatban első tanulmányait. Ő maga nem is nagyon titkolgatta, hogy vágyai most, a mikor már nem volt versenytársa, igen magas czélok felé szárnyaltak.

Föllépésének már külsőségei is magukon viselték a független hatalom színezetét. A mombellói kastélyban fejedelmi udvart tartott. Fejedelem módjára fogadta Ausztria, Nápoly és Piemont követeit. Még étkezései is, néhány kiválasztott emberével, nyilvánosan, a kíváncsi közönség szemeláttára folytak le, akárcsak a fejedelmeké. Most felesége is itt tartózkodott, valamint családjának legtöbb tagja is. A marseillei nehéz, nélkülözéssel terhelt napok, immár rég el voltak felejtve. Alig, hogy Napoleon Vendémiaire után befolyásos állásba jutott, bőven gondoskodott övéiről; tanúi és részesei ők most a személyét övező pompának és fénynek. Itt tartózkodik anyja, Laetícia három leányával: Marianne-nal, a kit St. Cyrben Elise-nek hívtak, Pauline-nel és a tizenötéstudós Caroline-nal, a kinek ezelőtt Annunziata volt a neve. Laetícia legyőzhetlen idegenkedést tanúsított menye

íránt s ezt az érzését Elise és fivérei is osztották; a Beauharnais-k és Buonaparté-k családi viszálykodásának kezdete volt ez, a mely aztán évekig eltartott s a politikai eseményekre is hatással volt. Elise-nek, a ki nem volt szépnek mondható, rövidesen kérése akadt valami teljesen jelentéktelen kapitány, Felice Bacchiocchi személyében s ehhez mindjárt oda is adták. A tizenhétéves Pauline kegyeiért, a kinek szép arcát és hibátlan termetét később Canova örököltette meg, Marseilleben Fréron versengett volt, most Napoleon vezérkarának egyik tehetséges tisztjével, Leclerc-
kel tervelt házassággal igyekeztek őt nem egészen ártatlan hajlandóságából kigyógyítani. József mostanában tért vissza egyik párisi küldetéséből; szíves, szerény fellépésű ember volt, a ki becsvágyát rendszert el tudta palástolni; Napoleon hírnevét a fővárosban egyébként a maga javára is jól kamatoztatta: a directorium római nagykövetévé nevezte ki. A fékezhetetlen Lucian, a kit Paoli ellenes fondorkodásai révén ismerünk, távol van; Korzika hadibiztosa, a hol az volt a föladata, hogy biztonságba helyezze, a mi a család vagyonából még megmaradt. Lajos, Napoleonnal együtt, bátran végigküzdötte a hadjáratot, de eközben valamilyen bajt szerzett s ez lelkületét élete végéig borússá tette. Jeromos (sz. 1784-ben) ezidőben még nem tett számot. Fesch bácsi is a közelben tartózkodott; kizárólagosan jövedelmező hadseregszállításokkal foglalkozott, a mikhez Napoleon juttatta; régebbi egyházi hivatásáról egyelőre megfeledkezett. Rokonain kívül a tábornok közvetlen környezetében látjuk: Berthier-t, a vezérkar főnökét, Monge-ot és más tudósokat, Marmont-ot és Junot-ot, segédtiszték minőségében, titkárát Bourienne-t s azonkívül gyakran

ott volt Regnault de St. Jean d'Angély is, régebben az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja, ezidőszerint pedig egy jól szerkesztett és Milanóban megjelenő francia lap kiadója, a mely a hadvezér félhivatalosának volt tekinthető. A bizalmas körhöz tartozott ezeken felül számos tábornok és tiszt, továbbá Lombardia előkelőbb családjainak tagjai s az új köztársaság főméltóságai, a kik fejüket Buonapartében látták.

Miőt de Melito, a ki Firenzében, Rómában és Torinóban mérséklettel képviselte Franciaország diplomatiái érdekeit, emlékirataiban érdekes beszélgetést közöl, a mely közte, a milanói Melzi herczeg és Napoleon között folyt le s a melynek során a tábornok meglepő nyíltsággal közölte velük terveit: „A mit eddig elérnem sikerült, az még semmi; pályámnak még csak elején tartok. Vagy azt hiszi talán, hogy Itáliában csak azért győztem, hogy a directoriumban ülő ügyvédek, Barras-t és Carnot-t — a beszélgetés Fructidor előtt folyt le — nagy emberekké növekedni segítsek? Vagy azt gondolja, azért, hogy egy köztársaság alapjait erősítgessem? Hova gondol? Harmincz millió lelket számláló köztársaság? s még hozzá a mi erkölcsainkkal, a mi hibáinkkal! Hát lehetséges ez? Ábránd ez, a mibe a francziák beleélték magukat, de a mely épp úgy el fog oszlani, mint annyi más álmkép. A mire szükségük van, az a dicsőség, hiúságuk legyezgetése; de szabadság? Ahhoz ők nem értenek. Nézze meg a hadsereget. A francia katonából győzelmeink már kiváltották valódi jellemét: mindene én vagyok s ha a directorium főparancsnokságotól meg akarna fosztani, akkor látná csak, vajjon ő-e az úr. A nemzetnek magának is épp így van vezetőre, államfőre szüksége, a kinek dicsősége fényt

kölcsönöz, nem pedig államjogi elméletekre, ideologusok szóvirágaira és szószátyárkodására, a miből a francziák egy betűt sem értenek. Játékot kell a kezükbe adni, azzal ők megelégszenek, az mulattatja őket s akkor aztán mint a kezes bárányt, úgy el lehet őket vezetni, föltéve persze, hogy az ember ügyesen eltitkolja, hogy hová . . . Itáliát én csak azért hagynám itt, hogy Franciaországban is olyan szerepet játsszam, mint itt; de ennek az ideje még nem jött meg, a gyümölcs még nem érett meg („La poire n'est pas mûre“). A míg pedig erre rákerül a sor, addig a köztársaságiakkal kell egy úton járnom. A békét (Ausztriával), a mely csak azért szükséges, hogy a mi szájtató párisiaink kívánságát kielégítsük, majd megcsinálom magam. Ha ezt az érdemet másnak engedném át, ezzel a szívességgel azt érhetném el, hogy a közvélemény az illetőt sokkal többre becsülné, mint engem, a magam valamennyi győzelmével együtt“.

Szóval azt tervezi, hogy valamikor Franciaország élére fog fölemelkedni s talán már is sajnálja, hogy Angereau tábornok Párisban olyan készséggel rendelkezésre állott a forradalmi directoroknak s ezzel helyzetüket eléggé biztosította. Egyelőre nincs egyéb vágya, mint hogy a párisi kormány ne korlátozza az ő itáliai működését. Ez a kormány, a mely fructidori győzelme után teljesen jakobinussá vedlett át s a melyet mindenféle olasz küldöttségek is befolyásoltak, megkísértette ugyan, hogy a békekötés zárótárgyalásaira a maga demokratikus elméleteit szabja Napoleon elé zsinórmértékül: hogy t. i. Itáliát végkép forradalomba hajtsa s a császárt az országból vagy egészen, vagy legalább az Isonzo határáig kiszorítsa.

Napoleon azonban ezt a tervet gyakorlatilag nem tartotta jónak s véleményét oly határozottan s lemondásával való folytonos fenyegetés közben tudatta a directoriummal, hogy az végre aztán nem tehetett egyebet, mint hogy szabadkezet engedett a tábornoknak. Talleyrand-hoz, az új külügyministerhez írott egyik levelében így szól: „Nagyon rosszul ismeritek ti ezt az olasz népséget. Ez ugyan nem érdemli meg, hogy függetlenségéért 40,000 francziát áldozzunk fel. Levéleitekből azt látom, hogy hamis föltevésből indultok ki: elképzeltétek magatokban, hogy a szabadságnak megvan az az ereje, hogy egy gyáva, babonás, Paprika Jancsi-féle (pantalon), elpuhult népet nagy cselekvésekre indítson. Nos, csodát akartok tőlem, olyat, a minőt én tenni nem bírok. A mióta Olaszországban vagyok, semmiben sem támaszkodhattam a népnek a szabadság és egyenlőség iránt érzett szeretetére, vagy legföllebb csak igen kis mértékben. Katonáink fegyelmezettsége, a vallás iránt tanúsított tiszteletünk, a mit gyakran az egyház szolgálai iránt való hízalgéssé fokoztunk, igazságosságunk s mindenekelőtt gyors kezünk, a mivel az ellenünk állást foglaló rosszindulatú embereket tüstént elnyomtuk és megbüntettük, ez volt az igazi támogatás, a miben hadseregünk részesült. Ez a történeti valóság; minden egyéb, a mit nyomtatott szózatokban és beszédekben olyan kellemesen olvashattunk, az mind csak mese... Nemzetünk sajátos jellemvonása, hogy a mikor jó dolga van, akkor mindent elsiet. Ha minden cselekedetünket az igazi politika alapjaira építjük, a mely pedig nem lehet más, mint az összes körülmények és eshetőségek mérlegelése („le calcul des combinaisons et chances“), csak akkor maradhatunk sokáig

a nagy nemzet s Európa ítélőbírāja. Többet mondok: földrészünk mérlege a mi kezünkben van, tetszésünk szerint billenthetjük föl, vagy le s ha a sors is úgy akarja, nem látnék benne semmi lehetetlent, hogy már néhány rövid év múlva is megérjük azokat a nagy eseményeket, a miket ma lázas és lelkes képzeletünk halvány körvonalakban élénk rajzol ugyan, de a miket csak egy hideg, kitartó és számító ember fog valóban elérni“. Ez a lázas képzeletű és hidegen számító ember vajjon nem ő maga volt-e? Szellemi túlsúlyát és felsőséges magatartását nemsokára a bécsi udvarral is érezte.

Thugut kijelentette arra való készségét, hogy az áprilisi szerződések előzetes föltételeinek megtartásától eltekint; tette pedig ezt azzal a szándékkal, hogy Ausztria itáliai birtokait még a három legatio területével megszerezze. Ezzel vétette el a dolgot. Napoleon persze szívesen belement az előzetes békekötés pontjainak megváltoztatásába, de csak azért, hogy Ausztria befolyását még jobban meggyöngítse. Hiszen ezért történt, hogy május havában Velence városát és az etschmenti határvonalát ajánlotta föl. Thugut akkor széles gesztussal utasította el magától ezt az ajánlatot s a tábornokot hónapokon át hitegette, mellesleg egy közvetlenül Párisba küldött követség által is iparkodott a dolgokon lendíteni, mindig abban a reményben, hogy a békepártiak esetleges győzelme Francziaország külpolitikájában mérsékeltebb irányzatot fog maga után vonni. Ezt a reményét azonban a fructidori államcsíny elhervasztotta. A directorium még fennhéjázóbb lett. Az angolokkal akkortájt Lilleben folyó tárgyalásokat egyszerűen félbeszakította, Oroszországtól, a melyhez már közeledett volt, ismét eltávolodott; Ausztriának pedig

már csak egészen elfogadhatatlan föltételeket szabott. A kilátások nagyon sivarak voltak, a mikor Ferencz császár szeptemberben egyik legjobb diplomatáját, Cobenzl Lajos grófot küldte ki az udinei tárgyalásokra, miután az előző, Mombellóban lefolyt megbeszélések eredménytelenek maradtak.

Most aztán roppant nagyjelentőségű és fontoságú volt, hogy a tárgyalást vezető fél a maga személyében is rendelkező joggal legyen fölruházva, s a maga felelősségére el merjen térni a párisi kormány ellenséges érületű utasításaitól. A nehézség főleg abban rejlett, hogy Napoleon, a ki azóta, hogy Clarke-ot a Carnot-val való egyetértés gyanuja miatt eltávolították, önállóan vezette Franciaország nevében a tárgyalásokat, maga sem volt önmagával és személyes érdekeivel mindig és teljesen tisztában. Itáliai uralmáról letenni nem akart; már pedig annak abban a perczen vége szakad, mihelyt a háború befejeződik. Másrészt meg jól tudta, hogy egész Franciaország sóvárog már a végérvényes béke után, a melyet neki és csakis neki lehetett kieszközölnie, hacsak nem akart szerzett hatalmáról lemondani. Ez az elhatározás nagy gondot és izgalmat okozott neki, s annál inkább súlyosbította a vele való nyugodt tárgyalást, mert szeptember utolsó napjaiban a directorium újra megsürgette, hogy Felső-Itáliát Franciaország érdekében végleg köztársaságokká átalakítani iparkodjék. Hogy a directoriumot valamennyire megnyugtassa, azt követelte az osztrákoktól, hogy a rajnai határvonalat formszerint és föltétlenül ismerjék el ama pusztá ígéret helyett, hogy Franciaországnak eme határig való terjeszkedése elé nem fognak akadályokat gördíteni; mellesleg pedig, nem is egészen udvariasan, azt bizo-

nyitgatta, hogy ő „valamennyi királynál többre tartja magát“. A mikor Cobenzl ezt a kívánságát megtagadta, Napoleon valósággal őrjöngeni kezdett, egy porcellán-edényt földhöz vágott, aztán káromkodva és kiabálva kirohant az ülésteremből, és kísérete csak nagynehezen bírta lecsillapítani; ezt a jelenetet a későbbi években, s gyakran nem minden előkészület nélkül, ismételtén is eljátszotta idegen államok követeivel szemben. Csak a mikor az osztrák megbízott beleegyezett, hogy a francziák csupán akkor kötelezhetők az általuk megszállott olasz területek kiürítésére, ha Mainz végleg a kezükben lesz, akkor terelődtek a tárgyalások ismét nyugodtabb mederbe. Sokszoros ide-oda ingadozás után végre 1797 október 17-ikén az Udine melletti Passarianóban a tárgyaló felek aláírták a (Campo Formioból keltezett) végleges békeszerződést. Belgium, az ióni szigetek és az albán partokon lévő velencei telepek Franciaország birtokába kerültek, Ausztria megkapta Velence városát, valamint a köztársaság Terra Fermáját az Etsch vonaláig s ettől délre a Canale bianco és a Po főága között lévő területet, azonfelül Isztriát, Dalmáciát, a Bocche di Cattarót és Velence adriai szigeteit. Mantua és Milanó, Bergamo és Brescia, Modena és a három legatio területéből az „Alpokon inneni köztársaságot“ alkották, a modenai herczeg pedig az osztrák Breisgaut kapta kárpótlásul. Ezért a veszteségért, valamint az ugyancsak átengedett Falkenstein grófságért és az Argauban lévő Frick-völgyért kárpótlásul Ferencz császár megkapja majd a salzburgi érsekség területét s az Inn folyó jobboldalán fekvő bajor területeket, s Franciaország hajlandónak nyilatkozott, hogy a birodalmi békekötésénélilyen értelemben fog közbenjárni. Ausztria

viszont egy titkos cikkelyben megígérte közreműködését, hogy Franciaország határvonalul a Rajnát kapja meg egészen Andernachig és a Nettéig, a melynek forrásaitól egészen Venloóig terjedő német területnek francziává kell válnia. Ezeket a birodalmi ügyeket, egy Rastattban tartandó külön congressuson akarták rendezni. Ha ezen a birodalmi fejedelmek beleegyezésüket megtagadnák, akkor II. Ferencz császár a birodalmi contingens kivételével, összes csapatait visszavonná. Hogy jó szándékát bebizonyítsa, a császár már kis idő múlva átengedte a francziáknak Mainz várát.

Bécsben az udvarnál és a lakosság körében egyaránt nagy lett az öröm a békekötés hírére. Csak néhány messzibb látó államférfiú, mindenekelőtt Thugut hirdette panaszosan, hogy ezek a békeföltételek a monarchiára nézve csapást jelentenek s nem hihették el, hogy az általok teremtetten helyzet tartós maradhasson. A német császár hozzájárult a birodalom területének megcsonkításához, sőt arra való hajlandóságát is kinyilvánította, hogy egy egyházi fejedelem birtokát annektálja, holott a Habsburgok császárságának éppen ezek az egyházi fejedelmek voltak legerősebb támasztékai. S ha ennek fejében legalább maga az osztrák állam jutott volna területének megnagyobbodásához, de hiszen könyörtelenül szorították kelet felé hátra. Thugut csak azzal tudott vigasztalódni, hogy legalább a Rajna balpartján fekvő porosz területek nem jutottak a francziák birtokába s így a berlini udvar sem támaszthatott követelést holmi nagyszabású kártérítésekre; Thugut azonfelül számított a nehézségekre, a miket ez a szerződés a kongressuson föl fog idézni, valamint sok más szerencsés

véletlenre, a mit a békekötéssel szerzett időnyereség talán magával hozhat. Napoleon viszont jogos megelégedéssel tekinthetett sikerült művére. Följegyezték, hogy a szerződés aláírásának napján örömének minden tartózkodás nélkül adott kifejezést s hogy az osztrák követekkel szemben megnyerő szívességet mutatott: mellyel színjátszótehetsége éppoly felsősegesen rendelkezett, mint akár a dühvel és haraggal. A szerződést, a mely ugyan még mindig nem hozta meg a végleges rajnai határt, hosszas magyarázatokkal igyekezett elfogadhatónak feltüntetni a directorium előtt, s e magyarázatok között a leghatásosabb az volt, hogy az egész ország, „sőt a hadsereg is“ pihenni vágyik. Jelentése szerint ez a hadsereg most egyszerre csak 50,000 emberre olvadt, holott a vele szemben álló osztrák haderők állítólag 150,000 emberre emelkedtek, s így — szerinte — gondolni sem lehetne a háború folytatására. Ha a tárgyalások megszakadnak, az az ő személyére nézve azzal a kellemetlen következménnyel járt volna, hogy a barátságtalan alpesi vidékeken kellett volna téli hadjáratot vívnia; így azonban a szerencsés befejezés biztosította népszerűségét s módot nyújtott neki, hogy most már nyugodtan dolgozhatott nagyszabású tervei megvalósításán, a miket az elmúlt nyár érlelt meg lelkében; ezek a tervek pedig olyanok voltak, hogy világot átfogó terjedelemben s tisztán látó céltudatosságban hozzájuk hasonlót ember fia még alig eszelt ki.

Egyiptom.

Amikor Napoleon a segítségre kész szövetségestárs képében megkötötte egyezségét a velencei kormányval, egyáltalában nem az volt kizárólagos szándéka, hogy így cserére alkalmas területet kapjon a kezébe, a mit majd az osztrákoknak átengedhessen. A velencei örökség egy részét Franciaország számára tartotta fenn: terve szerint a régi köztársaság keleti hatalmi állását Franciaországnak kellett majd átvennie. Még 1796 májusában 'Gentili francia tábornok parancsnoksága alatt álló velencei hajókkal foglaltatta el az ióni szigeteket, s ezek lakossága örvendezve fogadta az ünnepeelt tábornok követét, a ki őket fel fogja szabadítani a San Marco oroszlánjának terhes uralma alól. Ezzel fontos lépést tett kelet felé, ahol a francia befolyás és a maga becsvágya számára — föltéve, hogy ez a kettő egymással összeegyeztethető, széles teret látott szeme előtt feltárulni. Már májusban ráutalt, hogy Korfut okvetlenül meg kell tartania. „Korfu, Zante és Kephallonia“, írja később a directoroknak, „ránk nagyobb jelentőségűek, mint egész Itália.“ Talleyrand-nak pedig ugyanazon napon (1796 augusztus 16.) így ír: „Korfu és Zante birtoka egyaránt úrrá tesz bennünket az Adriai-tengeren és a Keleten. A török birodalmat fenntartani kárbeveszett fáradság lenne; pusztulását mi még meg fogjuk érni; ha a négy ióni szigetet megszálljuk, vagy meg tudjuk támogatni a birodalmat, vagy onnan biztosíthatjuk az örökségből ránk eső részt“. Tisztán eme terv értelmében történt, hogy az ióni szigetekről a görög maniótákkal, valamint Janina, Skutari és Bosznia basáival követek útján érintkezésbe lépett. Messze tekintő szeme pedig

máris újabb célpontokat fedezett föl. Franciaország terveihez már régóta hozzátartozott, hogy az angolokat kiszorítsák az Indiába vezető összekötő útról s hogy ezért iparkodjanak minél több támaszponthoz jutni a Földközi-tengerben. Ezért történt, hogy 1796-ban, az angol flotta elvonulása után Napoleon újra meghódította Korzikát;¹ ezért bánt el 1797 tavaszán Genuával ugyanúgy, mint Velenczével, s a június 5-ikén kelt szerződésben kikötött, a legutóbbi francia alkotmány nyomán készült új demokratikus alkotmány a „liguriai köztársaságot“ teljesen kiszolgáltatta Franciaországnak. Végül 1797 augusztus 16-ikán ezt írja a directoriumnak: „Nincs már távol az ideje, a mikor érezni fogjuk, hogy Egyiptomot meg kell szereznünk, ha Angliával alaposan akarunk végezni. A nagyterjedelmű török birodalom, a mely napról napra jobban széjjelhull, azt a köteleességet rója ránk, hogy idejekorán gondoljunk keleti kereskedelmünk védelmére“. Nem hiába olvasta volt barátjának, Volneynek „Ruines“-jeiben, hogy Törökország összeomlásakor Franciaországnak arra kell törekednie, hogy Egyiptomot megszerezze. „Egyiptom útján érintkezhetünk Indiával; a Szezen át vezető régi utat ismét meg fogjuk nyitni, a Jóremény-fok mellett elvezetőt pedig pusztulni engedjük“. Gondolataiban villámgyorsan átfutotta a fáraók országához vezető utat. „Miért ne iparkodnánk, — kérdi szeptember 13-ikán Talley-

¹ Napoleon amnestiát adott a korzikaiaknak. De azoknak a családoknak a fejeit, a melyek akkoriban paolista pártállásuk miatt ellene fordultak, névszerint a Pozzo di Borgo, a Peraldi, a Bertolacci stb. családokét, kizárta a bűnbocsánatból. Carlo Pozzo di Borgo ezért aztán ellensége és fáradhatlan ellenlábas is maradt.

randtól — Malta birtokát magunknak biztosítani? Brueys admirális igen könnyen kiköthetne ott és hatalmába kerithetné a szigetet. Lavalette egész helyőrsége nem több, mint négyszáz lovag s legföljebb egy ötszáz emberből álló ezred. A nép, a százezret meghaladó lakosság, jóindulattal van irántunk s utálja a lovagokat, a kiknek már nincs mit enniök s éhen pusztulnak. Olaszországi birtokaikat szándékosan vonattam be. S. Pietro-sziget, a melyet a szardíniai király engedett át nekünk, valamint Malta, Korfu stb. birtokában a Földközi-tenger birtokában leszünk. Ha beállana a szüksége, hogy a békekötésben Angliának átengedjük a Jóremény-fokát, akkor Egyiptomot mindenképen meg kell majd szereznünk. A vállalatnak 25,000 emberrel és nyolcz-tíz sorhajóval vagy velencei három árboczossal neki lehetne vágni. Egyiptom nem a szultán tulajdona. Szeretném, ha ti ott Párisban kitudakolnátok, hogy egyiptomi vállalatunk milyen hatást tenne a portára.“

Talleyrand nagy buzgalommal karolta föl a tábornok terveit, a kinek semmi tekintet nem ismerő felsőségében a miniszter messzelátó szeme bizonyára fölismerte az eljövő idők hatalmas uralkodóját. Napoleon eszméi nála rokon képzetekkel és tervekkel találkoztak. Talleyrand ugyanis „Új gyarmatok alapításáról“ szóló értekezésében, a melyet 1797 júliusában a nemzeti Institut tagjai előtt felolvasott, már maga is rámutatott Egyiptomra és magasztalta Choiseulnek ezen eszme körül szerzett érdemeit.¹ Ezenfelül Magallon

¹ Az eszme maga régibb keletű. Már Leibnitz is ezt az eszmét pártolta XIV. Lajos előtt, hogy a Rajnát kiverje a francziák fejéből. 1738-ban d'Argenson, Franciaországnak később minisztere, újra felvette e gondolatot s mérlegelési körébe vonta a

kairói francia konzul egy év óta valamennyi jelentésében a megindítandó egyiptomi expeditio hasznáról írt. Ezért most a miniszter is egyengette Buonaparte terveinek útját, a mennyiben 1798 februariusában a maga részéről is tüzetes emlékirattal fordult a directoriumhoz s a francia uralomnak a Földközi-tengerben s kivált a Nilus mentén való különös fontosságát hangsúlyozta. Mi több, a porosz követ előtt egy ízben még azzal is eldicsekedett Talleyrand, hogy e tervnek tulajdonképen ő az értelmi szerzője; ezt azonban már egy év múlva, 1799-ben, nyilvánosan is visszavonta.

Kérdés persze, vajjon Napoleon már ekkor is önmagának szánta-e az egyiptomi expeditio vezetését? Hírvágyó tervei közé csak rosszul illett, hogy 25,000 emberrel holmi távoleső kalandba bocsátkozzék, hogy gyorsan szerzett dicsőségét kiszámíthatlan hadműveletekkel veszélyeztesse, hogy Franciaországban kivívott hatalmi állását kockáztassa s hogy a directoriumot ilyen olcsó áron megszabadítsa ama súlyos gondtól, melyet a tábornok becsvágya szerzett neki. Utóbb, igaz, maga vezette az expeditiót, de csak olyan körülményektől kényszerítve,

Szuezi-csatorna áttörését is. Majd Choiseul és Lauzun azt a tervet vetették fel, hogy Franciaország szerezzé meg ama földet. 1780-ban Sonnini, a tudós utazó, Kairóban francia tiszttel találkozott, a kinek az volt a küldetése, hogy Egyiptom elfoglalásának lehetőségeit tanulmányozza s onnan Indiába menjen át. Öt évvel utóbb e vállalkozás újra napirendre került, a mikor t. i. II. József azt tervezte, hogy az általa és Oroszország által megtámadott Törökország felosztásakor a velük szövetséges Franciaország igényeit a Nilus országára utalják. A forradalom egyelőre mindezeket a terveket elhallgattatta. Utóbb aztán a forradalom maga tér ismét rájuk, s 1793-ban már állandó konzult nevez ki Kairóba.

a melyekkel 1797 őszén még semmi esetre sem számolhatott. Mert Egyiptom meghódítása csak egy szeme volt ama tervek lánczolatának, a melyeknek végcélját a flottához intézett szózatában így jelölte ki: „Bajtársaim, miután a szárazföldön békét szereztünk, most arra egyesülünk, hogy a tenger szabadságát is kivívjuk. Nélkületek a francia név hírének csak a szárazföld egy kis szögletében tudnók elterjeszteni. Veletek végighajózzuk az oczeánokat s nemzetünk dicsőségével a legtávolabb fekvő országok is el fognak telni“. S az Ausztriával való békekötést követő napon Talleyrand-hoz írt levelében azt bizonygatja, hogy a jelen pillanat kiválóan alkalmas Nagy-Britania letörésére: „Egyesítsük minden erőnket, hogy tengerészetünket fölkészítsük és pusztítsuk el Angliát: akkor egész Európa a lábunk előtt leszen!“ A forradalmi kormány székhelyén már régebben foglalkoztak az Angliában való partraszállással, sőt erre már előkészületeket is tettek; most nagy buzgalommal tért vissza a directorium a tervre, mert vele alkalma nyílt arra, hogy a veszedelmes tábornokot itáliai uralkodó állásától fölmentse s egyúttal Páristól is távoltartsa. E mellett az a haszon is járt ezzel a tervvel, hogy a partraszállás veszedelmével fenyegetett angolok kénytelenek lesznek flottájukat hazájuk partjain összevonni s így nem gátolhatják meg az egyiptomi expeditiót, a melyet különben a francziák váratlan támadásnak szántak a modern „Karthágó“ ellen vívott nagy háborújokban.¹ Buona-

¹ Talleyrand 1798 februárius 14-ikén az egyiptomi tervekről a directoriumhoz intézett emlékiratában így szól: „Egyiptom elfoglalásához, hogy csupán elpusztítsuk s aztán otthagyjuk, már 12—15,000 ember is elegendő; de ha az országot meg is akarjuk tartani, akkor 20—25,000-re van szükségünk.

parte november 2-án a békeszerződés helybenhagyásával egyidejűleg az Armée d'Angleterre vezérévé való kinevezését is megkapta. A tábornok átlátott a directorok szándékán s Miothoz így szólott akkoriban: „Jól tudom, hogy azok az emberek féltékenyek rám; azonban akárhogy tömjéneznék is az orrom alá, engem nem ámtanak el. Siettek vele, hogy az angol haderők vezérévé kinevezzenek, hogy ezzel eltávolítsanak Itáliából, a hol én vagyok az úr, s ahol inkább független uralkodó, semmint hadvezér vagyok. Hiszen még meg fogják látni, hogy az események hova fognak fejlődni, mihelyt kiteszem innen a lábamat. Berthier-t itthagynom, a ki képtelen rá, hogy a hadvezéri állást betöltse; csupa ostobaságot fog elkövetni“. Az angol hadseregen való parancsnokságot természetesen elfogadja, de az itáliai hadseregnek huszonegy féldandárát (40,000-nél több embert), tehát körülbelül a felét, az Atlanti-oczeán partjaira vezényli s angol kaliberű ágyúkat öntet, „hogy az ellenség földjén az angol lövedékeket is használhassák“. E háborús tervezgetéseknél azonban sokkal inkább a szíven feküdt a másik dolog. Régóta

Angliától ebben a kérdésben nincs mit tartanunk. E hatalommal való háborúnk nagyon kedvező alkalmat szolgáltat nekünk az Egyiptomba való benyomulásra. Miután állandóan ott csüng a feje fölött a veszedelem, hogy a britt szigeteken kiköt a seregünk, partvidékét semmi esetre sem foszthatja meg hadierőtől, csak azért, hogy vállalkozásunkat meggátolja, a melyet különben is teljes titokban kell tartanunk. Vállalkozásunk egyéb-iránt mindezek felett még arra is módot nyújt, hogy az angolkat kikergessük Indiából, még pedig úgy, hogy Kairóból Szeezen keresztül 15,000 embert küldünk oda. Ebben az esetben persze 20,000 vagy 25,000 helyett 35,000 embert kellene Alexandriában partra szállitanunk“. La Jonquiére: L'expédition d'Égypte, I., 161. s köv. l.

kitanult már abból, hogy egyszerűen csak a directorium katonai szolgálja legyen. Egész lénye arra ösztökélte, hogy önmaga számára küzdjön ki vezetőállást s hogy hatalmát, a melylyel eddig a külföldön rendelkezett, ha csak lehet, Franciaország szívébe s a kormányba helyezze át. Még előbbi beszélgetése során ezt monddta Miot-nak: „Ezennel kijelentem Önnek, hogy engedelmeskedni többé nem tudok. Rájöttem a parancsolás ízére s arról többé lemondani nem bírok. Ezért tehát el is határoztam magamat: ha nem tudok úrrá lenni Franciaországon, akkor elhagyom“.

1797 november 16-ikán feloszlatta milanói főhadiszállását s onnan elébb Rastattba ment, hogy a campo formiói békekötés aláírt példányait kicserélje, s a titkos czikkelyek kikötéseinek végrehajtását ellenőrizze, végül pedig, hogy mint Franciaország első meghatalmazottja, a császár követivel a Németbirodalommal kötendő békéről tárgyaljon. Azonban csak rövid ideig tartózkodott ebben a badeni városkában — ugyanabban a lakosztályban, a hol egyik korábbi congressus alkalmával Villars lakott — csak addig, a míg Cobenzl megérkezett s vele a Mainz kiszolgáltatásáról szóló szerződést aláírta (1797 deczember 1). Akkor aztán még azon éjjel továbbutazott Párisba, a hová Larevelliére, a directorium feje, egy kis kirándulásra („voyage momentane“) meghívta, s a hová az a vágya is hajtotta, hogy dicsőségét egy kissé kiélvezze. Mert az általa kötött békét — Talleyrand úgy mondotta: *une paix à la Buonaparte* — itt mindkét kamara lelkesedéssel fogadta el. „A kalapok lerepültek a fejekről“ — így szól egy jelentésünk — „s mindenki fölkelte ültéből.“ A béke szerencsés szerzőjének neve szájról-szájra járt. Az egyik képviselő Julius Caesarhoz hasonlította, a ki

jött, látott és győzött. Olyan hasonlat volt ez, a minőt Napoleon önmagában bizonyára már meg is kockáztatott, s Róma egykori dicsőséges imperátorának képe, a kinek területén első nagy sikereit kivívta, ezentúl valószínűleg éppoly kevésbé homályosult el emlékezetében, mint régebben ama Makedoné, a kit kortársai Nagynak neveztek volt. Mert históriai nagyságra való áhítozása, mint már említettük, éppen nem volt távoleső célja, s nem egy tettének indítékát e históriai nagyságra való türelmetlen törekvésében fogjuk föllelni.

Külsőleg a directorium a legszívesebben viselkedett vele szemben; csupán két radicalis tagja: Merlin és Francois volt némileg tartózkodó; a mód, a hogy Rómával elbánt, úgy látszik gyanakvókká tette őket. Tiszteletére ünnepeket rendeztek a Luxembourg-palotában, a Louvre-ban, a melynek falait az itáliai zsákmány ékesítette, s a színházak diszelőadásokat tartottak, stb. Úgy látszik, hogy a hírneves hadvezér mellett a polgárság is megfeledkezett Vendémiaire 13-ik napjának hősről és szerte hol rokonérzést és csodálatot, hol meg érdeklődést és kíváncsiságot tanúsított iránta. A színházak közönsége, mihelyt hírét vette, hogy Napoleon is jelen van, zajosan követelte, hogy láthassa; alig-alig tudott néha az ünnepeltetés elől menekülni. A nemzeti Institut Carnot helyére életfogytiglani tagjává választotta, s Napoleon ezóta már csak a tudósok díszköntösében járt-kelt, hogy polgári érzületéről bizonyosságot tegyen. Egyáltalán roppant egyszerűen és szerényen viselkedett; feleségének a Rue Chantierine-en fekvő kis házában lakott, a mely utczáat tiszteletére Rue de la Victoire-ra keresztelték át. A mindenfelől megnyilatkozó figyelmet jól kiszámí-

tott tartózkodással fogadta s csak ritkán mutatkozott a nyilvánosság előtt. Barátjának, Bourrienne-nek azt mondta erről a dologról: „Párisban az emberek semmire sem emlékeznek. Ha még sokáig henyélek, akkor el vagyok veszve. Ebben a Babelben az egyik híresség a másik sarkát tapossa. Mihelyt háromszor láttak a színházban, többé senki sem fog figyelemre méltatni, ezért megyek olyan ritkán oda“. S a mikor Bourrienne azt felelte, hogy azért mégis csak nagy lehet az öröme, a mikor látja, hogy a tömeg hogyan töri magát érte, így válaszolt: „Ej, ez a népség akkor is így tülekednék, ha a vérpadra vinnének“.

Valamennyi hivatalos ünnep fénypontja az a pompás ovatio volt, a melyet 1797 december 10-én a directorium rendezett s a melynek keretében a kormány Napoleon kezéből vette át a campo formioi békének Ferencz császár által sajátkezüleg aláírt példányát.

A mi előkelő állású és kiváló személyiség volt Párisban, e napon megjelent a nagy Luxembourg-palota gyönyörűen díszített udvarán, a hol a „haza oltárát“ állították fel. Talleyrand minister tartotta az ünnepi beszédet s ebben Napoleonnak kivált az antik egyszerűség iránt való szeretetét, tudományszomját, a hiú ragyogás megvetését dicsérte s mindebben biztosítékát látta annak, hogy dicsvágya a tábornokot soha elragadni nem fogja. Napoleon azután a hallgatóság feszült figyelme közben elég kifejezéstartalomban szavakban — mert kitünő társalgó volta mellett sem volt jó szónok — így felelt: „A francia népnek, hogy szabaddá lehessen, a királyokat kellett legyőznie. Hogy józan észre alapozott alkotmányhoz juthasson, tizennyolcz évszázad balítéletét kellett le-

rombolnia. A III. év alkotmánya s Tenmagatok dalmaskodtatok mind emez akadályokon. Európán húsz évszázadon át egymásután a vallás, a hűbériség s a királyság uralkodott; de ettől a békétől, a melyet épp az imént kötöttek meg, fogják a képviseleti alkotmányok korszakát számítani. Elértétek azt, hogy a nagy nemzetet úgy szervezhettétek, hogy annak területét olyan határok zárják körül, a melyeket számára maga a természet jelölt volt ki. De Ti még többet is tettetek; Európa két legszebb országa, a mely hajdan a tudományok, a művészetek és a híres emberek hazája és bölcsője volt, reménynyel eltelten látja, hogy szabadsága nemtője ősszülei sírjaiból új életre kél. Olyan két talapzat ez, a melyre a jó sors majdan két hatalmas nemzetet fog fölláltítani. Most szerencsém van Néktek a campo formiói békeszerződésnek egy aláírt és a császártól láttamozott példányát átnyújtani. Ha egyszer a francia nép sorsát a legjobb és szerves törvények alapjára helyeztük, akkor majd egész Európa is föl fog szabadulni“.

E szónoklat értelme kissé homályos volt. Kivált az utolsó mondat volt olyan rejtélyes, hogy megfejtését csak egyesek sejtették, a többség pusztá találgatásokban merült ki. Franciaország tehát az annyira magasztalt III. évi alkotmánynyal nem érkezett volna még el a „legjobb és szerves törvényekhez“? Buona parte benső meggyőződése szerint: teljességgel nem. Csak nemrég, 1797 szeptember 19-ről kelt levelében, a hol az Alpokon-inneni-Köztársaság alkotmányáról szól, erről a kérdésről Talleyrand-dal bizalmasan következő nézetét közölte: „A francia nép megszervezése még csak a kezdet kezdetén áll (ébauchée). A magunkról megalkotott jó véleményünk,

az 1001 röpirat s a végtelen és bőbeszédű szónoklatok ellenére is, a politikai tudományokban még nagyon járatlanok vagyunk. Hiszen még azt sem állapítottuk meg eddig, mit értsünk végrehajtó, törvényhozó és bírói hatalmon. Montesquieu minderről helytelen meghatározásokat adott. Nem mintha ez a nagy hírű ember képtelen lett volna rá, de műve, a mint ezt maga is mondja, csupán olyan elemező szemlélődésféle mindarról, a mi van és a mi volt; csak utijegyzetek és olvasmányok gyümölcsének összefoglalása; a törvényhozásnak, a végrehajtó- és bírói hatalomnak fogalmi meghatározását ő Angliára való különös tekintettel adta. És valóban, miért tekintik a hadüzenet, a békekötés és az adómegajánlás jogát a *törvényhozó* hatalom attributumának? Az (angol) alkotmány persze igen bölcsen, a „house of commons“-nak engedte át ez attributumok egyikét s ezzel igen helyesen járt el, mivel ez az alkotmány elvégre is kizárólag csupa kiváltságból van összeróva s tulajdonképen nem egyéb, mint arany keretbe foglalt fekete mennyezet. És mivel itt az alsóház képviseli egyes egyedül, jól vagy rosszul, az egész nemzetet, tehát helyes, hogy az adómegszavazás joga az ő kezében legyen; Angliában ez volt az egyetlen védőgát, a mit a kényuralom és az udvaroncok arczátlansága elé rakhattak. De olyan államban, a hol minden hatalom a népben gyökerezik, a hol maga a nép a souverain, miért kelljen ott a törvényhozást olyan jogokkal fölruházni, a melyek lényegileg és alapjában idegenek tőle? Ilyen államban a *kormányzó hatalmat* kellene abban az egész terjedelemben, a hogy én azt képzelem, a nemzet igazi képviselőjének tekintenünk, a mely aztán az alkotmánylevél és a szerves törvények értelmében ural-

codik. Ennek a kormányzóhatalomnak két, egymástól jól megkülönböztetett hatóságra kellene oszlania, a melyek közül az egyik kizárólag felügyel és nem cselekszik s a melynek a másik hatóság, t. i. az, a melyet ma végrehajtó-hatalomnak nevezünk, intézkedéseit mintegy hitelesítés végett, előterjesztené. Amaz előbbi hatóság lenne valósággal a nemzet nagy-tanácsa; az ő működése körébe tartoznék mindaz, a mi köz-igazgatás és törvényvégrehajtás dolgában ma még a törvényhozás alkotmányszerű jogai közé tartozik. Ilyen módon a kormány két hatóságból állana, a melyeknek mindenikét a nép nevezné ki s a melyek közül az egyikben rendkívül számos, de csupa olyan ember foglalna helyet, a ki már valamely hivatalt viselt s ezzel a kormányzati ügyekben már bizonyos érettségre tett szert. A törvényhozó hatalomnak ekkor aztán nem volna más feladata, mint hogy a szerves törvényeket meghozza vagy megváltoztassa, persze nem egy-két rövid nap alatt, a mint ez ma divik; mert végrehajtott szerves törvényt, véleményem szerint, négy vagy öthavi tanácskozás és megbeszélés nélkül megváltoztatni nem lehet. Ez a törvényhozó testület a köztársaságban minden rang híján lenne, ezt nem szenvedély vezetne, ez környezetét nem látná és nem hallaná; ezt a testületet nem vezetné már hírszomj, ez a testület többé nem árasztana el bennünket ezernyi alkalmi rendszabálylyal, a melyek mindannyia már lehetetlenségénél fogva önmagától érvényét veszti s ez a testület nem tenne bennünket háromszáz kötetnyi törvényünk mellett is törvénytelen nemzetté“.

Ez a fejtegetés — Napoleon „code complet de politique“-jának nevezte el — a legnagyobb figye-

lemre méltó. Nemcsak arról tanuskodik, hogy az uralgó viszonyokkal nem volt megelégedve, hanem az is kitetszik belőle, hogy a tulajdonképen való végrehajtó-hatalom mivoltáról egyetlen egy szót sem ejt: ez egyelőre leghívebben őrzött titka volt és maradt. A levelet — mint mondtuk — Talleyrand-nak írta s megkérte, hogy bizalmasan mutassa meg Sieyès abbénak, a nagy elméletűdősnek és alkotmány szerzőnek. A kettő közül, csakúgy mint a 29 éves Buonaparte, egyik sem volt barátja a mostani alkotmánynak; Buonaparte-t kivált a 134. cikkely tette ellenségévé, a mely szerint a directoroknak legalább negyven éveseknek kell lenniök. Hogy ezt az alkotmányt fenekestől felforgassa, az már csak a kedvező körülmények kérdése volt. A mennyiben azok már most, az 1797/98. év telén beállanak, Napoleon kész volt rá, hogy az államcsínyt a directorium és az alkotmány ellen menten végrehajtsa. A mikor a deczember 10-iki ünnep kellős közepén az egyik kíváncsiskodó ember a palota tetejéről leesett, ezt a szomorú eseményt mindenfelé a kormány közeli bukására magyarázták.

A kormány azonban mindent elkövetett, hogy Buonaparte-val való jó viszonyát a lehetőség szerint fenntartsa. A directorok nem ragaszkodnak hozzá, hogy Napoleon Rastattba térjen vissza, sőt inkább bevonják a külpolitikai viszonyokról folytatott döntő tanácskozásokba s tanácsait, többé vagy kevésbé szívesen, elfogadják. „Nélküle — így szól Barras-nak nem minden gúny nélkül való sajátkezű feljegyzése —, már mit sem tehet a directorium.” Mindez pedig azért történt így, hogy a tábornok hírnevét a maguk javára kiaknázzák, őt pedig ne hagyják magára, mert

az nem kevés veszedelemmel járt volna.¹ Napoleon viszont szívesen állott kötélnek, mert így közelében maradhatott a kormány rúdjának. Befolyását a személyes kérdésekben is kezdi érvényesíteni: így pl. Augereaut az ő előterjesztésére helyezik el a Rajna mellől a pyrenaeusi hegységbe; Bernadotte az olaszországi főparancsnokság helyett a bécsi nagyköveti állást kapja meg, mert Buonaparte szívesebben látja ezt a becsvágyó katonát a diplomatai pályán, semmint a katonain és mert az olasz ügyekbe való befolyását meg akarja tartani. De ezenfelül a nagy politikai ügyekből is kiveszi a maga részét. A mikor 1797 deczemberének végén az egyházi állam demokratikus érzelmű lakossága francia védelem alatt lázadást támasztott, a melyet a pápai csapatok erőszakkal nyomtak el s a mikor ezenközben a véletlenül ott tartózkodó Duphot tábornokot agyonlőtték, Buonaparte József, a francia követ elhagyta Rómát s a directorium megragadta az alkalmat, hogy az egyház világi uralmával szemben állást foglaljon. Berthier, Napoleon által fogalmazott utasítás keretében parancsot kapott, hogy nyomuljon be Rómába, a hol VI. Piust uralmától ünnepélyesen megfosztották s kimondották a köztársasági kormányformát (1798 február 15). Arra

¹ Staël asszony (*Considérations*, II., 194) azt említi róla, hogy akkoriban komolyan foglalkozott azzal a tervvel, hogy a directoriumot megbuktatja s elfoglalja a helyét. V. ö. még: Barras, *Mémoires*, III., 160; Bourrienne, *Mémoires*, V., 46. Bourrienne állítása szerint, 1802-ben a következő kijelentést tette Josephine előtt: „Férjhezmenetele után alig két évvel, érje, a ki épp akkoriban tért vissza Olaszországból, azt mondotta nekem, hogy a királyi méltóságra törekszik, de — ellenvetéseimre — barátságosan beismerte, hogy ez a vállalkozás mégis csak kissé túlmerész”.

nézve, vajjon Napoleon a pápának a tróntól való megfosztásáig akart-e elmenni, jogos kétségek merültek fel. Ebben a kérdésben valószínűleg a directorium kebelében uralkodó áramlat került felül s ezzel Napoleon valószínűleg személyes okokból nem kívánt ellenkezésbe jutni. Bizonyára igen kellemetlenül érintette, hogy a beteges és öreg VI. Pius nem menekült, a mint ezt Napoleon utasítása föltételezte, hanem megtagadta a lemondást s inkább tűrte, hogy fogságra vessék. Rómát megsarczolták s e közben kivált Massena, Berthier utódja becstelenítette meg a nevét rabló kapzsiságával. A rómaiakra alkotmányt erőszakoltak, a melynek élén öt director — itt consuloknak hívták —, senatorok és tribunok állottak, az örök városnak azonfelül újból 23 millió frankot kellett lefizetnie s a hadsereget eltartania. A mikor Batavia-köztársaság föderalista érzelmű kormánya már úgy érezte, hogy nem bírja tovább elviselni a Franciaországgal való szövetség által pénzben és hajókban reárótt terheket, s a mikor a francia követ nyíltan a demokrata centralisták mellett foglalt állást, a kik a fructidor 18-iki államcsínyhez hasonlatosan kerültek uralomra (1798 január 22), akkor Buonaparte egyik kegyeltjét, Joubert tábornokot nevezték ki a németalföldi csapatok fővezérévé s 1798 márczius 17-én Hollandia is új alkotmányt kapott, a melynek directoriuma föltétlenül alárendelte magát a francia kormányzó uraknak. Néha aztán persze megesett, hogy Napoleon nem bírta javaslatait a directorok testületében keresztülvinni s ilyenkor aztán heves szóváltásokra került a sor. Így esett meg egyszer márczius folyamán, hogy újra, mint már annyiszor, lemondásával fenyegetőzött s ekkor Rewbell tollat nyújtott feléje, hogy mindjárt

írja is meg. Hogy ezt tüstént meg nem tette, bizony kissé meglepte a tekintélyét.

Mindazonáltal maradt még belőle annyi, hogy egy eszméjének végrehajtását jelentősen előmozdítsa; ez az eszme már régóta zaklatta s egybefüggött Svájcznak a forradalom hatalmi körzetébe való bevonásával. Még itáliai tartózkodása idején választotta el Veltlin, Bormio és Chiavenna területét Graubündtentől — „miután az új szabadság népjoga értelmében egy nép sem lehet egy másiknak alattvalója“ — s hozzácsatolta az Alpokonnneni-Köztársaság területéhez, a melynek ugyan önálló demokrata directorialis alkotmánya volt, a melyet azonban Brune, Fouché és Joubert francia kormánybiztosok provincia módjára kezeltek. Napoleon kívánsága már most odairányult, hogy Wallison keresztül stratégiai utat nyisson a legrövidebb úton, a Simplonon át, Lombardiába. Ezt azonban a wallisiak és frigyestársaik, főleg az őscservatív berni kanton vonakodása mellett csak úgy érthette el, ha Bataviához és az Alpokonnneni-Köztársasághoz hasonlóan Svájcot is sikerül a Franciaországot környékező köztársaságok közé beilleszteni. Már Milanóból Rastattba való utazása alkalmával érintkezett Genfben és Waadtban a demokrata érzelmű elemekkel s a patritiusok aristocrata uralma ellenében francia segítséggel kecsegtette őket, miután a berniek gögösen visszautasították azt a tanácsát, hogy a maguk elhatározásából alapítsák meg a waadti független kantont. Most tehát Párisban Svájcnak forradalmi felzaklatását sürgeti. A berniek gazdagok voltak s hárrá kerülne a sor, könnyen elviselnék egy katonai expeditio költségeit. Ugyanaz a politika ez, a mely Hollandiában és Velenczében, Rómában, Milanóban és

Genuában immár oly hatékonyak bizonyult. A directoroknak eredetileg itt sem volt szándékuk ehhez a politikához folyamodni; a felsőolaszországi események voltak azok, a mik maguk után vonták.

A mikor most a waadtföldi demokraták a berni kormány ellen nekik megígért francia segítséget megfolyamodták, a directorium a legszívesebben és készséggel állott rendelkezésükre s megbízta a svájci főbb városokban lévő diplomatai ügyvivőit, hogy a lázadó mozgalmakat erejüktől telhetőleg szítsák. A demokrata centralisták vezetőjével, a baseli Ochsszal, Napoleon Párisban valóságos forradalmi tervet dolgozott ki s megbeszélte vele Franciaország katonai közbelépését; a Waatlandból származó Laharpe — a kit mint Sándor császár nevelőjét is ismerünk — szolgáltatotta a jogalap anyagát s a directorium már 1797 decemberének végén úgy döntött, hogy Bernt, a melynek az angolokkal és a párisi emigránsokkal való egyetértése nyílt titok volt, a Waadt-földjével való eljárása miatt kérdőre vonja. Ez a döntés aztán a svájci demokratákat mindenütt lázadásra bírta. Védelmükre Brune tábornok nyomult be az országba; a fölszabadítás ürügyével kettéválasztotta az ellenfeleket s végül 1798 márczius 5-én hatalmába kerítette Bernt is, a honnan a „berni kincset“, 25 millió frankot — mintegy nyolczmilliót készpénzben s a többit idegen értékekben — továbbá dús készleteket és hadifölszerelést szolgáltatott be a directoriumnak. Az ország nyugati fele egy-kettőre hatalmában volt s a forradalmat sikerrel vitte végbe. Bern adósleveleit nagy vesztegetések árán visszakapta ugyan, de a directorium az új „Helvét Köztársaság“ elé egyidejűleg központosított directorialis alkotmányt szabott s a

francia köztársasággal, rendkívül terhes föltételek mellett, szövetségbe vonta (1798 augusztus 21). Svájc Franciaország védett állama lett s ez utóbbi mind-ezenfelül még Genf és Mülhausen területét is bekebelezte. A zsákmányból három millió frank Napoleon hadikincstárába folyt s ezzel az egyiptomi vállalkozás pénzügyi alapjait rakták le.

De bármily szívesen engedték is a directorok, hogy a győzelmes tábornoknak is legyen része a köz-ügyek intézésében, biztos, vezető állás, a mi e közreműködés jelentőségének megfelelt volna, nem járt vele. Bourrienne mondja el, hogy Napoleon akkoriban, az alkotmány ellenére, azt kívánta, hogy vegyék fel a directoriumba; ez a kívánsága azonban nem teljesült. A dolog egészen valószínű. S tudjuk is, hogy Talliennel és Talleyranggal megegyezett volt s végül Barras előtt is kinyilatkoztatta, hogy szeretné, ha ötödik directornak bevétetnék. Már legutóbbi államcsínyje idején is azt várta, hogy Barras be fogja venni a directoriumba, s hogy a „megtisztított“ parlamentnél kivételes törvényt fog kieszközölni, a melynek révén nála a korhatár kívánalmától el fognak tekinteni. Akkoriban ez a dolog füstbe ment. Most egészen határozottan számított rá. Sőt úgy látszik, hogy Rewbell támogatására is számított, mert tudomásunk van olyan házassági tervről, a mely a director fiát Hortense-zal, Buonaparte mostohalányával hozta volna össze; azt is tudjuk azonban, hogy Rewbell megköszönte, de elhárította magától ezt a megtiszteltetést. Politikai körökben még azt is rebesgették, hogy az angol ügyvivők, Mallet du Pan publicista és mások, jelentéseikben olyasmit írtak, hogy Barras Buonaparte-nak a dictaturát akarta megszerezni, s hogy e miatt

a directorium kebelében kellemetlen jelenetek voltak. Ez a híresztelés azonban alaptalan volt. Napoleonnak a directori állásra irányuló kívánságát Barras sem méltányolta, sőt az alkotmány megfelelő szakaszára emlékeztette, a melyet a törvényhozótestület kivételes törvénye lényegében sértene meg, míg a directorium maga az ilyen kivételes törvényt kénytelen lenne elutasítani. Így mondja el ezt maga Barras. Ez intrikák részleteit ma még nem láthatjuk tisztán. Tény, hogy Napoleon nem került bele a kormányba, s hogy nagyon helyesen cselekedett, a mikor sürgősen más munkakör után nézett. Mallet du Pan már 1798 elején azt írta a bécsi udvarba, hogy Napoleon csillaga hanyatlóban van s hogy Napoleon maga holt ember, hacsak nem sikerül neki valamely újabb háborús színjáték által ismét szerephez jutnia; a porosz követ pedig február közepén már azt is tudja jelenteni, hogy Páris könnyűvérű népe máris kezdi kérdezgetni, mit csinál a tábornok annyi ideje a fővárosban s tulajdonképen miért nem száll már hajóra Anglia ellen. Így hát még az a veszedelem is fenyegette, hogy győzelmeinek dicsfényét a köznapiság fertőjében látja majd széjjelfoszlani, s hogy népszerűségét is elveszti, ha még sokáig tétlenkedik. Sikeres államcsínyről így szó sem lehetett, ezt maga is belátta. Ha a nép gyűlölte is a directorokat, ő maga még egyáltalán nem volt annyira kedvelt, hogy a directorokkal vívandó küzdelemben a népre támaszkodhatott volna. Mindenekelőtt tehát arra kellett gondolnia, hogy „hírnevét melegen tartsa“, a hogyan maga mondta. E célra azonban az Angliában való partraszállás, bármily kívánatos lett volna egyébként, Franciaország gyöngé tengeri erejét tekintve, mégis

csak túlvészedelmes vállalkozásnak látszott. Jóval utóbb, 1805-ben is, szívesen kitért eme vállalkozás útjából, mihelyt más, ereje kifejtésére alkalmasabb színtér kínálkozott neki. Keleti terveire mindig sokkal szívesebben tért vissza. „Nem akarok ittmaradni — így szólt Bourrienne-hez —, nincs itt semmi tenni-valóm. Látom, ha itt maradok, akkor rövidesen elvesztem. Minden elkopik itt; hírnevemet máris kezdték. S ez a kis Európa nem is adhat belőle sokat. El kell mennem a keletre; ott van a forrása minden hatalomnak és nagyságnak.¹ Addig pedig, nem bánom, elmegyek szemlére az északi tengerpartra; hadd lássam, mire vállalkozhatunk. Ha az Angliában való partraszállás sikere csak kevésbé is kétes, a mitől pedig félek, akkor az angliai hadsereg egyszerűen átvedlik keletivé s én elmegyek Egyiptomba.“

A tengerpartra tervezett szemleútjára 1798 február 8-án indult el s nemsokára be is fejezte. Buonaparte könnyűszerrel meggyőződött, hogy a vállalkozást ezidő szerint nem lehet végrehajtani s visszatérte után arra törekedett, hogy ezt a meggyőződését a directoriummal megértesse. Február 23-ról kelt kétrendbeli emlékiratában vállalkozott erre a feladatra; közölök az egyik azt magyarázta, hogy az Angliában való partraszállás, a míg nem uralkodnak föltétlenül a tengeren, a legmerészebb és legnehezebb kísérletek közé tartozik s egyáltalában csakis úgy vihető keresztül, ha

¹ Állítólag még olaszországi tartózkodása idején hasonló kijelentést tett Bourrienne előtt: „Európa nem több, mint egy vakondtúrás; mindig csak a keleten voltak nagy birodalmak és hatalmas forradalmak, ott, a hol 600 millió ember él“.

a hosszú éjszakák valamelyikén meglepik a sziget-országot; ezért a jövő év előtt semmi esetre sem lehetne hozzáfogni. Csak minden rendelkezésre álló tengeri erőnk együttműködésének föltétele mellett — így szól a másik emlékirat — lehetséges ez a vállalkozás. Tengerészetünk állapota persze nagyon kétségessé teszi, hogy ez a föltétel megvalósítható lenne-e. Ezért Angliával szemben másfajta vállalkozásokra kell figyelmet fordítanunk: például Hannover és Hamburg meghódítására, vagy az egyiptomi expedícióra; a partraszállás tervét azonban valósággal el kell ejtenünk s csupán a látszat kedvéért szabad ezentúl hozzá ragaszkodnunk. Ha mindebből semmit sem tudnánk megvalósítani, akkor nem maradna más hátra, mint hogy békét kössünk a Britt birodalommal, a melynek persze meg volna az a kedvező következménye, hogy Rastattban nagyobb nyomatékkal és nagyobb követelésekkel állhatnánk elő. Kleber és Desaix tábornokoknak a tengerpartról kelt újabb jelentései csak megerősítették Napoleon skeptikus véleményét s néhány nap múlva immár egyenesen ajánlja a directoriumnak a máltai és egyiptomi expedíciót, a melynek vezetésére önmaga vállalkozik.

Valamennyi indító oka közül, a miket e vállalkozás érdekében felhozott, ez az utolsónak felsorolt elhatározása volt leghatásosabb, mert általa a párisi kormány megszabadulhatott ettől a becsvágyó embertől és uralma megalapítására irányuló terveitől. Bár a terv egyáltalában nem találkozott valamennyi director tetszésével, márczius 5-én mégis „A Földközi-tenger partvidékének felügyeletére hivatott bizottság“-ot alapítottak, a melynek az volt a feladata, hogy Toulonban, Marseilleben, Genuában, Civita-

Vecchiában és Korsikán megfelelő haderőket gyűjt-
sön össze; április 12-ikén pedig a directorium
átnyújtotta Buonaparténak a keleti hadsereg fővezé-
révé való kinevezését, a melyet maga a tábornok
szövegezett volt meg. Együttal fölhatalmazták és
megbízták, hogy Maltát és Egyiptomot foglalja el —
az előbbit azon a czímen, hogy az ottani Johannita-
rend 1793-ban a francia köztársaság ellen nyilat-
kozott, az utóbbit pedig a miatt, mert a mamelukok
főnökei az angolokkal egyetértve, „a francziákon a
legborzalmasabb kegyetlenkedéseket követik el, nap-
nap után kínozzák, kirabolják és legyilkolják őket”,
— a miről ugyan a consulok egy betűt sem jelen-
tettek —, továbbá iparkodják az angolokat keleti
telepeikről, a hol csak eléri őket, kivált a Vörös-ten-
ger vidékéről, kiűzni s végül vágassa keresztül a
szuezi földszorost s biztosítsa ennek a tengeri útnak
birtokát a francziák részére. A közvetlenül Anglia ellen
szánt haderők vezetőségében visszatértéig más parancs-
nokkal helyettesítik. Mert az persze magától értő-
dött, hogy az egyiptomi expeditio befejeztével ismét
visszanyeri az Anglia ellen irányított összes haderők
főparancsnokságát. Egy április 13-án kelt titkos emlék-
iratában újból rátér a partraszállás tervére. E szerint
a nyár folyamán arra kell törekedniök, hogy a bresti
hajóhadat harminczöt sorhajóra fejleszszék és fölsze-
reljék. Az északi parton Boulogne és Dünkirchen táján
horgonyzó 200 tutajt még újabb 200-al kellene kiegé-
szíteni. Mindkét feladatot szeptember végéig el lehetne
végezni. „A földközi-tengeri expeditio befejeztével”
innen újabb 14 francia sorhajó csatlakozhatnék a
bresti hajórajhoz, a mely ilyformán októberben és
novemberben — úgy gondolta tehát, hogy az egyip-

tomi expeditiót akkorra befejezheti — ötven hadihajóra emelkednék. „Ezzel lehetővé válnék, hogy 40,000 emberünket az angol partok egy helyére összpontosítsuk, míg másik 40,000 ember készen állna a behajózásra, a hollandi hajóhad pedig 10,000 emberével Skócziát fenyegethetné.“ Ilyen módon az Angliába való novemberi vagy deczemberi betörés „ügyszólván biztosítotttnak“ tekinthető, míg a keleti expeditio arra kényszerítené az angolokat, hogy la-manche-i flottájuk egyes részeit Indiába és a Vörös-tengerbe küldjék. S akkor aztán ki más vezethetné ezt a betörést, ha nem ő? Még Toulonból is így szólítja meg az expeditiós-hadtestet: „Ti az angliai hadsereg egyik szárnya vagytok!“, önmagát pedig napiparancsaiban „az angliai hadsereg fővezéré“-nek írja alá.

Környezete még sohasem látta oly szorgalmasnak, mint a minő buzgósággal most az előkészületeket megtette, még pedig olyan mértékben, a mik bárminő körülmények között is biztosíthatták a sikert, s hadvezéri hírnevét nem juttathatták veszedelembé. Most már nincs szó arról az egyszerű kirándulásról, a melyet 25,000 ember néhány hajó segítségével végbevihetne. 38,000 főnyi válogatott hadsereggel indult keleti útjára s magával vitte a legnagyobb hajóhadat, a melylyel Franciaország ezidétt rendelkezett s a melylyel a köztársaságnak a Földközi-tengeren való túlsúlyát akarta biztosítani. Úgy tervezték, hogy Talleyrand valamivel később Konstantinápolyba utazik s ott a portával való közvetlen tárgyalásai során fogja a szultánt arról meggyőzni, hogy a hadjárat éle nem ellene, hanem csak a mamelukok ellen irányul, a kik az ő főhatalmán gúnyolódva, Egyiptomon mint önálló fejedelmek uralkodnak. Száznál több tudós, mechanikus,

mérnök, építész, író és tolmács, közöttük Monge, a matematikus és Berthollet, a chemikus, kísérte el a fővezért, hogy a távoli földet mindjárt tudományosan kiaknázzák, hogy a tervezett telepítés előmunkálatait elvégezzék s hogy a szükséges víziutakat megépítsék. Könyvtárat is állítottak össze. Megtaláljuk benne Ossiant és Tasso „Felszabadított Jeruzsálem“-ét, Homérost és Vergiliust, Rousseau „Heloise“-ét és Goethe „Werther“-ét. Érdekes és jellemző körülmény, hogy a Korán, a Biblia és az indiai Védák Montesquieu műveivel együtt a „politika“ rovatába voltak beiktatva. Kiváló bőséggel volt a történelem képviselve. Megtaláljuk ott természetesen Plutarchos életrajzait, valamint Arrianosnak Nagy Sándor útjairól szóló művét és Raynalnak művét, „A két India bölcséleti történelmé“-t. Tudjuk, hogy ez a mű annak idején minő mély és tartós hatással volt Napoleonra s bizonyára nem utolsó sorban az a része, a mely Egyiptomról szól, s mely így hangzik: „A mikor Nagy Sándor megpillantotta ezt a földet, a mely két tenger között fekszik — s e két tenger közül az egyik Kelet, a másik pedig Nyugat kapuja —, megfogamzott benne a terv, hogy birodalmának székhelyét Egyiptomba helyezi s hogy a világkereskedelem középpontjává ezt a földet teszi. Ez a fejedelem, minden idők hódítói között a legfölvilágosodottabb, belátta, hogy ha volna annak módja, hogy valamennyi szerzeményét, akár a mit már eddig meghódított, akár a mit majd csak ezután fog meghódítani, egyetlen állammá összeforaszsa, akkor ennek csak egyetlen egy eszköze lehet: Egyiptom, a mely úgyszólván már a természettől fogva arra van hivatva, hogy Afrikát és Ázsiát Európával összekösse“.

Joggal feltehetjük, hogy a maczedóniai uralkodó nagyszabású tervei Napoleont mostanában nagyon élenken foglalkoztatták és utánzására vagy éppen túlszárnyalására izgatták. Képzelőereje most mérhetetlen távolságokban szárnyalt. Tudjuk azonban, hogyan szokta megzabolázni. „Íjamon mindig két húr van kifeszítve“, mondogatta szüntelen. Így, terveinek mérhetetlen körvonalai ellenére sem kerülhették el figyelmét a közelfekvő és elérhető dolgok. A mikor Bourrienne azt kérdezte, hogy meddig szándékozik Egyiptomban időzni, azt felelte: „Néhány hónapig, vagy pedig hat évig; minden az eseményektől függ“. S valóban, a dolgok akkori állása szerint egyáltalában nem tartozott a lehetetlenségek közé, hogy az európai continensen „néhány hónapon“ belül újabb háború támad, a mely a közvéleményt szükségképen az ő nevére fogja emlékeztetni. Mert az itáliai forradalom terjedése és az egyházi államnak köztársasággá való átalakítása által veszedelmes közeledés történt Toscanához és Nápolyhoz s így nagy volt a valószínűség, hogy Ausztria nem fog megfelejtkezni a vele rokon fejedelmek s egyúttal a maga érdekei megvédelmezéséről. A keleti kérdésbe való beavatkozás Oroszországot is okvetlenül felizgatja Francziaország ellen, hisz az orosz uralkodót már a köztársasági propaganda is felzavarta tartózkodó nyugalmasából. Bécs és Szentpétervár között máris szorosabb kötelékek kezdtek fonódni s a megfélemlített Anglia bizonyára szívesen beáll majd harmadiknak. Persze tévedés lenne a terjeszkedő forradalmi politikáért kizárólag Buonapartét magát felelőssé tennünk; Francziaország már 1792 óta ezen a nyomon haladt.¹ De az már bizonyos, hogy

¹ Az élesszemű Mallet du Pan 1796 május 25-ikén ezt írta

most kiváltképen ő támogatta, még pedig abból az önző nézőpontból kiindulva, hogy egy újabb coalitiós háborúból a directoriumra háramló zavarok teljesen meg fogják annak a hitelét rontani, viszont kívánatossá teszik majd Napoleon visszatérését, s tekintélyét Franciaországban végre olyan magas fokra emelik, a honnan már a főhatalom után is kinyújthatja a kezét. Franciaországot csak hadd verjék meg Európában, ő maga a Keleten újabb babért fog a neve köré fonni: határtalan becsvágyának ez volt a programja. Ebből eredt buzgalma, a melylyel vállalkozásához fogott s ezért vitte magával a legjobb katonákat és tábornokokat is. „Keleti utamon — így szólt bátyjához, Józsefhez — minden eszköz a kezemben van, a mivel sikeremet biztosíthatom. Ha Franciaországnak megint szüksége lesz rám, ha majd megnövekedett azoknak a száma, a kik úgy gondolkoznak mint Talleyrand, Sieyès és Röderer, ha majd kigyulladt az újabb háború csóvája s azt szerencsétlenül fogják vezetni, akkor fogok majd újra megjelenni s akkor a közhangulat határozottabban mellettem lesz, mint most. Ha pedig a háború a köztársaság javára végződne s újabb, velem egyértékű hadvezére támadna, a ki az

Bécsbe: „Valamennyi országban, a melyet nem kívánnak maguknak megtartani, el fogják hinteni a forradalom magvát s minden olyan államnak, a mely Franciaország példáját utánozni akarná, a szövetségesül fogják magukat tekinteni; példájuk utánzását minden módon elő fogják segíteni s azt remélik, hogy így rövidesen elérik, a mi 1792 óta háborúiknak egyik első és legfontosabb célja volt“. Arra az időre, a mikorában az új directorium éppen azon volt, hogy békét szerezzen s ezért régi határaival is szívesen beérte volna, ez a megjegyzés történetesen nem talál. De Buonaparte északitáliai sikerei a régi rendszert, sajnos, nagyon is hamar felújították.

emberek reménykedését maga felé tudná fordítani, nos jó, akkor keleten talán még mindig nagyobb szolgálatokat teszek a világnak, mint ő." Tehát a világnak és nem Franciaországnak.

Még Párisban tartózkodott, a mikor a continensen keletkező újabb bonyodalom első jelei föltűnedezték. Rastattban az osztrák megbízott elleneszegült a directorium ama kívánságának, a mely az egész baloldali Rajnapartra vonatkozott; Bécsben pedig Bernadotte a lakosságot maga ellen ingerelte s ennek következményeként rövidesen el kellett onnan utaznia. Ennek a híre április 23-ikán érkezett meg Párisba. A helyzet komoly fordulatot vett. A háború veszedelme elkerülhetetlennek látszott. Napoleon habozott és kelleltette elutazását. Tudunk róla, hogy igen kellemetlenül érintette, a mikor meghallotta, hogy a visszatérőben levő Bernadotte Rastattban a Napoleonnak főntartott lakásban szállott meg. Vajjon ez lenne hát a háború vezetésére kiszemelve? Most egyszerre állást foglal a háború ellen, a mely az ő békeművét veszélyeztetné s Rastattba akar menni, hogy a békés megoldást elősegítse. A directorium maga szívesen beleegyezett e szándékába és széleskörű fölhatalmazásokkal látta el. Mihelyt azonban meghallották, hogy Thugut hajlandó a legutóbbi esetért elégtételt adni, akkor a kormány annál szívesebben elfogadta ezt a megoldást, mert ezzel a tábornok további szereplése fölöslegessé vált. François director a tárgyalások folytatása végett Selzbe utazott, hogy a békekötés föltételeit újra megerősítsék s Napoleon számára ismét csak az egyiptomi expeditio lehetősége maradt fenn. Vajjon igazán csak azért iparkodott-e ezúttal Rastattba, hogy — a mint ezt Miot emlékirataiban olvassuk — az ottani tárgya-

lásokon, a melyek a háború és béke eldöntését tőle tették függővé, becsvágyát legyezgesse? Avagy higyjünk-e inkább Matthieu Dumas emlékezéseinek, a ki szerint Napoleon most újra egy pillanatig államcsinyre és dictaturára gondolt? E kérdésre a történelmi kutatás mindmáig nem bírt világosságot deríteni. A május harmadikáról negyedikére virradó éjszakán Napoleon elhagyta Párist, hogy Toulonban hajóra szálljon.

Toulon kikötőjében nagy buzgalommal folytatták a fölszerelődést. Ennek tulajdonképen való czélját csak igen kevés ember ismerte. Egyiptomról esett ugyan néha szó, még a lapokban is lehetett idevonatkozó híreket olvasni, de talán épp ezért nem hittek az emberek ilyen vakmerő vállalkozás komolyságában, a mely Francziaország legjobb tábornokát szólította váltságos időkbán a távoli Keletre. S mégis ez volt az igazság. 1798 május 19-én a flotta felszedte vas-macskáit s magával vitte az expeditiós hadsereg egyik részét, az „Orient“ tengernagyi hajó fedélzetén pedig magát a fővezért. Ezzel egyidejűleg Genuából, Ajaccio-ból és Civita-Vecchiából Baraguay d'Hilliers, Vaubois és Desaix hadosztályai is tengerre szálltak s a touloni hajóhaddal hatalmas haderővé egyesültek, a mely tizenöt sorhajóból (köztük tizenhárom csatahajó), ugyanannyi fregattból, nyolcz korvettből és több kisebb hadihajóból állott, a melyeken összesen kétezer ágyú szolgált a háromszáz szállítóhajó védelmére, a melyek az expeditiós hadsereget vitték fedélzetükön. A hadjáratban résztvevő, hadosztályt vezető tábornokok között ott találjuk Berthier-n, a vezérkari főnökön és az előbb fölsorolt tábornokokon kívül Kleber-t, Menou-t, Reynier-t, Dugua-t, a dandártábornokok között pedig Lannes, Davout, Murat, Andréossy és mások nevét, a

kiknek mindegyike utóbb oly nagy hírre vergődött; még csak ezredesek voltak akkoriban Marmont, Junot, Lefébvre és Bessières.

A vállalkozás sikerét az angolok fenyegették a legveszedelmesebben, a kik régebben kivonták ugyan flottájukat a Földközi-tengerből, hogy saját földjüket védelmezzék vele a francziákkal egyesült spanyolokkal és hollandusokkal szemben, valamint egy esetleges francia partraszálló kísérlet ellen, utóbb azonban mégis csak figyelmesek lettek a touloni hajókra. Most pedig azt határozták el, hogy Nelson tengernagy parancsnoksága alatt álló flottakülönítménynyel megfigyeltetik ezeket a hajókat. Napoleonnak sejtelme sem volt az angolok eme tervéről. Szerencséjére útrakelte előtt néhány nappal Nelsont búvóhelyéről elkergette egy vihar, úgy hogy csak akkor tudott kémhelyére visszatérni, a mikor a francziák már elvitorláztak. Miután nem tudta, hogy merre vették útjokat, Sziciliában és Nápolyban kereste a nyomukat, holott azok ezalatt már hatalmukba kerítették hadjáratuk első fontos pontját: Maltát.

A sziget V. Károly óta a Johannita-rend birtokában volt; néhány rendi lovagot már egy év előtt megvesztegettek francia pénzen. A lakosságban forradalmi áramlatok kaptak lábra. A nagymester, Hompesch úr, tehetetlen, rövidlátó ember volt, a ki eszét vesztette, a mikor észrevette, hogy rendtársai között árulók vannak s hogy katonáiban kevés a harczy kedv; Buonaparte-val szemben alig fejtett ki valamelyes ellentállást s 1798 június 13-ikán kiszolgáltatta Lavallette hatalmas erődítéseit, a nélkül hogy csak meg is kísérlette volna védelmüket az angol fölmentőerők megérkeztéig. Ez a várfeladás nem sok dicsőséggel járt; a capitulatio szót Napoleon mégis szorgosan el-

kerülte az átadási szerződésben, nehogy — a mint gúnyosan megjegyezte — olyan szót használjon, a mely az egykor oly harczias rend érzékenységet sért-hetné.¹ A johanniták birtokait lefoglalta, a lovagokat, miután némi kevés nyugdíjat biztosított nekik, szél-nek eresztette; közülök néhányan beléptek a győző hadseregébe, a kinek nevét ez a diadal Francziaország-ban új babérral övezte. „A Földközi-tenger kereskedel-mének“, írta ekkor Talleyrand a konstantinápolyi ügy-vivőnek, „immár végkép franczia kézre kell kerülnie.“

Maltáról, a hol megfelelő erejű helyőrséget hagyott, kelet felé vitorlázott Napoleon, s Candia magasságá-ban vette először hírét, hogy erős angol hajóhad jár a nyomában. Ez a hír nem nagyon illett a terveibe. Mert nem csupán az egyiptomi expeditio, hanem a későbbre tervezett angliai partraszállás is azon a föl-tevésen alapult, hogy a franczia flotta legalább addig ura marad a Földközi-tengernek, a míg a mamelukok legyőzőjét visszavitte Francziaországba. Most tehát mindenekelőtt arról volt szó, hogy több száz szállító-hajójával elmeneküljön az ellenség elől s elérje Alexandriát. Buonaparte ez alkalommal bebizonyította, hogy ha annak idején hajlamának megfelelően a ten-gerészethez osztották volna be, Francziaország derék tengernagyot nyert volna benne. Azzal, hogy Candia déli partja mentén hajózott, elkerülte a fenyegető veszedelmet. Nelson nem akadt reá a nápolyi öböl-ben s elhatározta, hogy Egyiptomba vitorlázik. Afrika északi partja mentén haladt s buzgalmában, csak-hogy ráakadjon az ellenségre, annyira sietett, hogy elhagyta a francziákat s még előttük érkezett meg az

¹ „Par ménagement pour l'honneur chevaleresque“. (Doublet, Mémoires. 207.)

Alexandriai révbe; innen pedig mikor azt üresen találta, sietve továbbhajózott Szyria felé. Nyomban Nelson után július elsején kötött ki a francia flotta Alexandriában s ezzel elég ideje volt Napoleonnak arra, hogy csapatait partraszállítsa.

Még a tengeren voltak, a mikor június 22-ikén a fővezér napiparancsban készítette elő katonáit a feladatra, a mely előttük állott: „Katonák! Olyan hódításra készültök, a melynek az emberi művelődésre és a világkereskedelemre való kihatása végeláthatatlan. Angliára biztos és érzékeny csapást fogtok most mérni, melyet rövidesen a halálos döfés is követ. Lesz néhány fárasztó menetünk, néhány ütközetben is lesz részünk, de végül is győzni fogunk, a végzet velünk van.“ Arra is figyelmezteti őket, hogy a mohamedánok vallását és muftijait mindenkor kíméljék. „Azok a népek, a melyekkel dolgozunk lesz, másként viselkednek a nővel szemben, mint mi; de azért azt, a ki a nőkkel szemben erőszakot követ el, a világon mindenütt utálják. A fosztogatás csak kevés embert gazdagít meg, de mindnyájunkat megbecstelenít, segítőforrásainkat elapasztja s gyűlöltekké tesz bennünket azok előtt, a kiknek barátsága ránk nézve fontos érdek. Utunkon az első várost Nagy Sándor építtette. Minden lépésünknel nagy tettek emlékeire akadunk, a mik méltók rá, hogy a francziák utánozzák.“ Katonái közül azonban valószínűleg nem egy sokkal érthetőbbnek tartotta Napoleon touloni ígéreteit, a hol, úgy mint annak idején Itáliában, kézzel fogható sikereket s azonkívül fejenként hat hold földet is ígért a katonáknak.

A mikor július 2-án Alexandriát birtokába vette, a bennszülöttekhez is volt szava Napoleonnak. Arabs-

nyelvű szózata a szultán barátjának mutatja őt be, a ki azért jött, hogy a szultán ellenségeit, a mamelukokat megsemmisítse s Egyiptom népét ezek önkénye alól felszabadítsa. Az embereknek Isten előtt való egyenlőségét hirdette s a Korán istene — úgy mond — az ő istene is, ő maga pedig és hadserege valódi muzulmánok s hogy nagyobb legyen a hitele, szózataban azt is elbeszélte, hogy miképen győzte le a pápát és semmisítette meg a máltai lovagokat. Vajjon volt-e megfelelő hatása e szavaknak a felláhkeltompult népére? Aligha. Az új invasióknak épp úgy alárendelték magukat, mint akármelyik más uralomnak, ha talán nem is egészen jószántukból. Fontosabb és hatékonyabb körülmény volt, hogy az új jövevények a szultán barátjaiként szerepeltek, a mi a nagyobb városok muzulmán lakosságánál egy darabig javukra vált. Szerencsétlenségükre az egyik követséget, a melyet a tábornok a legnagyobb előzékenységgel fogadott, a hadiszállásról való távoztában véletlenségből lelőtték; s ez az eset nem volt alkalmas, hogy a „felszabadítók“ iránt a bizalmat tetemesen növelje. Buonaparte tulajdonképen való ellensége azonban az ország fegyveres ereje, a mameluk lovaság volt. A mamelukok, kik eredetileg a XII. században a kalifáknak összevásárolt rabszolgákból álló testőrsége voltak, nemsokára maguk ragadták kezükbe az Egyiptomon való uralmat, a míg aztán a XVI. század folyamán az oszmanlik legyőzték őket, mikor is I. Szelim szultán az országnak, mint török tartománynak, kormányzását közülök való huszonnégy törzsfőnökre bízta. A mikor aztán az oszmán hatalom letűnőben volt, a bejek helyzete, a kiknek mindegyike tetemes lovassággal rendelkezett, mind függetlenebbé

vált s a szultán főhatósága lassanként névleges uralommá sülyedt. Abban az időpontban, a mikor Buona parte vette föl velök a harczot, két fővezérük, Ibrahim és Murad bej 8—10,000-nél több, kitünően fölfegyverzett és gyakorlott lovaskatona ura volt, a kik a kardot, a kopját és a puskát egyaránt mesterien kezelték; egyéb rendes katonaságuk azonban nem volt; gyalogságuk rosszul fegyverzett felláh-csordákból állott, tüzérségük úgyszólván egészen hiányzott, csak a nilusi kis hajóhadnak volt néhány ágyúja. Az egyes arabs-rajok, a kik a törököket épp úgy gyűlölték, mint a francziákat, inkább csak a hírvivőkre és az el-elmaradó katonákra voltak veszedelmesek. Olyan viszonyok voltak ezek, a melyek mellett, a francziák négy-szeres túlerejét tekintve, az utóbbiak győzelme nem lehetett kétséges. Ha mégis voltak nehézségek, azokat egyéb jelenségekben kell keresnünk.

Így mindjárt kezdetben bátorságfosztó, nagy csalódás érte őket. Alexandria ekkor már csak tizenkettedrésze az emberi művelődés ama középpontjának, a melyet egykor a maczedóniai hős a saját nevével tisztelt meg, most csupa piszok és rom, messze elmaradt a katonák várakozása mögött. A mikor aztán Napoleon július 7-ikén Kairo felé útrakelt s a Rosette-en keresztül és a Nílus mentén vivő kissé hosszabb, de kényelmesebb út helyett a sivatagon át vezető rövidebb utat választotta, az éhség, szomjúság és a hőség okozta fáradalmak olyan fokra emelkedtek, hogy a Kelet paradicsomkertjéről a katonák lelkében mesterségesen élesztgetett gyönyörű képzetek mind egyszerűben letűntek. A katonák zúgolódtak, visszafordulással fenyegetőztek, szenvedésükért vezérüket tették felelőssé s kigúnyolták a tudósokat, a kiket keserves

csalódásuk okozóinak tekintettek. A felláh-k falvaiban semminemű culturát sem találtak; gabona volt ugyan bőviben, de malomra, kemenczére már nem akadtak s italuk is legfőljebb holmi zavaros, sáros cziszterna-víz volt. Sokan közülök szomjan haltak, mások, a kiket a honvágy kínozott, öngyilkosokká lettek. Az elbátortalanodás már-már a magasabbrangú tisztek sorát is kikezdette. A mikor végre Ramanieh tájékán elérték a Nilus folyását, egyszeriben ott termett az ellenség, a mely egyes csapatokban rajzotta körül a francia hadosztályokat, úgy hogy azok szüntelenül csak zárt négyszögben, a tűzérseget, a hadipodgyászt és kevés lovasságukat középfogva, tudtak menekelni, a mi ezen a hullámos, homokos talajon roppant nehézségekkel járt. Sebrahitnál július 13-án Murad bej hadseregének magvára bukkantak; ez azonban a két nilusi flotilla ágyúharcza után ütközet nélkül visszavonult.¹ Ezután csak a pyramisok táján — a melyek július 19-ikén Omm Dinár mellett, Kairótól

¹ Annyi meg annyi hasonló eset közül itt csak egy példán akarjuk bemutatni, hogy minő méretekben növekedtek meg a keleti hadsereg tettei, a míg végül Buonaparte jelentéseiben a párisi directorium szeme elé kerültek. Marmont emlékiratai Sebrahitnál csupán négy vagy öt mamelukot említenek, mint a kik eszökvesztett rohammal nekivágtattak az egyik carré-alakulásnak s a kiket itt aztán lekaszáboltak. Az Alexandriában hátramaradt Menouhoz írt július 15-iki levelében Napoleon az ellenség veszteségét már 50 halottra és sebesültre teszi. A directoriumhoz küldött, 1798 július 24-ikéről kelt jelentésében pedig már a „Sebrahit melletti ütközetéről“ van szó, a melynek folyamán az ellenség állítólag 300 emberét veszítette. Napoleon utóbb gyakran nyíltan is kimondotta, hogy az államférfiúnak kitünően kell hazudni tudnia. S az az ember, a ki Udinében és Passarianóban a tárgyalásokat folytatta, államférfiú volt.

három kilométerre jutottak szemhatárukba — került ismét komolyabb műveletekre a sor. Hajnali két óra óta fáradalmak és nehézségek között menetelve érkeztek el a francziák ama vonalig, a hol Murad csapatai Embabéh mellett elsánczolták magukat; Murad július 21-ikén 5000-nél valamivel több lovasa és egy csomó fegyveres gyalogosa élén szállott itt szembe a túlerővel. Egyáltalában nem volt rá szükség, hogy a köztársasági hadsereg bátorságát az ismert szavakkal: „Katonák! Gondoljátok meg, hogy negyven évszázad tekint le rátok!” feltüzelni kelljen. Már számbeli felsőségük is könnyűnek tüntette fel győzelmüket s forró vágyakozásuk, hogy ebből a sivatagból kimenekülhessenek, magától is fokozta harci vágyukat. Az ütközet eredménye megfelelt a várakozásoknak. Buona parte öt hadosztálya közül, a melyeket egy-kettőre négy-szögben állítottak fel, úgy hogy az ágyúk a szögletekre, a hadosztályok törzse és a podgyász pedig középre kerültek, Murad legelőbb Desaix tábornok csapatait támadta meg rendkívül hevesen. A mikor itt visszaverték, a Regnier- és Dugna-hadosztályokra került a sor (Napoleon az utóbbinál tartózkodott), hasonlóképen eredménytelenül. Erre aztán tovairamodtak a mamelukok. Az embebéhi tábor, rövid védekezés után, gazdag zsákmányával együtt a győzők kezébe került. Ibrahim, a ki a mamelukok hadseregének másik részével a Nilus túlsó oldalán, Bulak táján állott, állásait feladta s kelet felé, a syriai sivatag irányában vonult el. A pyamisok mellett vívott ütközet kettévágta az ellenséget s ezzel Kairo a győztesek hatalmába került. A francziák július 22-ikén szállották meg a várost s 24-ikén Napoleon Muhammed bejnek az Esbekiehtéren levő palotájában helyezte el főhadiszállását.

Ha Napoleon katonáit, hogy panaszaikat elnémitsa, vigasztalásul Kairo pompájával és gazdagságával kecsegtette, akkor ez a 300,000 lakosú város csak újabb keserves kijózanódást jelenthetett számukra. Jó pénzben ugyan lehetett még valami harapnivalót kapni, de az ígért jólétnek sehol még csak nyoma sem volt, sőt a mamelukok üresen hagyott városrészét kivéve, mindenről lerítt a piszok és a szegénység. A katonák bosszankodása mind fenyegetőbbé vált. A katonák és tisztek nagyszámú levelei, a melyeket hazairtak s a melyeket az angolok elfogtak és közzétettek, élénk bizonyosságai mindjobban elharapódzó elégedetlenségüknek. Buonaparte alig győzött büntetni, csillapítani, ígérgetni, a mellett a közigazgatás szervezésének ezernyi munkáját elvégezni s ezenfelül az ellenség visszaveréséről gondoskodni, a mely csak azért vonult volt vissza, hogy új támadásokra új erőt gyűjtsön. S e mellett Európából semmi hírt sem kapott. Megjött azonban Alexandriából a lesújtó üzenet, hogy az angol flotta Nelson vezetése alatt augusztus elsején újra megjelent az egyiptomi partokon s az abukiri révben megsemmisítette a francia hajóhadat.

Buonaparte azt szerette volna, hogy hajóhada Brueys tengernagy vezetése alatt befusson az alexandriai régi kikötőbe; a mennyiben pedig ez nem volt keresztülvihető, a tengernagy belátására bízta, hogy nem találna-e az abukiri révben biztos védelmi állást; ha eme eshetőségek közül egyik sem lenne végrehajtható, akkor a tengernagynak, Napoleon rendelkezése szerint, néhány fregatt és a könnyebb szállítóhajók hátrahagyásával, Korfuba kellett volna vitorláznia. Miután a kikötő bejáratán nem tudott volna valamennyi hajója átjutni, Brueys a nyitott révben való kikötés mellett

döntött, hajóhadát itt lehorgonyoztatta s állását elég szilárdnak tartotta, hogy az ellenséget nyugodtan bevárhassa; hajóit itt egyik oldalról a part védte s azt hitte, hogy hajói és a szárazföld közé ilyenformán ellenséges hajó nem férkőzhetik. Ebben végzetesen tévedett. Augusztus elsején megjelent Nelson, a ki eddig mohón és izgatottan, de hasztalan kereste az ellenséget; most aztán hajóhadával tüstént nekirontott a francia hajóknak, a melyeknek legénysége jórészen nem is volt a helyén. Egyszeriben kitűnt, hogy Brueys elhelyezkedése ugyancsak sok alkalmat adott a támadásra s hogy az angol sorhajók, bár kisebb számban voltak, ügyes és merész vezetés mellett mégis csak be tudtak furakodni az ellenség és a szárazföld közé. Mihelyt aztán a köztársasági hajók két tűz közé kerültek, egymásután merültek el. Minden hősiesség kárba veszett. Brueys halálával bűnhődött a tévedésért; az „Orient“ vele és legénységével együtt légberepült; a bátor harczosok „Vive la République!“ kiáltással haltak meg. Olyan győzelem volt ez, a minőt eddig tengeren még nem arattak. Villeneuve ellentengernagy csak két sorhajót és két fregattot tudott meneküléssel megmenteni. Ezenkívül néhány más fregattot már előzőleg betuszkoltak a kikötőbe. Valamennyi többi hajó vagy elpusztult vagy az ellenfél kezére került.

Buonaparte akkor vette e hírt, a mikor éppen az Ibrahim ellen keletnek vezetett felvonulásáról volt visszatérőben s ezzel egyidejűleg, bár sikertelenül, Muraddal is tárgyalt. A hiób-hírt az első perczben teljes lelkinyugalommal fogadta, sőt — Marmont sátrában, a hol éppen tartózkodott — tüstént annak kihatását kezdte mérlegelni. Úgy okoskodott, hogy most már tisztán és kizárólag Egyiptomra vannak

utalva; ez az ország azonban annak idején önmagában is nagy és hatalmas királyság volt; most tehát legalább is támasztópontja lehet olyan hódításoknak, a melyek a török uralom összeomlásakor válnak esedékessé s mindenestre fontos hadműveleti alap Anglia megtámadására. „Talán arra vagyunk hivatva“, mondotta Marmont-nak, a ki emlékirataiban erről a jelenetről is beszámolt, „hogy a Kelet képét megváltoztassuk s nevünket ama nevek mellé vessük, amelyeket az ókori és a középkori történelem a legnagyobb hódolattal jegyzett föl a jövő korok számára.“ Csak lelkünk jelenlétét nem szabad elveszítenünk, mondotta: felsőséges jellemek ilyen pillanatokban mutatkoznak valódi mivoltukban. Bátor szavak voltak ezek és kellő hatásuk nem is maradt el. De azért mégsem fejezték ki azt a hatást, a melyet a hír a fővezérre tett. Hajóhadának elvesztése sokkal keményebb csapás volt rá, semmint azt elárulta. Előttünk is ismert terve az volt, hogy Egyiptomot meghódítja és birtokát biztosítja, de nyomban visszatér hazájába, ha időközben kitör a continensen az új háború s annak válsága kardja értékét tetemesen öregbítené. Bourrienne így emlékszik meg a tábornok tervéről: „Azok szerint, a miket Buonaparte az augusztus elsejei hír vétele előtt velem közölt, az volt a szándéka, hogy mihelyt Egyiptom birtokát biztosította, flottájával, a melynek itt már semmi hasznát sem vehette („devenue désormais inutile“), Toulonba vissza fog térni. Onnan aztán megerősítéseket és élelmikészleteket akart Egyiptomba küldeni, flottáját pedig azokkal a haderőkkel kívánta volna egyesíteni, a miket addig a kormány Anglia ellen összegyűjtött s azt remélte, hogy így aztán túlerőben lesz az angol tengerészet fölött. Hajói elpusz-

tulása szétrombolta e gyönyörű tervvázlatát“. Sőt még egészen más dolgokat is okozott. Az Egyiptomban való megmaradást is komoly veszedelemmel fenyegette.

Napoleon azt remélte, hogy expedíciója valódi céljára nézve elámíthatja a szultánt vagy legalább is késleltetheti annak felismerését. Ez a feladat várt volna a rendkívüli követ minőségében kiküldött Talleyrandra. Ez azonban, a mióta az angolok újra föltűntek a Földközi-tenger szemhatárán, nem mert többé e feladatra vállalkozni — föltéve persze, hogy ez valamikor csakugyan komoly szándéka volt — hanem az egész ügyet inkább Ruffin konstantinápolyi ügyvivőre bízta. A nagyúr, a ki már akkor kezdett gyanakodni, a mikor Napoleon a janinai basával és a görögökkel folytatott bujtogató tárgyalást, hosszú ideig ingadozott a köztársasággal való barátkozás és az Oroszországgal kötendő szövetség között, a mely utóbbira I. Pál csár biztatgatta, a kinek politikai körébe szintén mélyen belenyult Francziaország újabb keleti actiója és Malta elhódítása. Ekkor érkezett meg a francia flotta pusztulásának híre a Boszporus partjára s a kérdést a directorium ellen döntötte el. A mit eddig hihetetlennek tartottak, bekövetkezett: Oroszország az Anglia által jól megdolgozott Törökországot rábírta, hogy az ióni szigeteken és Egyiptomon való főhatósági jogait megvédelmezze a betolakodó francziákkal szemben. A porta szeptember elsején megüzente a háborút Francziaországnak, a francia ügyvivőt fogságra vetette s Oroszország segítségével birtokába vette az Ióni-tengerben levő szigeteket.

Buonaparte nem értesült mindjárt a dolgok ilyen fordultáról. De már rövidesen megsejthette. Egyiptomban való kikötése után nyomban barátságáról biz-

tosíttatta a nagyvezért és Syria helytartóját, Achmed basát, a kit kegyetlensége miatt dzsesszárnak, hentesnek is nevezték s tudtukra adatta, hogy nem vezérli más czél, mint hogy a francia kereskedelem érdekeit a mamelukok ellen védelmezze. Eme leveleire nem jött válasz. Ezzel szemben október elején azt hallotta, hogy a porta a francia consulokat mindenütt fogásra vetteti. Törökország valódi magatartásáról azonban még mindig nem volt pontos értesülése. Ha ez az értesülés kedvezőtlen lesz, akkor az a kettős feladat háramlik reá, hogy eddig kivívott állását nemcsak az arab bennszülöttek idegenkedésével és a mamelukok haderejével, hanem az ország jogos urával, a szultánnal szemben is meg kell majd védenie. Hajóhadának Abukirnál történt pusztulása után, a mi bizonyára igen rossz hatást kelthetett hazájában, újabb diadalokra volt szüksége, hogy ezt a hatást sietve elmossa; a babér, a mit a pyramisok alatt vívott csatákban szerzett, még ha megtízszerezné is az ellenfél veszteségét, nem volna elegendő egyéni érvényesülésének támogatására. Már pedig ő éppen azért ment volt Egyiptomba, hogy hírnevét gyarapítsa. Szeptember 8-ikán azt írja a directoriumnak: „Konstantinápolyból híreket várok. Októberben ígéretem daczára sem lehetek Párisban, de néhány hónappal később biztosan ott leszek“.

E szorongó várakozás közepette Napoleonnak alkalma nyílt tapasztalnia, hogy az egyiptomi bennszülöttek csak a legnagyobb ellenérzéssel tűrték az idegenek uralmát s hogy az iszlám iránt tanúsított rokonérzésének itt nem sok hasznát veheti. Kairóba való bevonulása után nyomban rendkívül becses intézkedéseket tett az ország igazgatása dolgában. A fő-

városban magában csupa seikből álló kilencztagú diván vitte a kormányt, a melynek az volt első feladata, hogy két rendőrtisztet, továbbá a város élelmezését szolgáló egyik s a holtak eltemetését intéző másik bizottságot nevezzen ki s naponta egybegyűljön. Török emberekből szervezett rendőrséget bocsátottak a francia parancsnok rendelkezésére. Hasonló intézményeket léptetett a vidéken is életbe, a hol a divánok héttagúak voltak s az volt a hivatásuk, hogy minden panaszt Buonaparte elé juttassanak, a falvak között a békéről gondoskodjanak s a népet fölvilágosítsák. Az egyik janicsáragát, a kit a francia parancsnok látott el utasításokkal, gárdájával együtt felelőssé tették a közrend fenntartásáért; egy hadbiztost azzal bíztak meg, hogy tisztviselőivel együtt beszedje az adókat, még pedig abban az összegben, a minőben eddig a mamelekok rótták volt ki. Minden vagyon megmaradt az eddigi birtokos tulajdonában, a mecseteket is meghagyták a kegyes alapítványok élvezetében. A jogszolgáltatás továbbra is az eddigi elvek szerint történt. Emez engedményeket másfelől kemény szigor kísérté. „A törököket“, írja Buonaparte július 31-ikén Menounak, „csak a legnagyobb szigorúsággal lehet rendben tartani. Kairo utcáin naponként 5—6 fejet vágatok le. Eddig kímélnünk kellett őket, hogy borzalmas hírünket, mely jövetelünket megelőzte, eloszlassuk; ma azonban már olyan hangnemet kell alkalmaznunk, a melylyel engedelmességre kényszeríthetjük ezt a népet; már pedig ez csak akkor engedelmeskedik, ha van mitől félnie.“ Eleinte csak a mamelekok birtokát kobozta el s a többi lakosságot megkímélte a sarczoktól. Most, az abukiri ütközet után, a mikor a hadsereg minden utánpótlástól el volt vágva s a pénz hiánya

mind nyomasztóbb lett, egyben-másban változtatott e rendszeren. Ezután az egyházi javakat is megadóztatta s újfajta házadót szedtetett, a mely súlyosan nehezedett a lakosságra. Majd sorsjátékkal és papiros-pénzzel is kísérletezett Napoleon; az utóbbi 50 frankos tételekben szerepelt s a pénzverő igazgatója azok számára szolgáltatotta ki, a kik ezüstholmijukat vagy arany-ékszerüket pénzre akarták becserélni. Valósággal kutatást indítottak az ilyenfajta kincsekre s e műveleteknél az ember önkéntelenül Mephisto pénzügyi üzelmeire emlékszik. Ezek a rendszabályok bizonyos fokig leszállították „Ali Bounaberdi“ népszerűségét, a hogyan a bennszülöttek nevezték el Buonapartét, a mikor burnuszban jelent meg a nilusi ünnepen, mint egykor Nagy Sándor is perzsa ruhát viselt Ázsiában. A porta politikai pálfordulása óta aztán török ügyvivők szüremkeztek Syria felől Egyiptomba s lázították a népet. A mecsetekben a szultán fermánjait olvasták fel, a melyek szerint Buonaparténak nincs más czélja, mint hogy az iszlámot megdöntse s ellentállásra biztatták a hívőket. Mellesleg az a híresztelés is módfölött föl-izgatta a lelkeket, hogy a szultán megüzente Franciaországnak a háborút, hogy Dzsesszár Syria felől már előnyomul s hogy így a francziáknak nemsokára el kell távoznok, előbb azonban föl akarják gyujtani a várost. Októberben már nyílt lázadásra került a sor. A köz-nép megrohanta az idegenek házait s egy sereg francziát, köztük huszonöt beteg katonát legyilkolt; magát a város parancsnokát is megölték; a tömeg fegyvert ragadott s forradalommal szervezkedett. Napoleon körülzáratta a lázongó városrészt s az ott álló nagy mecsetet bombáztatta. A mozgalom rövidesen el volt nyomva. Hogy annak ismétlődését meggátolja, nyomban paran-

csot adott, hogy számos foglyot rögtön fejezzenek le s azonfelül minden következő éjjelen harminczat-harminczat. Tábornokaihoz írt leveleiben azt mondotta, hogy ez az eljárás jó leczke lesz ennek a népségnek. Azt hitte — úgymond —, hogy szelídséggel is lehet majd a népre hatni, belátja azonban, hogy itt sikert csak megfélemlítéssel érhet el.

A vérbírásgot követő csöndes időket a belső szervezet további kifejlesztésére és a tudományos munkálkodás elősegítésére használták fel. Az expedícióval jött francia tudósok „Institut“-té tömörültek, a mely négy osztály keretében dolgozott; kutató munkákat végeztek és az ország mivoltáról és művelési lehetőségeiről előadásokat tartottak. Az ülésekről szóló tudósítások a „La décade égyptienne“ cz. folyóiratban jelentek meg, a munkálatok maguk külön kötetekben, végül a politikai és helyi jelentőségű hírek a „Courier d’Egypte“ hasábjain. Az intézetet 1798 augusztus 23-ikán nyitották meg; elnökké Monge-ot, alelnökké Buonapartét s titkárrá Fourier-t, a physikust választották. Olyan kérdések, a melyeket a fővezér a hadsereg gyorsabb ellátását szolgáló berendezések tökéletesítése s más ilyen ügyek dolgában a tudósok elé terjesztett, a szakosztályok ülésein — minden ötödik napon — kerültek tárgyalásra. A fővezérnek azonban olyan kérdései is voltak, a melyek a jogtudomány és a tanításügy akkori állapotára vonatkoztak s e tereken lehetséges reformokat sürgetett. Itt gyűjtötték össze végül ama nagyszabású tudományos összefoglaló munka gazdag anyagát is, a mely tíz évvel utóbb „Egyiptom leírása“ czímen kezdett megjelenni s minden irányban alapjául szolgált e földrész behatóbb megismerésének. Francia tiszt volt az, a ki Rosette-ben arra a három-

nyelvű emlékkőre bukkant, a mely utóbb Champolliont a hieroglyphák megfejtésére vezette. Az expeditio egyik tisztjének elbeszélése szerint Buonaparte e tudományos ülések egyikén Berthollet-val heves vitába elegyedett s a mi különben gyakran megesett vele, elkezdett heveskedni. A nagy chemikus erre állítólag egész csöndben így felelt: „Barátom, neked nincs igazad, mert gorombáskodni kezdesz“. S a mikor erre Desgenettes, a főorvos is a természetbúvár pártjára állott, Napoleon így fakadt ki: „Látom már, hogy itt mindenki összefogott ellenem. A chemia az orvostan konyhája, az pedig az orgyilkosok tudománya“. Desgenettes pedig teljes hidegvérrel így vágott vissza: „És mondja csak, polgár-tábornok, miképen határozná meg a hódítók művészetét?“

A Törökország hadüzenetéről szóló hír, a mely a kairóiakat október folyamán annyira fölizgatta, megvalósult, csak a Dzsesszár fölvonulásáról szóló hír volt korai. 1798 decemberének végén, a mikor Buonaparte Szuez vidékére ment, hogy felkutassa a régi csatorna nyomait, a mely egykor a Nílust a Vörös-tengerrel kötötte volt egybe s a mely a jövőben arra szolgált volna, hogy az Indiával való forgalmat segítse elő s a hol Buonaparte mellesleg Mózes csodáinak hitelességét is ki akarta próbálni, hírét vette, hogy Achmed basa csapatai Egyiptomba törtek be s az el-arisi határvárat máris birtokukba vették. Tüstént kiadta rendelkezéseit egy Syria felé irányuló támadó hadjáratra. Megvolt tehát az alkalom újabb győzelmekre s Napoleon mohón kapott rajta. Végtelen megnyugvására szolgált, a mikor két francia ember, Hamelin és Livron, a kik 1799 januáriusának vége táján raguzai teherszállítóhajón Alexandriába érkeztek, azt jelen-

tették neki, hogy odaát még egyre a rastatti congressus folyik s hogy csak Nápoly maga keveredett Franciaországgal háborúba. Napoleon jobbat nem is kívánhatott volna: megvolt a bizonyosság, hogy a nagy európai harcz még nem indult meg, de viszont megvolt annak is a valószínűsége, hogy a nápolyi viszálykodástól kigyuladva, sokáig immár nem várathat magára. Hogy akkor majd haza szándékozik térni, azt már októberben közölte a directoriummal; e közlését most 1799 februárius 10-ikén kelt levelében, közvetlenül a Syriába való elindulása előtt megismételte.¹

Ugyane levelében kifejti terveit is, a miért a Syriába való fölvonulásra vállalkozott: nemcsak az a szándéka, hogy a benyomult törököket visszaverje s a sivatag túlsó határának kellő megerősítése által meggátolja a syriai haderőnek azzal a másikkal való együttműködését, a mely minden valószínűség szerint

¹ „Ha márczius folyamán a Hamelin útján nyert értesüléseim beigazolódnak és ha Franciaország tényleg háborúba keveredik a királyokkal, akkor visszatérek Franciaországba.“ (Corr. V. 3952.) Ugyane szavakat mondotta még ugyanaznap, a keleti útra való indulása napján, Bourrienne-nek is (Mémoires, II. 21.). Az 1798 október 7-ikén kelt levelében (Corr. V. 3439) ezt olvassuk: „Ha egyszer biztos vagyok benne, hogy Törökország melyik államot fogja pártul és ha ez az ország már nagyobb rendben lesz, végül ha erődítómunkálatai már jobban előhaladtak, akkor rászánom magamat, hogy újra Európába jöjjek, kivált ha esetleges újabb hírek arról győznek meg, hogy a continens még mindig nem nyugodt“. Az abukiri ütközet óta s az angol hajók folytonos czirkálása miatt a hazájával való közlekedés roppant nehézségekkel járt; kivált akkor állottak elő nagy nehézségek, a mikor Törökország hadüzenete után a berber országok is ellenségesen kezdettek viselkedni s a Tripolis és Egyiptom között való összeköttetés egészen bizonytalanná vált.

a Nilus deltájában ki fog kötni, hanem az is, hogy — mihelyt egyszer Syria birtokába jutott — ezzel a Törökországgal való tárgyalásoknak is nagyobb nyomatékot adhasson s ezenfelül még az angol hajóhadat is elvágja ottani élelmiforrásaitól. A syriai hadjárat volt tehát arra hivatva, hogy helyrepótolja azt a veszteséget, a mit Francziaország politikai tekintélye a flotta pusztulásával szenvedett volt. Vagy voltak talán meszebbmenő tervei is? Januárus 25-ikén Tippu Sahibbal, Maisszur szultánjával s Anglia esküdt ellenségével, a kire annak idején már a conventio is gondolt s akinek most a directorium is küldött a fővezér útján leveleket, tárgyalásokba bocsátkozott. A perzsa sahval is érintkezésbe lépett; e megbeszélés tárgya egy Indiába irányítandó felvonuláshoz szükséges hadi élelmezési állomások felállítása volt. Öt évvel utóbb Rémusat asszonynak így ír: „Egyiptomban a civilisatio minden bilincsetől feloldottnak éreztem magamat. Össze-vissza álmodtam mindenfélét s álmomban még az eszközöket is megismertem, a mikkel álmaimat valóra válthattam volna. Az Ázsiába vezető úton láttam magamat, miután már előzőleg új vallást alapítottam, elefánton ülve, turbánnal a fejemen, az új Koránnal a kezemben, a melyet a magam belátása szerint állítottam össze. Két világ tapasztalatait akartam vállalkozásaimban összeegyeztetni, a történelem eredményeit akartam felhasználni, az indiai angol uralmat megtámadni s e hódítás révén akartam Európával való összeköttetésemet felújítani“. Históriai leírásunkban azonban e tervezgetésekre nem szabad túl nagy súlyt vetnünk. Mert a hidegen számító ész itt is mindjárt jelentkezett a maga kijózanító erejével. Bourrienne-nek u. i. megvallotta, hogy indiai útjára csak

akkor merészkednék, ha Egyiptomot már teljesen biztosította volna, ha 15,000 embert itt hagyhatna s ha legalább további 30,000 emberrel indulhatna a nagy útra. Miután ezek a föltételek hiányzottak, megelégedett a syriai hadjáratral is. „Napoleon maga is tökéletesen tisztában volt vele — mondja Bourrienne emlékirataiban — hogy mind e szép tervek mily kevéssé fértek össze gyöngye erőinkkel, a kormány erőtlenségével s a katonáknak a sivatagtól való irtózásával.“

Egy másik gondolatával talán valamivel komolyabban foglalkozhatott ezidétt. Talleyrand emlékirataiban ezt olvassuk: „Néhány ízben arról beszélt, hogy Konstantinápolyon keresztül szeretne Európába visszatérni, a mit persze nem igen tekinthetünk az Indiába vezető legrövidebb útnak; túlélés látás sem kell hozzá, hogy megítélhessük, hogy Sztambulba való győzelmes bevonulása esetén legkisebb gondja is nagyobb lett volna annál, hogy Szelim trónusát épségben tartsa, vagy hogy az ottomán birodalom helyén „egységes és oszthatatlan köztársaságot“ alapítson“. Nos, egyelőre legalább útrakelt ebben az irányban.

*

Kleber, Reynier, Lannes és Bon vezetése alatt álló négy hadosztálylyal (kb. 13,000 emberrel) láttak neki a Szentföld meghódításának. Desaix Felső-Egyiptomban Muraddal szemközt foglalt állást. Dugua és Marmont a deltában maradtak. El-Aris helyőrségét, miután a segítségére siető török haderőt Napoleon előbb megverte, februárius 20-ikán rábírták, hogy szabad elvonulás biztosítása fejében megadja magát; az elővédek 24-ikén már Palesztinába érkeztek, a hol a hőségtől

és szomjúságtól már-már kétségbeesett csapatok új erőre kaptak. Gaza városa, a melyet a néhány ezer főnyi ellenség minden ellentállás nélkül kiűritett, rövidesen a francziák kezére került, márczius 4-ikén pedig körülzárták a megerősített Jaffát is. Itt kezdődik a komolyabb ellentállás. Az erődítmény török parancsnoka lefejezteti a francziák hírvivő követét s ezzel az expedíciós csapatok harczy vágyát fékezhetetlen dühre ingerli. Az ütegek — könnyű ágyúk voltak — márczius 7-ikén rést ütnek a falakon s ezen át a várat nemsokára rohammal veszik be a francziák. Most aztán az utczákon mindenkit, a ki a győzők kezei közé került, irgalmatlanul fölkoncizoltak. A 4500 főnyi helyőrség 2000 embere máris holtan hever. A többi viaskodva húzódott meg a mecsetekben, karavánszerájokban s egy kis fellegvárban. A mikor másnap Buonaparte két segédtisztje mutatkozott, a körülzárt törökök — életbenmaradásuk fejében — felajánlják megadásukat, a tisztek pedig, a nélkül, hogy további rendelkezésre vártak volna, beleegyeztek ebbe a feltételbe; a fővezérnek ezzel nagy bosszúságot okoztak, mert nem tud mit kezdeni ezzel a sok foglylyal. Egyiptomba nem küldheti őket, mert az ehhez szükséges fegyveres kíséret itt is teljességgel nélkülözhetetlen volt; ha szabadonbocsátja őket, az ellenség erejét gyarapítja velük; hogy a franczia csapatok között eloszsa és táplálja őket, annak is megvolt a maga veszedelme; néhány tábornok, a kikkel a fővezér tanácskozássra ült össze, azt ajánlotta, hogy engedjenek szabad folyást a hadijognak, a mely szerint a rohammal elfoglalt vár védői eljátszották az élethez való jogukat. Buonaparte valóban ilyen értelemben rendelkezett s kiadta a parancsot, hogy a foglyokat, 300

egyiptomi kivételével, öljék le; a rendeletet úgy hajtották végre, hogy kivezték a foglyokat a tengerparthoz s ott egy részüket leöldösték, másik részüket pedig belehajtották a vízbe s ezek ott pusztultak.

Márctzius 19-ikén Buonaparte már Akka (St. Jean d'Acre) előtt táborozik. A vár külsőleg alig különbözött az eddig aránylag könnyűszerrel meghódított El-Aris és Jaffa várától. A védőművek felszínes kikémlelése hasonló tapasztalással járt s mivel az Alexandriából iderendelt nehéz üteg még egyre késett — föltéve persze, hogy egyáltalában sikerült neki az angol czirkálók elől elmenekülnie —, a fővezér ugyanazokkal az eszközökkel látott az ostromhoz, a melyek az előző két esetben elegendőknek bizonyultak. Most az egyszer azonban csalódott a tábornok. A védőművek itt ellentállóbbak voltak, mivel a külső sánczok mögött itt még árok-ereszeket is építettek. Ezenfelül Sidney Smith, az angol ellentengernagy több hajójával ott állott a révben s onnan látta el a várat élelemmel és védelmi eszközökkel és Dzsesszárnak egyik ügyes mérnökkari tisztjét küldte ide, a ki a védelmet vezette. Csodás játéka a véletlennek! Ez a tiszt Picard de Phéliepeaux volt, Buonaparténak a párisi École Militaire-en iskolatársa. A kik egykor az iskola padján egymás mellett ültek, ebben a históriai pillanatban im egymással szemközt állottak: a corsikai Franciaország szolgálatában, a francia pedig mint Anglia eszköze.

Buonaparte nagy súlyt vetett rá, hogy ezt az erőseget lehetőleg gyorsan elfoglalja. Mert a nagy háború a continensen most már valóban kitört. Márctziusban kapta meg a directoriumnak 1798 november 4-ikéről kelt sürgős levelét, a melyben közölték vele, hogy a

nápolyi csapatok csakugyan harczra készülődnek, hogy osztrák vezérek (Mack és Sachsen) parancsnoksága alatt állanak, a mi egyértelmű az osztrákok ellenséges föllépésével, továbbá hogy egy osztrák csapat Graubündenbe is benyomult s ezzel megsértette Svájc semlegességét. E bonyodalmak miatt a directorium 200,000 ember besorozását rendelte el és Jourdan tábornokot a rajnai, Joubert-t pedig az itáliai haderők parancsnokságával bízta meg, a mely utóbbi terület fog előreláthatólag a döntő ütközetek színhelyéül szolgálni. A mi Buonapartét illeti, így szólt az üzenet, ő iparkodjék a körülményekhez képest és legjobb belátása szerint eljárni. Miután ilyen körülmények között a directorium nincs abban a helyzetben, hogy őt támogathassa, azért semmiféle parancsot vagy utasítást sem ad neki. „Miután Franciaországba való visszatérése ebben a pillanatban olyan nagy nehézségekbe ütközik“, így végződött a levél, „úgy látjuk, hogy három eshetőség között kell majd választania: vagy megmarad Egyiptomban s ott úgy rendezkedik be, hogy bárminő török támadás ellenében védve legyen, ez esetben bizonyára tudja, hogy vannak ott olyan évszakok, a melyek az idegenekre nézve elviselhetetlenek; vagy tovább nyomul India felé, a hol, mihelyt odaérkezett, számos olyan emberre fog akadni, a ki szívesen segíti az angol uralom megdöntésében; vagy végül nekivág Konstantinápolynak, egyenesen a fenyegető ellenség szívének“. E levéllel februáriusig megjelent újságok is érkeztek, a melyeket a genuai consul adott a hírvivőnek s a melyek nemcsak a Nápolylyal és Sardiniával kitört háborúról, hanem az oroszok felvonulásáról is híradással szolgáltak. Ím hát megérkezett annak a hírnek is a hivatalos megerősítése, a

mely Buonapartét febr. 10-iki levelének megírására indította s a melyben a directoriumnak bejelentette, hogy rövidesen vissza fog térni. Nyomban bizalmas megbeszélésre hívatta Doumartin tábornokot, a kivel közölte, hogy néhány tábornokával vissza akar térni Franciaországba. A directorium persze, a mint ez leveléből is kiviláglott, nem tartotta kívánatosnak Napoleon visszatérését, viszont azonban nem is nagy győzelmi reményekkel bocsátkozott ebbe a háborúba. Most még csak ezt a kőrakást, ezt az ócska Ptolemaïs-t kellene megvennie s akkor aztán diadalmasan, a keresztesek tetteit is felülmuló dicsőséggel fog egymagában Európába visszatérhetni. Márczius végén, Kleber ellenkezése daczára, sürgős parancsban elrendeli, hogy a megerősített várost rohammal kell elfoglalnia.

Akka azonban szilárdul állta az ostromot. Falairól visszaűzték a támadókat s ez a siker megnövelte az ostromlottak önbizalmát. Angol tüzekek által pontosan irányzott ágyúk nagy károkat tettek a francziák sorai-ban; albán lövészek a legkisebb vigyázatlanságra biztosan találó golyóval válaszoltak; Caffarelli, ez az ügyes mérnök-tábornok a lövészárokból szerzett sebébe pusztult bele; a gyakori kitörések egy percnyi pihenőt nem engedtek az ostromlóknak. Ha a jaffai rémtettnek az volt a célja, hogy a további ellentállást már csirájában elfojtsa, akkor ezt a célját nagyon eltévesztette, mert éppen ellenkezőleg: az ellenség harczy vágyát hihetetlenül feltüzelte. Ezenfelül most Damaskus tájékán felmentő hadsereg gyűlt egybe s már át is kelt a Jordánon. Kleber hadosztályát, a melyet amannak megfigyelésére Nazareth felé előre-küldtek, nemsokára többszörös túlerő keríti körül s ez, minden hősiessége daczára, roppant veszedelmes

helyzetbe került. Napoleonnak a hadosztály segítségével kellett sietnie s 1799 április 16-ikán pompásan sikerült támadással — miközben Bon hadosztályát észrevétlenül sikerült az ellenség oldalába vetnie — a Táborhegy lábánál szétverte az ellenséges csapatokat. A mi közülök még megmaradt, azt Murat kergette vissza a Jordánon át.

Időközben az ostrom továbbfolyt. Aknákat fúrtak, de ezekkel is csak kevés sikert értek. Újra meg újra megismételték a támadásokat, mind hiába. Végül a támadás helyét is megváltoztatták, most sem értek el többet, mint eddig. Phélieux a várfalakon belül újabb védelmi vonalat építtetett s azonkívül az utcákat is eltorlaszoltatta. 1799 május 8-ikán példátlan hősiességgel intézett roham is megtörtött ezen a sokszoros védelmi vonalon s csupán a legvakmerőbb gránátosok közül sikerült néhány száznak a város belsejébe hatolnia, a hol végül is megadták magukat az angoloknak. A francziák táborában nemsokára a pestis is fölütötte a fejét, a lőszer fogytán volt és mintha csak azért történt volna, hogy Napoleont a sikerre való legkisebb reményétől is megfoszsza, egy török hajóhad újabb megerősítéseket szállított partra. A mikor május 16-ikán a siralmasan összelövéldözött város ellen az utolsó döntő támadást kísérelték meg, mint az előzők, ez is teljesen összeomlott. Minden további késlekedés immár haszontalanná vált és csak káros következményekkel járhatott. Káros lehetett kivált Buonaparte személyes tekintélyére a csapatoknál, a melyeket minden válogatás nélkül áldozott föl. Hiszen május 7-ike és 8-ika magában is 3000 emberébe és két tábornokába került a francziáknak. A hadsereg zúgolódni kezdett, az embereit mindenkor kímélő Kle-

bert kezdte a kíméletlen fővezérrel összehasonlíthatni s egyesek amazt szívesebben látták volna a főparancsnok helyén. Napoleon elhatározta az Egyiptomba való visszavonulást. Minél inkább fogyott a reménye, hogy Akkát elfoglalhassa, annál behatóbban kezdett ama nagy terveivel foglalkozni, a melyek Akka meghódítása esetére kerültek volna sorra. A hol az események nem hozták meg a vágyva várt dicsőséget, ott ábrándjainak kellett őt kisegíteniök. A várban zsákmányolandó fegyverekkel akarta Syria elégedetlen népét fölfegyverezni, azután Damaskus és Aleppo felé előnyomulni, a basák kényuraságának végét vetni s azokkal a csapatokkal, a melyek apránként hadserege köré csoportosulnának, Konstantinápoly falai alá vonulni. „Akkor aztán fölborítom a török birodalmat“, mondotta Bourrienne-nek, „új, hatalmas császárságot alapítok keleten, a mely emlékemet az utókor számára megőrzi, aztán talán Drinápolyon és Bécsen keresztül visszatérek, miután közben az osztrák császári házat is megsemmisítettem.“ Mivel azonban időközben biztos forrásból arról értesült, hogy Musztafa basa vezérlete alatt török hadsereg készül a Nílus deltájánál kikötni és Rhodus-szigeténél már látták is ezt a hadsereget s mivel tisztán állott előtte, hogy ezt a hadsereget, mindenáron le kell győznie, hacsak mindent nem akar elveszíteni, így azután képzelőtehetségének szép álmai a sürgető kényszer vaserejű nyomása alatt önmaguktól is szertefoszlottak. Rémusat asszony nyal való, fönt már említett egyik beszélgetése során később azt mondotta, hogy képzelőereje „Akka vára előtt elhalt“. Ez lehetséges. Azt mindenesetre saját leveleiből tudjuk, a miket Akka alól áprilisban Egyiptomba írt, hogy — akár elesik a vár, akár nem — ő mindenképen

Kairóba vágyik vissza. S egy császárságot esetleg még egyebütt is lehetett volna alapítania.

Május 20-ikán beszüntették az ostromot és megkezdtek a visszavonulást. E visszavonulás borzalmairól hihetetlen adatokat találunk a kortársak feljegyzéseiben. Az Akkából Jaffába való utat így írják le: „Az epesztő szomjúság, a víz teljes hiánya, a borzasztó hőség s az izzó homokbuczkák között való fárasztó menetelés tökéletesen lerontották a katonák erkölcsi erejét s a nemesebb érzések helyébe kegyetlen önzést vagy siralmas közönyösséget plántáltak. Olyat is láttam, hogy sebesült tiszteket, a kiknek elvitele parancsban volt kiadva s a kik ezenfelül hordozóikat még meg is fizették, hordágyukkal együtt otthagytak a pusztában. A sebesülteket és csonkultakat úgy hagyogatták el, mint a pestises betegeket, vagy mint azokat, a kiket pestiseseknek tartottak. Utunkat a felgyujtott kis városok, falvak, tanyák s a mezők dús termésének lobogó lángja világította meg. Az egész vidék lángborult. Haldoklók, fosztogatók s gyujtogatók környékeztek bennünket. Félholtak hevertek az útszélen, a kik gyöngé hangon erősítették, hogy ők nem pestisek, csupán sebesültek s hogy meggyőzzenek bennünket, kötésüket is felszaggatták. Senki sem hitt nekik. A nap maga, a mely ezen a tájon oly fényes és ragyogó, most elsötétült szüntelen gyujtogatásunk füstjétől. Jobbkéz felől a tenger, balkéz felől a magunk okozta sivár pusztaság, előttünk a nélkülözés és a fáradtság, a mi még ránk várt: ez volt helyzetünk“. E mellett a nablusok rajai csatangoltak körülöttük s egyikük állítólag rá is lőtt Buonapartéra, a mikor egyszer menetelés közben elaludt a lován. Május 24-ikén Jaffába érkeztek. Napoleon öt napig maradt itt, hogy

a további visszavonulást elrendezze, az erődítményeket felrobbantsa s a sebesültek és betegek elszállításáról gondoskodják. Nagyobb részüket hajón, a többit szárazföldön vitték el. A ragály itt is elharapódzott. Napoleon maga sietett végig a pestises-kórház termein s e közben közölte a betegekkel, hogy a vár falait leromboltatta, mert Egyiptomba kell visszasietnie, hogy ott vegye föl a küzdelmet a már-már közelgő ellenséggel. „Pár órán belül itt lesznek a törökök. A kinek van ereje hozzá, az kövessen bennünket; a szállítás hordágyon és lovon történik.“ De hát a kinek már nem volt hozzá ereje? Állítólag harmincz pestises beteg maradt itt hátra. Későbbi időkben Napoleonnak bűnül rótták fel, hogy ez alkalommal arra gondolt, hogy az ittmaradókat szelíden ölő narkotikummal menti meg az utánuk nyomuló ellenség dühétől. Napoleon ezt a szándékát nem is tagadta soha. Ez lett volna a leghelyesebb eljárás, mondotta egyszer Szent-Illona-szigetén az egyik orvosnak s az ott adott körülmények között önmaga számára is hasonló elbánást kívánt volna.

A siralmasan lefogyott hadtest lassan vánszorgott el Aszkalon és Gáza városa mellett, majd pedig kilencz nap hosszat a sivatag izzó homokjában kínlódott: méreteiben kisebb, de borzalmaiban hasonló volt ez a menet a könyörtelenül fagyos orosz földről való ama visszavonuláshoz, a mely tizenhárom évvel utóbb kikezdette a francziák császárljának legendás szerencsáját. Ötezer embere pusztult el s a portára a legkisebb mértékben sem hatott. S hogy egy török hadsereget szétverhesenek, azért ugyan kár volt a Táborhegyig vezető golgotát megjárni. Legkevesbbé szolgálta pedig a fővezér becsvágását ez a kirándulás. De most mitsem volt szabad

elárulni a való tényállásból! Még Akka alól, 1799 május 10-én azt jelentette a directoriumnak: célját elérte, az időjárás kedvezőtlenre fordul, Egyiptom visszavárja, s így mihelyt rommá lövette ezt az erősséget, a sivatagon keresztül vissza fog térni. Május 27-ikéről kelt másik jelentésében aztán úgy nyilatkozik, hogy a várost már megszállhatta volna, de a pestis miatt nem tette, a mely, kémei jelentése szerint, borzalmas pusztításokat visz ott végbe. (Csak az volt kár, hogy kémei ezt a bajt olyan későn vették észre.) Alkotását, a kairói divánt, május 16-án kelt győzelmi jelentésében arról értesítette, hogy sok foglyot és zászlót hoz magával, Dzsesszár palotáját földig rombolta, Akka bástyaival hasonlóképen bánt el, s a várost annyira összebombázta, hogy ott kő kövön nem maradt, hogy lakói a tengerre menekültek, Dzsesszár maga pedig sebesülten, katonáival együtt a váracsba húzódott vissza. Mi több, még a saját katonáit is azzal a vakmerően odavetett valótlansággal vigasztalta, hogy már a közeli napokban meglett volna az a kilátásuk, hogy a syriai basát a maga palotájában foghassák el, de ebben az évszakban, a mikor a törököknek Egyiptomban való partraszállása is lehetővé válik, Akka meghódítása nem éri meg a vele járó időveszteséget. Amikor titkárja a valóságnak ilyen elferdítése ellen szót emelt, Napoleon azzal a megjegyzéssel utasította rendre, hogy kicsinyes szőrszálhasogató, a ki az ilyen dolgokhoz teljességgel semmit sem ért.

A syriai hadsereg, amely ekkor már csak 8000 emberből állott, június közepén tartotta ünnepies bevonulását Egyiptom fővárosába. Néhány héttel később Marmont Alexandriából Bonapartenak azt jelen-

tette, hogy Sidney Smith földőzete mellett július 11-ikén száz török hajó jelent meg az abukiri rév előtt s ott 18,000 embert tettek partra. Ez a hír nyilván eljutott Ibrahim és Murad bejekhez is, a kiket Desaix eddig tisztelettel teljes távolságban tudott tartani; az előbbi most hirtelen megint feltűnt a syriai határokon, az utóbbi pedig néhány száz mamelukjával az ország északi részeibe iparkodott behatolni s természetesen mind a kettőnek az volt a szándéka, hogy a partra szállott törökökkel együtt működhessék. Ezek pedig, miután Alexandriát a francziák alaposan megerősítették, egyelőre az abukiri földnyelven sánczolták el magukat. Napoleon úgy döntött, hogy itt fog velök szembeszállani, és pedig mielőbb. Muradot rövidesen visszavetette dél felé, Ibrahimot megfigyeltette, s hogy erőit jobban összpontosíthassa, Desaix-t Felső-Egyiptomból visszahívta a többi rendelkezésre álló erővel — körülbelül 6000 ember s 2000 főnyi tartalék, Kleber parancsnoksága alatt — maga a fővezér vonult az ellenség elé. Gyorsan átgondolt terve volt ez, a melyet az 1799 július 25-iki abukiri szárazföldi ütközetben fényesen keresztülvitt. Teljesen napoleoni volt már az alapgondolat is: az ütközet előtt tömörülve, az összes erővel támadni s az ellenfél teljes megsemmisítésére törekedni. Tervének sikerét az is nagyon elősegítette, hogy a törökök igen rossz állást foglaltak el. Teljes sikert aratott. Miután előbb az ellenség balszárnnyát karolta körül s szorította bele a tengerbe, rögtön utána a jobbszárnnyat is hasonló sors érte. Most aztán Lannes csapatai hihetetlen merész mozdulattal hatalmukba kerítették, Murat lovasai pedig vakmerően megkerülték azt a sánczot, a mely a színtéren uralkodott s az ellenség középső részének főtámasztó-

pontja volt. Ez a két mozdulat a centrumot is szétrobbantotta s az ellenségnek csak kicsi töredéke menekülhetett a félsziget végső csúcsán levő erődténybe. Ezeket kiéheztették s egy hét leforgása alatt megadták magukat. Most már szintiszta igazság volt, a mit Napoleon Kairóba jelenített: „Vezérkarom valószínűleg már értesítette Önöket az abukiri ütközet eredményéről; talán a legszebb volt, a mit valaha életemben láttam; a partraszállott ellenséges haderő egyetlen embere sem menekült meg“.

E diadala után önző tervei érdekében már csak annak a beigazolódása hiányzott, hogy második föltevése is helyes volt, a melyet bátyjával szemben akkor fejezett ki, a mikor Egyiptomba indult: hogy u. i. az Európában időközben kitört háború Franciaország kárával folyik le s hogy így nemcsak az ő személye emelkedik értékben, hanem a párisi kormány is veszít hiteléből, s hogy ilyenformán elszánt katona, a ki most győzni tudna, könnyűséggel megszerezhetné az állami főhatalmat. Nemsokára efelől is bizonyosságot szerzett magának.

Amaz üzenet óta, a mely Akka falai alatt érte, a directoriumtól nem érkezett hozzá újabb híradás. Így hát nem tudhatta, hogy 1799 május végén Bruix francia admirális azt a parancsot kapta, hogy hajóhadát egyesítse a spanyol flottával, verje meg a Földközi-tengeren az angolokat s hozza haza Egyiptomból az expedíciós hadsereget, — ez a vállalkozás a spanyol fővezér vonakodásán hajótörést szenvedett. Az a levél pedig, a melyet a directorium május 26-ikán küldött neki s a melyben Bruix küldetéséről értesítette és felszólítja, hogy térjen vissza Európába.

nem jutott a kezébe.¹ De azért, a mit meg kellett tudnia, mégis csak megtudta. Majdnem bizonyos, hogy a genuai és anconai consulok révén, a kik hívei voltak, Tuniszon keresztül néha-néha csak eljutott hozzá a fivérei által küldött egy-egy híradás. Azonfelül még a véletlen is nagy segítségére volt ebben. Sidney Smith, a ki most Alexandria előtt foglalt állást s Napoleonnal a hadifoglyok kiszolgáltatásáról folytatott tárgyalásokat, gyönyörűségét lelte benne, hogy Napoleonnal a francziák itáliai vereségeit közölhette, a hol áprilisban Scherert valóban megverték s az Alpokon inneni köztársaságot feloszlatták volt, s mintha közléseinek igaz voltát akarta volna bizonyítani, a legújabb lapokból egy csomagra valót elküldött Bonapartenak. Szívességét még azzal a közlésével is tetézte, hogy parancsai szerint a franczia expedíciós hadseregnek a directorium által óhajtott visszatérését mindenáron meg kell akadályoznia. No, több sem kellett Napoleonnak, hogy rég megfogamzott szándékát

¹ A három director nevével jegyzett levél egyik helye így szól: „Ausztriának és Oroszországnak rendkívüli erőfeszítései és ama komoly, sőt majdnem vészszel terhes fordulat, a mely a háborúban beállott, parancsoló szóval megkövetelik, hogy a köztársaság együtt tartsa erőit. Ezért a directorium arra utasította Bruix tengernagyot, hogy minden ereje megfeszítésével iparkodjék a Földközi-tengeren az uralmat magának biztosítani s az Ön parancsnoksága alatt álló sereget Egyiptomból hazahozni. Az Ön belátásától függ, hogy haderőinek egy részét otthagyhathja-e teljes biztonságban, a mely esetben a directorium Önt felhatalmazza, hogy e csapatokon való parancsnoksággal azt bízsa meg, a kit erre alkalmasnak talál. Önt magát a directorium örömmel látná a köztársaság haderői élén, a melyeket eddig is oly dicsőségesen vezetett győzelemlről győzelemlre“. (Boulay de la Meurthe. 126. o.)

tüstént megvalósítsa. S ama szavakban, a melyekkel, mint annak idején Dommartin-nel, most Marmont-tal közölte elhatározását, rejlik közelebbi jövőjének egész terve: „El vagyok rá tökéelve, hogy visszatérek Franciaországba s az a szándékom, hogy Önt is magammal viszem. Az európai események folyása késztet rá, hogy erre a nagy elhatározásra szánjam magamat. Hadseregeink helyzete kedvezőtlen, s Isten tudja, mennyire nyomultak már előre időközben ellenségeink. Itáliát elvesztettük, s annyi keserves fáradság, annyi kiontott vér jutalma oda van. Dehát mi más telhetnék azoktól a tehetetlen emberektől, a kik otthon az ügyek élén állanak? Nálunk minden csupa tudatlanság, értelmetlenség vagy corruptio. Én, és csakis én viseltem minden terhet s folytonos sikereimmel gerinczet tudtam adni ennek a kormánynak, a mely nélkülüm soha sem kerül felszínre, hanem biztosan elmerült volna. A mikor aztán elmentem, szükségképen mindennek össze kellett omlania. Ne várjuk be, amíg ez a romlás egészen véget ér. Visszatérésemről s a török hadseregnek Abukirnál történt megsemmisüléséről egyidőben fognak értesülni. Jelenlétem új életet önt majd a lelkekbe s visszaadja a csapatoknak elveszített önbizalmukat, a jobbérzésű polgároknak pedig a szebb jövőbe vetett reménységüket“. Napoleon szándéka csak néhány bizalmasabb emberének jutott tudomására, a legtöbb tábornok előtt eltitkolták. Az alexandriai kikötőben veszteglő két fregattot is nagy titokban szerelték föl s alig hagyta el Sidney Smith, a ki nyilván nem képzelhette, hogy a főparancsnok hadserege nélkül fog visszatérni, rövid időre a révet, hogy Cyprus-szigetén ivóvizet szerezzen, a mikor Napoleon felhasználván a szerencsés véletlennek ezt az újabb

kedvezését, az augusztus 21-ikéről 22-ikére virradó éjjel néhány hűséges kísérijével: Berthier, Lannes, Marmont, Murat, Andréossy, Bessières, Duroc, Ganthéaume, Monge, Berthollet, Bousienne, Denon s néhány száz gárdistája társaságában tengerre kelt. A bátor, de tekintetet nem ismerő nyíltsága miatt Napoleonnak kellemetlen Kleber írásban kapta meg a rendeletet, a mely a hátramaradt haderők főparancsnokává tette meg.

Az, hogy becsületbeli kötelessége lett volna a reá bízott csapatok mellett, a melyek életükkel és vérükkel Napoleon legsajátabb terveit szolgálták, végig kitar-tania, eszébe sem jutott. De azért a hadsereg fölál-dozásáról, vagy éppen — a mint némely részről mondták — szökésről mégsem lehet szó. A directoriummal szemben való helyzete kétségen kívül kivételes volt. A mikor Egyiptomba ment, akkor visszatérését 1798 őszére tervezték, a mikor is újra át kellett volna vennie az angliai hadsereg főparancsnokságát. Az egész expediciós hadsereg visszatérésére nézve viszont nem ez volt a terv, mert hiszen gyarmatot akartak alapí-tani s az ott létesülő telepeket állandó védelemben kellett részesíteni. A párisi kormánynak 1798 november 4-ikéről kelt, fönnebb említett levele, a mely Akka vára alatt érte utól, elhatározásaira szabad kezét hagyott neki. Ő maga ismételten és nyíltan bejelen-tette, hogy nemsokára visszatér Francziaországba s bizonyára nem cselekedett volna így, ha ez törvény-ellenes eljárás lett volna. Az azonban kétségtelen, hogy emez eljárásában személyes becsvágyának és érdekének nézőpontjai vezették. S e két nézőpontból Egyiptomban már mit sem nyerhetett, legföljebb min-dent elveszthetett. Az expeditiós hadsereg helyzete

szükségképen napról napra veszedelmesebb lett. Ha Bonaparte hirdette is, hogy olyan sikerek után hagyta el seregét, a melyek mindenféle zaklatás ellen hosszú időre megvédik, úgy ez a valóságnak nem felelt meg egészen. Elhallgatta tudniillik, a mit utóbb Szt. Ilona-szigetén mégis elárult: hogy a flotta abukiri veresége óta élt már benne a meggyőződés, hogy a vállalat csak katasztrófával végződhetik, mert minden hadsereg, a mely ujonczozás útján nem képes kiegészülni, kénytelen magát előbb vagy utóbb megadni. Arról is nagy bölcsen hallgatott, a mit a becsületes Kleber Talleyrand-hoz írott egyik levelében elárult: hogy a felére lefogyott hadsereg lövészer és ruha híjával van, hogy Egyiptom népe, a melyet a szultán a keresztények ellen fellázított, minden perczben kész a fölkelésre, hogy újabb török haderők felvonulása fenyegette őket, hogy Alexandria majdnem védtelen volt, a mióta nehéz ágyúik a syriai kiránduláson ottvesztek, a megmaradtakat pedig Napoleon két fregattjának fölfegyverzésére használták s hogy ezt a szorult helyzetet még a nagyfokú pénzhiány is súlyosbította, mert a ki nem fizetett zsoldok már négy millióra rúgtak, Bonaparte pedig adósságain kívül egy garast sem hagyott a pénztárban.¹ Ha már-

¹ Ez a jelentés az angolok kezébe került; később nyilvánosságra hozták és Bonaparte iparkodott azt megczáfolni, de ezt a kísérletet az adatok mai ismerete mellett, sikertelennek kell tartanunk. (V. ö. többek között Dugues-nak Napoleonhoz 1799 augusztus 26-ikán írott levelét, a melyet Guityr: *L'armée de Bonaparte en Egypte* cz. művében közöl, s a mely a tábornok elutazását egyszerűen megfutamodásnak ecseteli.) Ha p. o. Napoleon a hadseregnek Kleber által bejelentett veszteségi kimutatását kifogásolja s az utóbb hazaérkezett csapatok létszámával iparkodik helyesbiteni, elfelejtette, hogy a

most az expeditiós haderő helyzete ennyire válságos volt s ha vele együtt az egész egyiptomi franczia uralom is koczkán forgott, akkor Napoleon ittmaradása sem lendíthetett volna sokat az ügyeken; mert segítséget csak Franciaországból várhattak, s így Napoleon visszatérése ebből a nézőpontból is menthető. Lesz még alkalmunk meggyőződni, hogy keleti alapítását visszatérése után sem hagyta cserben.

Sok szó esett arról a vakmerőségről, a melylyel Napoleon az ellenségtől nyüzsgő Földközi-tengeren való utazással a veszély szemébe nézett. Vita tárgyává lehetne azonban azt is tenni, vajjon ilyen kétségbeesett viszonyok között nem több bátorság kellett volna-e ahhoz, hogy Afrikában maradjon. Nos, a bátorsága ehhez meglett volna Napoleonnak, ha becsvagyó tervei nem sarkalták volna a Franciaországon való uralom megszerzésére; olyan tervek voltak azok, a melyeknek körvonalai már régóta szilárdan éltek lelkében, a melyeknek megvalósításához nem hiányzottak odaadó, hív követői sem s a melyeknek erőszakos államesiny útján való végrehajtásához már a keleti expeditio előtt is igen közel állott. Az a körülmény, hogy a keleti hadsereg túlnyomó nagy részében szigorúan köztársasági érzelmű emberekből állott, most nagyon megenyhítette Napoleonnak a tőle való elválás fájdalmát, sőt talán nagyon is megfelelt óhajtsáinak, hogy legközelebbi tervei végrehajtása közben ez a hadsereg nincs túlságosan közel.¹ Bonaparte már

nagyeszű Klebernek sikerült a hadosztályaiban beállott hiányokat jórésztben bennszülöttekkel pótolni.

¹ Egyik tisztje, Vertray, a következőket mondja el: „A hadsereg nagy többsége mélységesen köztársasági érzületű volt“. Röviddel Bonaparte elutazta előtt a 18. feldandár ezredese,

az itáliai hadjárat közben is mindenkor a legsajátabb elhatározásai szerint járt volt el, a meghódított országban független uralkodó módjára élt s a leobeni és campo-formiói szerződéseket, a melyek pedig Franciaország életérdekeibe vágtak, úgyszólván ilyen minőségében tárgyalta le és kötötte meg. Most Egyiptomban, a hol még sokkal önhatalmúabban rendelkezhetett, uralomvágya újabb táplálékot kapott s az önálló uralkodásra irányuló vágyakozása lelkében még mélyebb gyökeret vert. Korona nélkül már nem is igen tudta magát elképzelni. Csakhogy nyilván könnyebbnek látta, ha ezt a koronát a forradalom korhadt fájáról szedi le, semhogy a sivatag végtelen homokjából kaparja ki.

Boyer, ezt mondotta: „Bonaparte, mint a köztársaság tábornoka, bennem mindig meg fogja azt az embert találni, a ki őt bárhova is követi; de ha azt sejteném, hogy valaha Caesar szerepére vágyakoznék, én lennék az első Brutus, a ki törét szívébe döfné“. (Galli, 142. o.)

ÖTÖDIK FEJEZET.

Az államcsíny és Bonaparte consulátusa.

A mikor még a szél és az időjárás szabta meg a hajójáratok útirányát, az Egyiptomba vagy Egyiptomból való utazás mindenkor az évszaktól függött. Tavasz elejétől őszig, a mikor állandóan északnyugatról fujt a szél, az ember könnyen eljutott Toulonból Alexandriába, de annál nehezebben visszafelé. A Francziaország felé tartó útra tehát nem igen volt kedvező az időpont, a melyben a „Muiron“ és a „Carrère“ — az előbbi fregatton utazott Napoleon — az egyiptomi kikötőt elhagyta. Csak hogy Sidney Smith fürkésző szemét kikerüljék, már augusztus folyamán elindultak. Az útirányukkal ellenkező szél arra kényszerítette a két hajót, hogy a Toulon felé vivő legrövidebb útról letérjenek s Afrika északi partja mentén vitorlázzanak tovább. Alig-alig bírtak előrehaladni. Olyik napon tíz mértföldnyire is visszahajtotta őket a szél s csak a szárazföld felől éjjelenként támadó szellő juttatta őket ismét valamivel előre. Így három hétbe telt, a míg a türelmetlen utitársaság végre elérte Karthago fokának magasságát, folytonos félelemtől és aggodástól szorongattatva, hogy az ellenség mikor kapja őket hátba. A mikor meg végre fordult a szél s iránya

kedvezett volna a hazafelé törekvő hajóknak, akkor kezdődött csak az igazi veszedelem. A Tunis és Sicilia között levő szoroson okvetlenül át kellett jutniok. Itt azonban egy angol czirkáló állott őrt, a mely Nelson Syrakusa előtt veszteglő hajóhadához tartozott. Ha az őrhajó észreveszi a két fregattot, akkor a félelmetes tengernagy a legrövidebb időn belől a sarkukban lesz. Szerencséjükre, éjnek idején s eloltott lámpásokkal elsurrantak a kémhajó mellett s most aztán egyenesen északnak, Sardinia nyugati partja mentén, Korzika irányába fordították a hajó orrát. Október elején itt újabb északnyugati szél több napig tartóztatta fel őket, Napoleonnak nem kis bosszúságára, a kit Ajaccióban persze unokatestvéreinek, nagynénjeinek és keresztszüleinek, valamint olyanoknak, a kik most szívesen jutottak volna vele ilyesfajta rokonságba, hihetetlen tömege rohant meg. Csak az öreg dajkájával való találkozás, a ki még most is bátran „caro figlio“-nak szólítottatta, hatotta meg. Kísérőinek nem minden büszkeség nélkül mutogatta a Bonaparték egykori birtokát s a környék vadonjaiban elvadászgatott velök. Hazáját ekkor látta utoljára.

És mintha csak a saját terve menne pontról pontra teljesezésbe: Ajaccióban közölték vele, hogy a francia hadseregek újabb nagy veszteségeket szenvedtek, hogy június 19-én a Trebbia mellett, augusztus 15-én Novi mellett csatát veszítettek s hogy Joubert is elesett. Még egyebet is közöltek azonban vele: azt, hogy a directorium a törvényhozó-testületekkel való versengésében alul maradt s hogy új embereket, köztük Sieyést kellett kebelébe fogadnia. Tudjuk, hogy Napoleon Sieyésben nagyon megbízott s így minde hírek nagy meglepédesre szolgáltak. Még utazása célját

is megváltoztatták. Mert ha eredetileg az volt a terve, hogy egyenesen az itáliai hadszíntérre siet, ott átveszi a főparancsnokságot, hogy újabb diadalai után Franciaország népének megmentőjeként mutatkozzék be s aztán dicsősége teljes súlyával léphessen fel a directoriummal szemben, most eltért ettől a tervétől s egyenesen a fővárosnak tartott. A harcztéren át való kerülőt nyilván időrablásnak tekintette.

Mindenekelőtt azonban Franciaország partjára kellett eljutnia, s ez a feladat nagyobb nehézségekkel járt, semmint ily közel a célhoz s annyi kiállott vészedelem után föltételezhetne volna. Korzikát végre — kedvező széllel — elhagyták s Toulon irányában vitorlázva, október 8-án feltűntek már a szemhatáron a hyèresi szigetek is, a midőn naplementekor hirtelen angol hajóhadosztály közeledését jelezték, a mely egyenesen nekik tartott. Ütött a válság órája. Mert az angolok is észrevették a két fregattot s ezzel vad hajsza kezdődött. Bonaparte tengernagyja már-már vissza akart térni Korzikába, Napoleon azonban azt parancsolta, hogy forduljanak egyenesen északnak s folytassák útjokat tovább. Szükség esetén el volt rá szánva, hogy egy magával hozott sajkába veti magát s egymaga menekül a szárazföld felé. Bátorságát ismét megjutalmazta a szerencse. Az angolok messziről elvették a francziák vitorlaállítását s azt hitték, hogy azok északkeletnek tartanak s így sietve ebben az irányban haladtak előre. A beállott sötétség miatt tévedésüket csak későn vették észre. Napoleon megmenekült szorult helyzetéből s másnap, október 9-én reggel Fréjus biztos révében kötött ki.

Bonaparte visszatérésének híre mint a villám terjedt el a városban. A tenger nemsokára csak úgy

hemzsegett a bárkáktól, a melyek a pestis veszedelmét föl sem véve, a szárazföldre kísérték az ünnepeelt tábornokot. Csak úgy, mint Ajaccióban, itt sem alkalmazták a vesztegzárt s ez Napoleonnak tetemes időnyereséget jelentett. S még ennél is értékesebb lehetett előtte a lelkes fogadtatásból leszűrt ama tapasztalása, hogy a közhangulat az ő javára rendkívül megváltozott. Hiszen — mint Marmont elbeszéléséből tudjuk — az egyik club szónoka nyíltan ezekkel a szavakkal üdvözölte: „Verje meg Tábornok s üzze el az ellenséget s akkor — ha ön is úgy akarja — királylyá tesszük!”

Rövid pihenő után még aznap továbbutazott s csak Aixben állott meg újra, hogy innen jelentse be a directoriumnak megérkezését. Csupa számítás volt ez a levél. Legelőbb is azt jelentette benne a tábornok, hogy a kormánynak a múlt évi november 4-ikéről kelt írását megkapta s abból a kitörőfélben lévő continentális háborúra következtetett. Ha akkori-ban íziben nem állhatott a kormány rendelkezésére, annak a törökök betörése az oka, a melyet előbb vissza kellett vernie, mielőtt visszatérésre gondolhatt volna. A hazautazást minden viszonyok között megkísérlette volna s ha csak egy csolnakban, „csupán köpenyébe burkolva” is, de mindenképen eljött volna. A levélben persze az is meg volt írva, hogy Egyiptomot a legjobb viszonyok között, kitünően megszervezve hagyta hátra. Napoleon azonban arról is gondoskodott, hogy a küldött levél ne sokkal előbb érkezzék a fővárosba, mint írója.

Aix után már gyorsan haladt tovább. Valóságos diadalmenet volt ez az út. Napoleon kísérői nem győzik elég színnel, a mikor a lelkes fogadtatást

ecsetelik, a melyben a tábornoknak Lyonon át Párisig része volt. A városok túltettek egymáson, a mikor arról volt szó, hogy hódolatukat fejezzék ki Bonaparténak, a kiben nem is annyira a küllelenség legyőzőjét, mint inkább a belső viszályok posványából való megmentőt tisztelték, a ki megváltotta őket a Bourbonok és az anarchia között való választás kétségeiből, a melyek az egész francia közeletet megrontották.¹ S nemcsak a vidék hangulata volt ilyen. Visszaérkezésének híre a fővárosban is ép így hatott. A mikor köztudomású lett, ujjongó rivalgásban tört ki az egész város. A forradalom kezdete óta a nép reménye soha még ily szorosan nem fűződött egyetlen ember nevéhez, mint most, a mikor a forradalom végét már epedve várták a lelkek. Pedig ugyanez a nép ugyanezt az embert még csak másfél éve is minden különösebb sajnálkozás nélkül hagyta az ismeretlen veszedelmek felé eltávozni! Vajjon mi okozhatta a közhangulatnak ennyire gyors és alapos megváltozását s mi úton valósulhattak meg ily szembe-tűnően Napoleon reménységei, a miket erre a hangulatváltozásra épített fel? E kérdésre megadják a

¹ Barante beszéli emlékirataiban (I. 44.): „Az országúton találkoztam Bonaparte kocsijával, a ki éppen most érkezett vissza Egyiptomból. Nehéz feladat volna azt a lelkesedést leírni, a melyet visszaérkezése az emberekből kiváltott... A nélkül, hogy tudták volna, mi a szándéka, a nélkül, hogy előrelátták volna az elkövetkezendőket, minden ember, és pedig a nép minden osztályából, szentül meg volt róla győződve, hogy Napoleon végét fogja vetni a csöndes haldoklásnak, a mely az országot már-már elsorvasztotta. Az utczákon ölelkeztek az emberek, mindenki oda törtetett, a merre a tábornok útja vitt s iparkodott őt meglátni“.

feleletet az események, a mik Napoleon távolléte alatt Franciaországban lejátszódtak. Vegyük azokat közelebbről is szemügyre.

*

A fructidor 18-iki államcsíny után a directorium arra törekedett, hogy meggátolja a nép conservatívabb elemeinek minden olyan újabb fenyegető törekvését, a mely netalán az uralmon lévő kormány megbuktatására vezethetne; e célból most ugyanolyan rendszabályokhoz nyult, a melyekkel a radicális kisebbségnek Franciaországon való uralmát egy ízben már kimódolták: a dictaturához, a mely t. i. az ellenkező véleményen lévő sajtónak torkára forrasztotta a szót, a mely a nemességet és a papokat proscribálta, a mely százezernél több vagyonos embert kivándorlásra készítetett, nyílt politikai ellenfeleit a gyarmatokba száműzte s a mely mindezzel rejtekhelyeiből előcsalta azokat az elemeket, a melyeket a thermidor 9-iki események már elriasztottak volt. Ez a kényuraság arra szolgált volna, hogy a directoroknak hatalmuk további épségét és birtokát biztosítsa. Hogy személyüket és politikájukat felszínen tarthassák, Barras, Rewbell és Larevellière az emberek millióit nyomorították meg az elnyomatás kínos bilincsével s vagyoniilag is tönkretették az országot.

A directorium azonban hovatovább arra is rájött, hogy a fructidor 18-án vele együtt működő szövetségestársai, a kiket „jakobinusok“-nak neveztek, rá nézve épp olyan veszedelmesekké válhatnak, mint akár a conservatívok vagy a monarchisták. A polgárság békésebb és nyugodtabb elemeit ugyan lebírta, a terror hívei azonban csak annál vakmerőbben léptek föl. A tilalom ellenére is számtalan club ala-

kult és szervezkedett, a melyek a Barras és társai romlott élvezethajhászásával szemben a politikai erények jelszavát hangoztatták s a melyek most, a mikor a kormány megrendszabályozásukra törekedett, annyi követőre akadtak, hogy az 1798 áprilisában megtartott kiegészítő választások alkalmával a directorium pártja kisebbségben maradt. A directorium uralmát tehát most a törvényhozásban túlsúlyra kapott újító elemek épp oly mértékben veszélyeztették, mint az előző évben a conservatívek. Most azonban már ismerték a szert, a mivel ezen a bajon segíteni lehessen. Ez a szer a mult nyáron is igen jó szolgálatot tett s most újra szerephez fog jutni: t. i. a kormány részéről elkövetendő alkotmány sértés. A helyett, hogy a megfélemlítéssel, tehát törvénytelen módon létrejött választásokat a kormány megsemmisítette volna s helyökbe új választásokat írt volna ki, az „ötszázak tanácsa“ által inkább megerősítette a kormánynak kedvező secessiók kisebbség mandátumait, viszont hatvan radicális képviselő mandátumát nem igazoltatta (1798 május 11.; floréal 22.). Végül pedig mit ért el ezzel? Azt, hogy az országban lévő két nagy párt közül immár egyik sem támogatta. A conservatívek gyűlölték és fructidor 18-ika óta esküdt ellenségévé lettek; floréal 22. óta pedig most már a jakobinusok is hozzájuk szegődtek. A kormány uralmon maradása tehát már csak addig volt biztosítottnak tekinthető, a míg a hadsereg még hű marad hozzá. Mivel azonban a pártoskodás már a hadsereg vezetői között is lábrakapott, úgy hogy pl. Moreaut a conservatívekhez számították, Jourdan pedig a jakobinusokhoz szított s mivel a tisztek és a legénység körében az ügyvédek uralma iránt táplált idegenkedés mind erősebben meg-

gyökerezett, a helyzet nagyon könnyen kiélesedhetett, hacsak a szárazföldön nem tör ki rövidesen a háború, a mely mindemez elégedetlen elemek figyelmét más irányokba fogná terelni.

Gondoskodtak tehát róla, hogy ez a háború valahogy el ne maradjon. Hiszen a békepárt fructidor 18-án csekély vereséget szenvedett, mint azelőtt vendémiaire 13-án. Az Angliával való tárgyalások hirtelen félbeszakítása, holott Pitt hajlandó volt engedményekre, a Rastattba küldött követnek neveletlen magaviselete és fennhéjázó követelései, Bernadottnak Bécsben tanusított kihívó viselkedése, a törvényes uralmak ellen való lázítások Olaszországban, Svájcz felforgatása, a keleti törekvések: mindennek nem lehetett más következménye, mint Európa újolagos lángbaborítása, ha mindjárt a directorok nem is szították a háború tüzét; azét a háborúét, a mely lekötötte Franciaország erejét és megnyujtotta a directorok uralmának tartamát. Legelőbb Oroszországban támadt elkeseredett ellenségük. Mert a lengyeleknek a köztársaság és kivált Bonaparte részéről való nyílt pártolása, a kinek hadseregében egy önálló lengyel szabad-csapat szolgált, az ióniai szigetek megszállása, a Balkán nyugtalan elemeivel való titkos összeköttetés, a keleti expeditio s kivált Malta elfoglalása, a hol a lovagrend csak nemrégiben választotta meg protektorának a czárt, mindez I. Pált Franciaország ellenségévé tette s egyúttal a köztársaság és ügyvivői által veszélyeztetett legitimitás elvének védőjévé avatta.

A francia földközítengeri flotta megsemmisülésének s Bonaparte Egyiptomban való megrekedésének híre siettette egy coalitio megalakulását. I. Pál czár szövetségi szerződést kötött Angliával és Törökországgal

s most már maga sürgette a támadást. Anglia pedig a maga részéről — azaz helyesebben: Nelson — azt is elérte, hogy a nápolyi udvar, a mely nagyon harczravágyó lett, már 1798 novemberében megkezdte Franciaországgal szemben, a mely az egyházi államot megszállva tartotta, az ellenségeskedést: ez túlkorai kísérlet volt, a melyet Thugut hiába ellenzett s a mely aztán természetesen siralmas véget is ért. Championnet francia tábornok kiűritette ugyan Rómát, de csak azért, hogy már rövid néhány nap múltán, 1798 deczember 4-ikén, az osztrák származású Mack vezérlete alatt álló nápolyi csapatokat szétverje, hogy Nápolyba benyomuljon s ott, miután annak királya Siciliába menekült, a „Parthenopei Köztársaság“-ot megalapítsa, a melynek alkotmánya a francziákéhoz hasonlított. Ez tehát újabb hódító támadás volt az öröklődő királyság hatalomköre ellen s egyúttal további lépés Itália tökéletes lenyűgözésére, a mely senki mást oly közelről nem érintett, mint a rokon bécsi udvart. A Bernadotte elutazása óta Ausztria és Franciaország között megzavart viszonyt Cobenzl-nek és François de Neufchâteau-nak, a hivatalából kilépett directornak Selzben folyó tárgyalásai sem tudták újra helyreállítani. Az osztrákok itáliai kárpótlásokra irányuló kívánságát — a mely a római legatiónak megszerzésére irányult — a francziák széles gestussal utasították el maguktól s a tárgyalások eredménytelenül értek véget. A köztársasági mozgalmak a félszigeten ezután mindjobban terjedtek. Ugyanakkortájt, 1798 deczemberében, a mikoron Nápolyt a francziák érdekkörébe vonták, Piemontot is oly alaposan sikerült felbujtaniok, hogy annak királya jónak látta országáról lemondani s inkább Sardinia-szige-

tére vonult vissza. Ausztria érdekei azonban más irányban is szenvedtek sérelmeket. Németországban nagy nyomatékka! dolgozott a forradalmi propaganda. A regensburgi birodalmi gyűlésre kiküldött francia követnek s a rastatti tárgyalásokon résztvevő megbízottaknak az volt a feladatuk, hogy a kisebb német fejedelmeket bujtogassák a császár ellen; a francia kormány müncheni kiküldöttje, a hol Miksa József választófejedelem és minisztere, Montgelas irányítása mellett francziabarát kormány kapott erőre, valamint stuttgarti kiküldöttje azon fáradozott, hogy a délnémet fejedelmeket Ausztria ellen irányuló szövetségbe tömörítsék s e mellett a sváb világpolgárok köztársasági hangulatát is szítogatták; a dolog úgy festett, mintha az itáliai kísérleteket most Németországon akarták volna megismételni. Ehrenbreitstein várának 1799 januáriusában — szerződés ellenére — történt megszállása végre is kiűtötte a korszó fenekét. Az ellenségeskedések kitörése már csak hetek kérdése lehetett, miután most már a bécsi udvar is megegyezett Oroszországgal s egy orosz segítőhadtest már bevonult Galicziába. A mikor aztán Franciaország azt követelte, hogy az északi csapatokat vonják vissza s e kívánsága megtagadását casus belli-nek nyilvánította, ezzel a békére való minden kilátás tovatűnt. Az oroszok folytatták felvonulásukat, Thugut pedig tudomást sem vett a francia fenyegetésről. Márczius elején a francziák átkeltek a Rajnán, az orsztrákok pedig Károly főherczeg vezetése alatt a Lech-folyón, 12-ikén Franciaország megüzente a háborút a dunai nagyhatalomnak s íziben meg is indultak szerte a harczok. Mindezek betetőzéseül aztán a rastatti congressus is

borzalmas véget ért, a mennyiben Bonnier, Roberjot és Debry követeket, a kiknek Németországban folyó politikai aknamunkája nyílt titok volt s a kiknek írásából közelebbi felvilágosítások is várhatók voltak, elutazásuk alkalmával, április 28-ikán, magyar huszárok megtámadták s egynek (Debry) kivételével le is gyilkolták. De bár ettől a félreértésből keletkezett galád tettől a bécsi politika vezető körei csak oly távol állottak, mint maga a parancsnokló főherczeg, az ellenséges érzület elmérgesedéséhez ez a dolog mégis nagyban hozzájárult volt.¹

¹ Criste osztrák századosnak a „Mitteilungen des k. u. k. Kriegsarchives“ 1899. évfolyamában megjelent „Zur Geschichte des Rastatter Gesandtenmordes“ cz. értékes tanulmánya sem tudta azt az eddig fennállott véleményt, hogy a tett elkövetői székely huszárok voltak, megdönteni. Ellenkezőleg, olyan írsokkal is találkozunk ebben a tanulmányban, a melyek az eddigi nézetet csak megerősíthetik. Így pl. Károly főherczeg május elsején írt Kospoth altábornagy hadtestparancsnoknak: „Az Altábornagy Úr által beküldött leírásból, valamint Babárczy ezredes úr jelentéseiből azt láttam, hogy a francia követeket Rastatt határán kívül a mi csapataink támadták meg és kaszabolták össze“. (Criste, 215. o.) Az ezredes jelentésében azt a „félreértést“ tünteti fel a tett okául, hogy „az itt általánosan elterjedt hírek szerint a francziák azok, a kik bennünket megtámadni szándékoznak“. (Criste, 194. o.) Május 18-án elnézést kér a főherczeg bátyjától, a császártól, vezérkari főnöke: Schmidt számára, a ki a vezértábornok kétnapos betegsége alatt a főhadiszállás ügyeit vitte és Kospoth vezérkari főnökéhez: Mayerhez írott magánlevelében a kémkedő francia követek iránt való gyűlöletének olyan czélzásokban adott kifejezést, a miket a czímzett félreértett. „Mayer ezt a magánlevelet egészen sajtáságosan értelmezte s így a dolog mindinkább kiéleződött, mert a ranglétrán lefelé haladva, mind többet és többet toldottak hozzá, a míg végül ez a szerencsétlen eset került ki belőle.“ (Hüffer: Der Rastatter Gesandtenmord, 94. o.) Szeptem-

Azt kellene mármost hinnünk, hogy a directorium, a mely politikájával valósággal felidézte a háborút, ennek a magatartásának megfelelően úgy fel volt készülve, hogy bárminő veszedelemnek nyugodtan a szeme közé nézhessen. Itt azonban egyszer világosan kitünt, hogy ez embereknek a rendszere milyen károsan hatott ki a közállapotokra. Az állam pénzügyi viszonyai ez alatt a nyomoruságos uralom alatt végre is teljesen összekuszálódtak s a szomszédok megsarczolása már csak keveset lendíthetett rajtuk. Újból

ber 2-ikán azt írja a herczeg a császárnak, hogy, miután az országgyűlés, a melyet megbíztak a vizsgálattal, ezt a birodalom fejére ruházta át, „immár csak két mód van hátra, a melyen ezt az ügyet be lehetne fejezni: 1. vagy köztudomásra hozzák azt úgy, a hogy valósággal megtörtént, vagy pedig 2. olyan fordulatot adnak a dolognak, a mely szerint ne a székelly huszárokat, hanem idegeneket állítsanak be a gyilkosság elkövetőiül. Ha az előbbi utat választjuk, akkor azt nyomon kell követnie annak az álláspontnak, hogy érte elégtétellel tartozunk. A huszárokat magukat büntetés nem érheti, mert rendelet értelmében jártak el. Elégtételt csakis a bűn szerzőin lehetne adni“. Ilyenekül Károly főherczeg Schmidt tábornokot, Mayer alezredest, Merveldt gróf és Görger brigadérosokat jelöli meg, de ezt az eljárási módot nem tanácsolhatja, mert vele az udvar tekintélye s a szolgálat érdeke csorbát szenvedne. (Criste, 382. o.) Criste-nek az a föltevése, mintha a főherczeg az ügy érdeméről nem lett volna kellőképen értesülve, nem áll meg, mert az utóbb említett levél szövege még a császárnál is föltételezi az ügy „valódi mibenlétének“ ismeretét, vagyis az azonos értesülést. Ezzel és a tiszteknek április 29-ikéről kelt eredeti jelentéseivel, a kik a tett elkövetését beismerik, a villingi vizsgálóbizottság Criste 233—343. oldalain közlött, 1799 májusáról kelt jegyzőkönyve, a mely a bécsi állami levéltár másolata után lát itt napvilágot, s a melynek értelmében a tisztek és a katonák a bizottság előtt ártatlanságukat iparkodnak bizonyítani, elveszti jelentőségét.

meghonosították a közvetett adókat, pl. megduplázták az ajtó- és ablakadót, holott elég olyan földbirtokot is találtak volna, a melyek már tíz év óta semmi néven nevezendő alakban sem járultak az állam kiadásaihoz. A hadseregből, a melynek soraiban találta utolsó menedékét a francia államiség eszméje, hiányzott a száműzött Carnot tetterővel gondoskodó keze, legjobb vezére pedig a távol Keleten tartózkodott. Az 1798 szeptember 5-ikéről kelt véderőtörvénnyel behozták a katonai összeírás intézményét, a melynek értelmében minden 20—25 éves nőtlen francziát lajstromba foglaltak s ezek aztán sorshúzással kijelölendő korosztályok szerint köteleztettek hadiszolgálatra; s ez intézkedés folyományaképen 200,000 ember besorozását el is rendelte a kormány. Ez a törvény azonban nem hozta meg a várt eredményt, mert csak azért, hogy a katonai szolgálattól megmeneküljön, sok fiatal ember még huszadik életéve előtt megnősült; mások szökéssel vonták ki magukat hadi kötelezettségük alól; a legények ezreit szabadságolták s a megyék egész sora (16) teljesen megtagadta az ujonczállítást. Felső-Itáliában nem bírtak 56,000-nél több katonát szembeállítani az ellenséggel, Dél-Németországban alig 40,000-et; a többit szétszötták Svájcba Massena (30,000), Észak-Németországba és Hollandiába Brune és Bernadotte (23,000), továbbá Rómába és Dél-Itáliába Macdonald között (34,000), a ki a kellemetlenné vált becsvágyó Championnet helyére került; mindent összevéve és a kis helyőrségekkel együtt körülbelül 180,000 emberből állhatott a köztársaság hadereje, a melynek az lett volna a hivatása, hogy a szövetszert Európával szemben a francia túlkapások forradalmi politikáját

megvédelmezze. E hadsereg felszerelése hiányos volt, ellátását nyereszkesző szállítók ragadták magukhoz, a kik lelkiismeretlenség dolgában bátran versenyezhettek magával a kormánynyal. E mellett a directorium kebelében véleményeltérés támadt a parancsnoki állások betöltése dolgában. Ez utóbbiak közül egynémelyik ujjat húzott a hadseregeket kísérő pénzsóvár kormánybiztosokkal. Végül már odajutottak, hogy az annyira fontos itáliai főparancsnoksággal az öreg Scherert kellett megbízniok.

Az ellenség sokkal erősebb vértzetben lépett a színtérre. A három hadszíntéren, Svábföldön, Svájcban és Felső-Itáliában Ausztria már önmagában is túlerőben volt, Károly főherczeg személyében kitűnő vezérre akadt, a hatalmas Suworow vezetése alatt álló oroszok pedig éppen nem megvetendő segítőerőt szolgáltatottak. A szövetségesek haderejét 280,000-nél több emberre becsülik. Az események természetesen úgy folytak, a hogyan ilyen előzmények után várni lehetett. Jourdant, aki egészen a Duna vonaláig nyomult volt előre, az osztrák császári herczeg még 1799 márcziusában Osterach és Stockach mellett megverte s visszanyomta egészen a Rajnáig; a Svájc felől eleinte diadalmasan előnyomuló Massena Feldkirchnél kényszerült megállani; Scherer az Alpoktól délre fekvő Magnano mellett ütközött meg az osztrák Krayval, a ki a Mincio mögé szorította vissza. S a mire Scherer egyedül az osztrákokkal szemben már nem volt elég erős, azt utódja, Moreau még kevésbbé érhette el a Suworow és Melas vezetése alatt álló egyesült orosz-osztrák haderővel szemben. Cassano mellett, az Adda mentén 1799 április 27-én döntő vereséget szenvedett, a mely megnyitotta a

győzőnek Milano és Torino kapuit s az „Alpokon-
 inneni Köztársaság“ eltűnt a föld színéről. Ausztria
 ismét Lombardia ura lett s ebben a lakosság conser-
 vatívabb rétegei is segítségére voltak: a számottevő
 helyekről ők üzték el a demokratákat. Csupán a vá-
 rak maradtak meg a francziák kezén. Nemsokára a
 főherczegnek Zürich mellett június 4-én Massenán
 aratott diadala meggátolta, hogy Massena Moreau-val
 egyesülhessen; e diadal Svájc egyharmadát is az
 osztrákok birtokába juttatta. Emez események arra
 késztették Macdonaldot, hogy Nápolyból sürgősen
 észak felé vonuljon; ezzel a Parthenopaei Köztársaság
 is kegyetlen véget ért, mert a visszatérő udvar
 (Nelson tanácsára?) keserves bosszút állott hűtlen
 alattvalóin. Arra azonban, hogy a francziák eddigi
 veszteségeiket visszaszerezzék, csak akkor lehetett
 reményük, ha Macdonaldnak sikerül hadseregét azokkal
 az erőkkel egyesítenie, a miket Moreau a genuai
 Rivierára vont vissza. Még ez sem sikerült nekik.
 Mielőtt még a tervbe vett csapatösszevonást végrehaj-
 thatták volna, az oroszok három forró júniusi napon
 át tartó ütközetben (17—19.) hatalmas rohamban le-
 verték a francziákat a Trebbia mentén és súlyos
 veszteségükkel az Apenninusokon túlra vetették őket
 vissza. Újabb hat hét múlva Mantua is megadta
 magát, a melyért pedig két év előtt annyi vér folyt.

A harcztereken szenvedett ennyi vereségnek szükségképen az volt a következése, hogy a directorium
 végül az országban minden tekintélyét elvesztette.
 A háború ugyan annak idején, 1797-ben, még az
 akkori, teljesen népszerűtlen kormány uralmát is biz-
 tosította. Akkoriban azonban sorozatos győzelmekről
 volt szó, a miket olyan hadvezér aratott, a ki megtes-

tesülése volt a kiterjeszkedés és hódítás politikai rendszerének, míg most az egymást nyomon követő vereségek mélyen aláásták a hadsereg tekintélyét, vezérei pedig éppenséggel nem tartoztak az uralmon lévő kormány párthívei közé. Egyáltalában nem lehet meg tehát senkit, hogy az 1799 tavaszán lefolyt választások a kormány újabb vereségével végződtek. Hiszen nyílt bizalmatlanság jele volt az is, a mikor az egyik directori helyre elrendelt új választás alkalmával Rewbell helyére olyan ember került a kormányba, a kiről mindenki tudta, hogy már annak idején a conventióban is ellene nyilatkozott a III. évi alkotmánynak s a kinek az volt a becsvágya, hogy Franciaországnak jobb alkotmányt adjon. Ez Sieyès abbé volt, ugyanaz, a kit alkotmány-tervezgetései közepette Napoleon Talleyrand útján bizalmasává tett s aki, csakúgy mint Napoleon, a középponti kormányzó hatalom megerősítését tartotta szükségesnek. Miután a jellemtelen Barras menten e népszerű emberhez csatlakozott, ismét az a helyzet állott elő, hogy egyelőre ugyanúgy mint 1797-ben, a kamara ellenzéki többsége a directorium kebelében kisebbségben maradt (Sieyès és Barras—Treilhard, Larevellière és Merlin ellenében), a mi újabb küzdelmek forrása lett. Most, a külső veszteségek nehéz idejében a directorium többsége nem gondolhatott, mint annak idején, államcsínyre, hanem a parlamentben kellett ellenfeleivel szembeszállnia, a kik a borzalmasan zilált pénzügyi viszonyokban — a melyeket a radicális balpárt röviden „lopásnak“ mondott — megtalálták azt a módot, a mivel a három gyűlölt directort kibuktathassák.¹ Első áldozatjuk Treilhard volt, a kiről —

¹ Valamely kormánycselekedet érvényességéhez, az alkot-

ugyan kissé megkésve — kimutatták, hogy annak idején directorrá való választásához hiányzottak az alkotmányos föltételek. Treilhard letünt a színtérről s ezzel felrobbantották a „triumviratust“. 1799 június 18-án (prairial 30.) Larevellière és Merlin is engedett a szorongattatásnak és fenyegetésnek, s mindkettő — visszalépett hivatalától. Treilhard helyét tüstént betöltötték Gohier-vel, a semmitőszék elnökével; Larevellière helyére egészen jelentéktelen és egyáltalában nem veszedelmes tábornok: Moulin került, a ki azelőtt a nyugati hadsereg parancsnoka volt; Merlin utódja Roger Ducos lett. Ez az utóbbi Sieyès híve volt, míg a másik kettő a „jakobinusokhoz“ csatlakozott. Az állami gépezet vezetése, a mire ez a kormány nem volt képes, a miniszterek kezében maradt; ezek a következők voltak: Reinhard, a girondista diplomata, a kinek Talleyrand-t kellett volna pótolnia, mert ennek piszkos kapzsiságától a „tisztá kéz“-ről elnevezett új kormány mentes akart lenni; Cambacérès az igazságügyminiszter, a jakobinus Lindet pénzügyminiszter és Bernadotte, a ki hadügyminiszter lett, de tárczáját kénytelen volt rövidesen letenni, mert az államsínyt forraló jakobinusok, a kik reményeiket Bernadotte-ra építették, egyre nyiltabban és vakmerőbben léptek fel.

A régi kormány elbuktatása az „ötszázak“ két nagy pártja együttműködésének eredménye volt: egyrészt a radikálisoké, másrészt a mérsékelt köztársaságiaké, akiknek Boulay de la Meurthe volt a vezére s a kikhez Napoleon testvérei, Lucian és József is tartoztak. A két párt kapcsolata győzelmük

mány értelmében, legalább három director azonos véleményére volt szükség.

után nemsokára megszakadt. Miután a kormányban való többségük révén a mérsékeltabb elemek voltak uralmon (Sieyès, Ducos, Barras), a jakobinusok ellenzékbe mentek. A kamara semleges tagjai között eleinte annyi hívet szereztek maguknak, hogy a nagyobb vagyonekat megadóztató kényszerkölcsönt keresztül tudták vinni s ezenfelül olyan törvényt is megszavaztattak, a mely túsoknak nyilvánította az olyan megyék nemeseit, a hol a royalista mozgalom nagyobb tért nyert. A mikor azonban, e sikereikre támaszkodva, jogellenesen megnyitották párisi clubjukat s a vidéken csakúgy, mint annakelőtte, fiókokat kezdtek nyitni, a mikor pontokba foglalták radicales programmjukat, a mely a gyermekek közös nevelését s a szegények számára nemzeti műhelyeket követelt, a mikor az „ötszázak“ körében hihetetlenül durva hangot honosítottak meg, s a mikor azt követelték, hogy a kormány hivatalosan nyilatkoztassa ki, hogy a haza veszedelemben van — s ezzel nyilván az 1793-ikihoz hasonló uralomnak akartak beharangozni —, erre követőik már fölmondták a barátságot. A népre való hivatkozásuk a munkások s a főváros kisemberei körében semmi visszhangra sem talált, mert azok még jól emlékeztek a nyomoruságra és inségre, a melybe őket a csak nemrég lezajlott, szabadságtól ittas korszak döntötte s mert jórészők a vagyonos osztályra jövedelmi adó formájában kiroított kényszerkölcsön következtében — annak immár takarékosabb életmódja miatt — kenyerét veszttette. Izgatásuk künn a megyékben csak újabb, szinte tűrhetetlen pártoskodásra vezetett. A közhangulatot követve, Sieyès „A szabadság és egyenlőség barátai“-nak a Tuileriák melletti lovaglóiskolában lévő clubját

becsukatta, s Fouché, egykor a conventio tagja, most mint rendőrminiszter megmutatta, hogyan kell a gondos felügyelet rendszerét szervezni.

Minden azon fordult meg most, hogy Sieyès a hadsereg útján is tud-e magának biztos támasztékot szervezni, s ezért első gondja szükségképen az volt, hogy a harcztéren aratandó döntő sikerrel is biztosítsa befolyásának állandóságát. Így tehát 1799 júliusában minden erejükkel nekiláttak a fegyverkezésnek s az itáliai főparancsnokságot a fiatal Joubert tábornokra ruházták, helyettesítésével pedig Moreaut bízta meg. Ha Joubert győz, akkor a belső viszonyok megváltoztatásában, a minek bekövetkeztére biztosan számítottak, használható eszközül fog majd szolgálhatni. Ám Sieyèsre sem várt elődjénél jobb sors. A mi új csapatot augusztus első napjaiban Joubert a Rivierára elvihetett, mégis csak kevés volt ahhoz, hogy az oroszok és osztrákok egyesült haderejével felérjen. Az a számításuk, hogy Mantua ostromával az osztrákokat feltartóztathatják, a mi által viszont Suworowon nyerhetnének túlsúlyt, nem vált be, mert a vár már július végén megadta magát s az osztrákok gyorsított menetben nyomultak elő. A Bormida mentén lévő Novi mellett 1799 augusztus 15-ikén vívott borzalmasan véres ütközetben a köztársaság 10,000 emberét, Joubert életét, Sieyès pedig tekintélyét veszttette el.

A ki pedig még itt is csak nyert, egyesegyedül az az ember volt, a kiról most, a mikor a francziák fegyverei az idegenektől csorbát szenvedtek — a mint ő ezt előrelátta — okvetlenül meg kellett emlékezniök. Hol marad egykori győzelmes hadvezérünk? kérdezzgették mindenfelé. Miért nincs ilyenkor itt? Hol vannak a katonák ezrei, a kiket magával

vitt? Hát az állam érdekére hasznosabb, hogy az ország fiai ott vérezenek el a távoli sivatagok porában, a mikor itthon, a régebbi diadalok színhelyein, a nemzet dicsősége elhervadoz? Nyíltan azzal vádolták az előbbi kormányt, hogy a tábornokot „deportáltatta” s a radikális ellenzék odáig ment, hogy e miatt az egykori directorok felelősségre vonását követelte, a jelen kormányt pedig a miatt támadta, hogy az expeditiót cserbenhagyta.¹ Reinhard miniszter tehát szeptember 18-ikán a kormány nevében levelet írt, a melyben a tábornokot s vele együtt bátor hőseit visszahívta. Egyúttal még egyszer meggérték Spanyolországot, hogy Törökországgal az expeditió hadtest visszatérésére nézve tárgyalásokba bocsátkozzék, szükség esetén még arra is készek levén, hogy Egyiptomot föláldozzák; szóval mindenre hajlottak volna, csak hogy a közvélemény szavának eleget tehessenek. Régebben, 1798-ban, a mikor még Napoleont a gyűlöletes directoriummal együtt emlegették, diadalai mellett is csak megosztott hangulatot tudott maga mellett kelteni; most, a mikor elképzelték róla, hogy ő is ellenese a kormányférfiaknak s hogy szinte áldozata önző politikájuknak, egyszeriben kedveltje lett a népnek s ideálja a pártatlanok millióinak, a kik vágyva vágytak a nyugalomra, a rendre s erős kormányzatra, a mely immár véget vethetne az állami alapelvek folytonos ingadozásának s a közigazgatás borzalmas kuszáltságának, a mely az országnak megszerezhetné a békét s a polgárokat végre odajuttat-

¹ Lucian és József éppen eléggé fáradoztak rajta, hogy a közvéleménybe beoltsák azt a hiedelmet, hogy az egyiptomi vállalkozással a directorium tulajdonképen csak Napoleontól akart megszabadulni.

hatná, hogy a forradalom egészséges gyümölcseit nyugodtan élvezhessék. Számukra Napoleon nemcsak a tizenhárompróbás győző volt, a ki az ellenséget le tudja verni, hanem egyúttal az erőskező ember is, a ki szükség esetén — a szükség pedig már ott kopogott az ajtón — az anarchiának is urává tudna lenni. Ezért történt, hogy visszatértekor mindenütt tartózkodás nélkül lelkesedtek érte s ez magyarázza, hogy népszerűségéből sem vesztett szemernyit sem, a mikor híre futott, hogy szeptember végén Massena Svájcban megverte az oroszokat és osztrákokat s hogy október első napjaiban Brune az angolokat győzte le Hollandiában, hogy az európai coalitio fölbomlott s így Franciaországról minden külső veszedelem elmulott. Most már újabb harctéri diadalokra sem volt szüksége, hogy mint a nép ünnepekt kedveltje a legmerészebbet is megkockáztathassa. Igaza volt, a mikor elutazása előtt testvérével azt a meggyőződését közölte, hogy visszatérésekor sokkal inkább építhet majd a közhangulatra; most rendelkezett vele s immár mi sem tarthatta többé vissza, hogy becsvágyát végre is ki ne elégítse.

*

Amikor Napoleon 1803-ban Rémusat asszonynak a maga multjáról beszélt s az egyiptomi expeditiót követő időkre tért rá, így szólt: „Visszatérésemtől rettegett a directorium. Én roppantul ügyeltem magamra. Életemnek ez az a korszaka, a mikor legügyesebben viselkedtem. Meglátogattam Sieyést s megígértem neki, hogy bőbeszédű alkotmánytervezetét keresztül fogom vinni; a jakobinusok vezetőinek és a Bourbonok ügyvivőinek látogatását egyaránt elfogadtam, tanácsomat senkitől meg nem tagadtam, de csak

olyant adtam, a mely a magam tervei érdekét szolgálta. A nép elől elrejtöztem, mert tudtam, hogy a kellő pillanatban csupa kíváncsiságból is nyomon fog követni. Hálómbe mindenki beleakadt, s a mikor az állam fejévé lettem, nem volt olyan párt, a mely valamely reményének teljesülését nem tőlem várta volna“.

Bonaparte valóban a pártatlan szerepét játszotta s ezzel elérte, hogy a népképviselőt nagy pártjai, a mérsékeltek és a jakobinusok, eleinte egyforma lelkesedéssel fogadták s mindenikük azon iparkodott, hogy a magáénak mondhassa. Valósággal azonban a képmutatásnak és cselszövésnek egész complicált rendszerével szüntelen csak egyetlenegy szigorúan kijelölt útirányt követett. Hozzá akart jutni a hatalomhoz, ennyi bizonyos volt. Kérdés tárgya csak az lehetett: mi módon? Legegyszerűbb az lett volna, ha fölvéteti magát a directoriumba. A mikor azonban egyszer annak elnökénél, Gohier-nél, a ki becsületes, elveihez hű jakobinus, de egyúttal betege volt annak a politikai bárgyúságnak, a melyben egykor pártjának főereje rejlett, a látszat kedvéért puhatolódzni kezdett, Gohier az alkotmány rendelkezéseire hivatkozott, a melyek szerint a negyven évnél fiatalabb emberek a directorium tagjaivá nem lehettek. Bonaparte ezt a szakaszt nagyon is jól ismerte. Hiszen egyszer már megakasztotta az útjában, s ezért már régóta megérett benne a gondolat, hogy ezt a kellemetlen alkotmányt felborítsa. Mi sem természetesebb, mint hogy most azokhoz csatlakozott, a kik hozzá hasonlóan, szintén ilyen felborításon gondolkoztak. Tegezőbarátja s egykor protectora, Barras sem zárkózott el mereven olyasféle változás gondolatától, a minő — mondjuk —

az amerikai köztársaság volt, ahol *egy* elnök került az állam élére. A mikor azonban Bonaparte egy ízben Barrasnak e kérdésről való véleményét puhatolgatta s az Franciaország jövődjéről, hogy a saját nevét elrejtse, egy teljesen szürke nevet, Hédouville tábornokét említette, míg Napoleont egy újabb itáliai hadjárat babéraival akarta kifizetni, azóta ez az ember Napoleon szemében minden értékét elvesztette. Az sem használt már neki, hogy mindjárt másnap maga sietett a Rue de la Victoire-ba s itt mindenképen azt bizonygatta, hogy belátása szerint az elnöki állásra csak egy ember alkalmas: maga Napoleon, s egyúttal felajánlotta neki a szolgálatait: Napoleon ezentúl végleg bizalmatlan volt vele szemben. A piszkos üzletkéi által súlyosan diszcreditált emberrel való együttműködés különben is sok veszedelemmel járt, s a mi fő: Barras egyáltalán megkésett már ajánlatával, mert Napoleon Barras-tól egyenesen Sieyès-hez ment, hogy azzal egyezkedjék.

Miután 1795-ben alkotmánytervezetét visszautasították, Sieyès azontúl tüntetően távol maradt a kormánytól s csak 1799-ben vállalt újra vezetőállást, a mikor úgy vélte, hogy itt az ideje, hogy a közviszonyokkal való általános elégedetlenségen a maga tervezetével segítsen s így az állam megmentőjének bizonyuljon. És úgy látszott, hogy a jakobinusok túlkapásai tervei megvalósítását csak siettetik. Mérsékelt köztársasági pártiaknak nagyobb száma titokban mindkét kamarában támogatta s ezek közül egynehánynyal, valamint a Bonaparte-fivérekkel a következő pontokban egyezett meg: A középponti hatalom öregbítése céljából a folyton váltakozó öt director helyébe tíz évre választandó két vagy három consul fog majd

lépni s mellettük élete fogytáig megbízott senatus és általános választójog alapján összeülő képviselőház működnek. Hogy ezt az alkotmánymódosítást végrehajthassák, azt tervezték, hogy a reformnak meg fogják nyerni a vének tanácsának többségét s ez el fogja határozni, hogy mindkét kamara üléseinek színhelye a fővárosból a vidékre helyeztessék át s így az ötszázak tanácsában ülő jakobinusérezelmű ellenfeleiket eltávolíthatják a párisi külvárosok népétől, a melytől még mindig féltek. E határozat meghozására a III. évi alkotmány följogosította az első kamarát. Ha egyszer aztán kívül vannak a fővároson, akkor a Sieyès-féle tervezetet a „vének“ az „ötszázak“ jóindulatába fogják ajánlani, ezek közül a semlegeseket megnyerik a tervezetnek s végül az új alkotmányt népszavazással fogják szentesíttetni. Ennél az eljárásnál csupán az volt a meggondolandó, hogy az ötszázak tanácsa vajjon magáévá teszi-e a vének javaslatát? Mert ha netalán tiltakozni találna ellene, akkor a helyzet veszélyessé válhatik; még pedig annál veszélyesebbé, mert Jourdan, Augerau és Bernadotte tábornokok a radikális politikusok közé tartoztak s maguk részéről is a kormányzás megváltoztatásán gondolkoztak. Ezért Sieyès-éknek olyan jónevű katonára volt szükségük, a kire az ügy keresztülhajtását nyugodtan rá lehetett bízni. Joubert halála után Sieyès Macdonaldra vetett szemet, ez azonban elhárította magától a feladatot, majd aztán Moreau-ra gondolt, a kit alkalmas eszköznek tartott, mert katonai becsvágyán kívül politikai szereplésre nem vágyott. Ám ugyanakkor, a mikor Moreau megérkezett Párisba, Bonaparte is megjött Franciaországba, amaz egészen csendesén, ez pedig a milliók bátorító zajától kísérve, az megverten, ez

pedig diadalmasan. Sieyès nem habozhatott többé, hogy a két kard közül melyiknek védelmére bízza tervét. Napoleont kellett választania, ámbár az a veszedelem fenyegette, hogy ez az ember túl fogja szárnyalni.

Napoleont mindjárt megérkezése után Lucian beavatta a reformterv titkaiba s a tábornok kijelentette, hogy egyetért velük. Hiszen neki új alkotmányra volt szüksége, hogy hatalomhoz juthasson, Sieyès-nek pedig hatalomra volt szüksége, hogy alkotmányát életbeléptethesse. Ez volt az a sarokpont, a mely körül abban az időben Franciaország sorsa forgott. November 1-én a két ember titokban találkozott Lucian lakásán, a kit — hogy bátyját ezzel is megtiszteljék — az ötszázak kamarájának elnökévé választottak. Bonaparte úgy vélte, hogy nem lesz jó az új alkotmányt, a hogyan Sieyès tervezte, rögtön a két kamara elé terjeszteni, hanem helyesebbnek tartotta, ha előbb képviselőkből álló bizottságot bíz meg a tervezet tárgyalásával, ezalatt pedig inkább arra törekszenek, hogy ideiglenes kormány választassék s ez az ideiglenes kormány belőle, Sieyès-ből és Roger Ducos-ból állana. Sieyès-nek, akár akarta, akár nem, bele kellett egyeznie. Belátta ugyan, hogy a jóságos nemtő szerepét eljátszotta, mihelyt tervezete előbb bizottság kezén megy át, s ugyancsak nagyon tisztán látta, hogy az ideiglenes kormányban egy Bonaparte mellett aligha juthat neki az első hely. Visszavonulni azonban már nem lehetett.¹ Napo-

¹ Egy ebéd után, a melyen Sieyès Bonaparte Józseffel és Cabanis-szal, az egyik beavatott képviselővel találkozott, így szólt hozzájuk: „Azért akarok Bonaparte tábornokkal egy úton haladni, mert valamennyi katona közül még ő a leg-

leon pedig ezalatt továbbra is „igen ügyesen“ viselkedett. Terveit a leggondosabban eltitkolta a többi director s főleg Gohier előtt, a ki Josephine-nek udvarolt, naponta meglátogatta őket s Napoleon barátjának érezte magát, valamint Barras előtt, a kinek öntudata azt sugta, hogy ő nélkülözhetetlen. Páris megyének leginkább Barras-tól függő tisztviselői karát azzal a híreszteléssel nyerték meg, hogy Napoleon és Barras a legbizalmasabb viszonyban vannak egymással; ugyanígy jártak el a parlament és a directorium gárdáinak parancsnokaival is, a kik nem tartoztak a sorkatonasághoz.

November 6-án, egy diszebéd után, a melyet a kamara Moreau és Bonaparte tábornokok tiszteletére adott s a melynek során az utóbbi „az összes francziák egyetértésére“ mondott felköszöntőt, újra találkozott Sieyès-szel, hogy az utolsó rendelkezéseket megbeszélje vele. Felismerték a helyzet sürgető voltát, mert az „ötszázak“ többségi pártjai arra készültek, hogy azokat a törvényeket, a melyek a közvélemény szemében leginkább ártalmukra voltak, kivált a kényszerkölcsönről szólót, visszavonják. Ezzel a tervezett államcsíny egyik leglényegesebb föltétele elesett volna. Ezért úgy döntöttek, hogy a csínyt már brumaire havának 18. és 19. napján (november 9-én

polgáriasabb érzésű. De azért jól tudom, hogy mi vár reám. Mihelyt vállalkozása sikerült, két collegájával így fog elbánni . . .“ s ezzel hirtelen József és Cabanis közé lépett, két karját hatalmasan kilendítve hátrafelé a kályhának lökte őket s aztán magában megállott a szoba közepén. A mikor József elmondta ezt a jelenetet Napoleonnak, az felkaczagott s így szólott: „Éljenek a szellemes emberek! Jó sejtelmeim vannak.“

és 10-én) hajtják végre; az első napot a „vének“ actiójának szánták, a másodikat pedig a Saint-Cloud-ban hozandó határozatoknak, a hová a törvényhozó-testületek áthelyezését tervezték.

A következő napokon Bonaparte a tábornokok és tisztek támogatását iparkodott biztosítani. A párisi helyőrség néhány ezrede régebben az olasz hadjárat idején az ő parancsnoksága alatt szolgált; a nemzeti gárda tisztihelyei közül a legtöbbet vendémiaire 13-ik napja után még ő töltötte volt be, mint a belső haderők főparancsnoka; a csapatoknak hozzá való hűségét vonzódás és fegyelem egyaránt biztosította, mert hiszen ezek az emberek a „kis káplárt“ csak hogy nem imádták. A tábornokok közül az elvtelenül zsémbeskedő Augerau nem nagy súlylyal esett latba.

Jourdan-nal érdekes beszélgetést folytatott Bonaparte, a melynek során erről a jakobinus tábornokról is kitűnt, hogy — „a nagy forradalom elveinek teljes épségben tartásával“ — szintén kapható az alkotmányon megejtendő változtatásokra s valamely erősebb kormányforma támogatására. Napoleon szemére vetette neki pártja, a jakobinusok radikális javaslatait, valamint azt, hogy hozzája méltatlan elemekkel jár egyazon úton, egyébként azonban megnyugtatta a köztársaság jövője tekintetében. Bernadotte, a ki — mint ezt 1804-ben Luciannak megírta — könnyen megmozgathatta volna a külvárosok népét, József kérő szavára, a kinek nemrégiben sógora lett, hajlott s nem keresztezte Napoleon vállalkozását. Moreau, csakúgy mint Lefebvre, a városparancsnok, egyszerűen engedelmeskedni fognak a főparancsnok rendelkezéseinek. A többieket ügye-

sen választott okadatolással vette le a lábukról: „Tábornokok“, mondogatta Bonaparte ismételten előttük, „mit remélhetnének ügyvédekől álló kormánytól? Olyan föllebbvalóra van szükségük, a ki meg tudja őket becsülni, fel tudja őket használni és támogatni tudja őket“. Időközben Sieyès is megtette bizalmasaival az utolsó lépéseket, hogy a vének tanácsát teljesen megnyerje magának. A jakobinusok részéről fenyegető államcsínyt használták fel ijesztőül s ezzel az ingadozókat sikeresen meg is nyerték az ügynek. A megbizhatatlanokat távol tartották a döntő ülésről, még pedig úgy, hogy a beavatott teremőrök által részben helytelen időpontra, részben egyáltalán nem hívták meg őket.

November 9-én (brumaire 18.) reggeli hét óra után ült össze a „vének“ tanácsa. A megnyitás után rögtön felszólalt Reynier, a beavatottak egyike, s a következő javaslatot tette: „Az alkotmány 102., 103. és 104. cikkelyeinek értelmében a senatus a következő határozatot hozza: 1. A törvényhozás székhelyét Saint-Cloud-ba teszik át, a hol mindkét kamara a kastélyban fog ülésezni. 2. Brumaire 19. napján (november 10-én) délben fognak ott összejönni s addig minden további ülésezés tiltva van. 3. E határozat végrehajtásával Bonaparte tábornokot bízunk meg, s hogy a kamarák tagjainak biztonságáról gondoskodhassék, a törvényhozótestületek gárdájának, a nemzeti gárdáknak és Páris helyőrségének főparancsnokává nevezzük ki. Fölszólítására minden polgár tartozik őt támogatni. 4. A senatus előtt meg kell jelennie, hogy kinevezési okmányát átvegye s esküjét letegye. 5. E határozat közlendő az „ötszázakkal“ és a directoriummal, valamint nyomtatvány útján közhírré

teendő.¹ A javaslatot elfogadták s azonkívül azt is elhatározták, hogy szöveget intéznek a nemzethez, a melyben kijelentik, hogy a senatus azért határozta el magát ezekre a rendszabályokra, hogy azokat a pártokat, a melyek a népképviselőt le akarták igazni, megzabolázhassa s ezzel biztosíthassa a belső békét.

A míg a „vének“ tanácsában mindez lejátszódott, Bonaparte, tábornokai és tisztjei körében, a kiket odarendelt volt, lakásán várakozott kinevezésére. A mikor ez megérkezett, nagyszámú kíséretével lóra ült s a boulevard-okon és a Place de la Concorde-on keresztül, a hol éppen akkor tatarozgatták a szabadság kissé megrongálódott szobrát, a Tuileriákba vonult. Sieyès, a ki még nemrég tanult meg lovagolni, két segédisztje kíséretében szintén lovon jött a

¹ Az 1795-iki alkotmánynak ama czikkelyei, a melyekre a „vének“ hivatkoztak, így szóltak: „102. cz.: A vének tanácsa a Törvényhozó Testület tanácskozásai helyét máshová teheti; ebben az esetben megnevezi az új helyet s megállapítja az új időpontot, a meddig a két tanácskozó testület köteles ott megjelenni. A vének tanácsának idevonatkozó határozata föllebezhetetlen“.

„103. cz.: Ezen intézkedés napján eddigi tanácskozásai helyén sem az egyik, sem a másik tanács több ülést nem tarthat. Azok a tanácsstagok, a kik működésüket ennek daczára sem szakítanak félbe, a köztársaság biztonságát veszélyeztető cselekményt követnének el.“

„104. cz.: A directoriumnak ama tagjai, a kik e határozat megpecsételését, kihirdetését vagy elküldését megtagadnák vagy késleltetnék, hasonló bűncselekményt követnének el.“

Arról a jogról, hogy ez intézkedés végrehajtásával vagy védelmével egy tábornokot bizhassanak meg, egy szó sincs a czikkelyekben. Ez volt az első törvénytelenység, a melyet az államesíny elkövetői ügyesen a népképviselőt nyakába varrtak.

Louvre-on át. Roger Ducos is megjelent. Barras, Gohier és Moulin a Luxembourg-palotában maradtak s szerfölött csodálkoztak, a mikor a directorium gárdája elvonult onnan. A mikor a francia királyok palotája elé érkeztek, Napoleon tüstént fölment a vének tanácsának üléstermébe, hogy a megkívánt esküt letegye. Szokott vezényszó-stílusában rövid beszédet mondott, a mely a következő szavakkal végződött: „Bölcseségtek határozta el ezt az intézkedést, a mely a köz javát biztosítja; karjaink majd végre fogják hajtani. Olyan köztársaságot akarunk, a mely az igazi szabadságon, a polgárok szabadságán, a nemzet képviseletén alapszik. És ezt a köztársaságot meg is fogjuk kapni, erre a magam és bajtársaim nevében esküszöm“. „Esküszünk“, szólalt meg a tisztek kara. Az alkotmány épségbentartásáról egy szót sem szólt; ezzel szemben minden egyes szavából a közviszonyok megváltozására lehetett következtetni. Ennek daczára is sűrű taps követte a tábornok szavait a karzatról s a senatus tetemes részéből; az ülést bezárták, hogy csak másnap nyissák meg újra Saint-Cloud-ban. A mikor kevéssel ezután az ötszázak tanácsa is egybegyülekezett, az első kamara határozatát már ott találta asztalán és Bonaparte Lucian szintén rövidesen elnapolta a ház ülését. A törvényhozótestület félbeszakította működését.

A senatusból Napoleon egyenesen a Tuileriák kertjébe ment, a hol szemlét tartott a helyőrség csapatain s nem egészen biztos hangon jelentette ki nekik, hogy remélhetőleg rövidesen újra diadalokra viheti őket; előbb azonban „a lázítókat kell lefegyverezniök“. Egyúttal szózatban fordult a nemzeti gárdához és a hadsereghez. „A köztársaság két év óta

rossz kezekben van“, mondja katonáinak; „reményeketek abba helyeztétetek, hogy visszatérésem véget vet e ziláltságnak; visszajöttömet olyan egyértelműen ünnepeltétetek meg, hogy az ekként rám háruló kötelességek alól nem vonhatom ki magamat; kötelességemnek meg fogok felelni, a minthogy Ti is megteszitek a magatokét, ha tábornoktok oldalán ugyanolyan tetterővel, ugyanolyan határozottsággal, ugyanazzal a bizalommal kitartotok, a milyenre Nálátok mindenkor számíthattam. A szabadság, a győzelem, a béke újra visszaszerzik majd köztársaságunknak Európában azt a helyet, a melynek elrablását csak tehetetlenség vagy árulás engedhette meg.“ A vádat nyomon követte a végrehajtás. Sieyès és Ducos, a megbeszélések értelmében, lemondottak igazgatói tisztükről. Arról volt most már csupán szó, hogy Barras-t is hasonló lépésre bírják, mert akkor a kormány rendszabályainak érvényességéhez szükséges minimális hármas szám már nem volt meg s így a kormánygépezet megszűnik működni. Régebbi barátja és jóakarója előtt Napoleon minde napig eltitkolta igazi szándékait, sőt arra használta föl, hogy vele Sieyèst sakkban tartsa. Most már aztán minden tekintetet félredobott s bizalmasait, Talleyrand-t és Bruix-t elküldte hozzá, hogy szólítsák föl a lemondásra. Időközben Barras személyes titkárja, Botot, megjelent a Tuileriák kertjében s Napoleon közelébe iparkodott férközni. Alig látta meg őt Bonaparte, máris magához szólította s hangosan, hogy környezete is tisztán meghallja, így rivallt rá: „Mit műveltetek ti azzal a Franciaországgal, a melyet olyan ragyogóan hagytam rátok? Békét hagytam itt és háborút találok! Győzelmeket hagytam rátok s vereségekről értesülök! Itália millióit örököltetek

tőlem s most szerte fosztogatással és nyomorúsággal találkozom! Mit műveltetek azzal a 100,000 francziával, a ki dicsőségem osztályosa volt? Meghaltak! Ezek az állapotok nem tarthatnak tovább. Három éven belül okvetlenül a kényuralomba hajtának bennünket. Mi pedig a köztársaságot akarjuk, a mely az egyenlőségen, az erkölcsön, a polgárok szabadságán és a politikai türelmességen épül fel. Jó közigazgatás majd nemsokára el fogja velünk mindama pártokat felejtetni, a mikbe polgárainkat belekényszerítették s akkor majd újra szabadságukban áll, hogy francziáknak érezhessék magukat. A haza védőit pedig ismét az a bizalom fogja övezni, a melyhez való jogukat már rég megszerezték“. Azonban alig tért vissza Botot a Luxembourg-palotába ezzel a nyilatkozattal s azzal a biztosítással, hogy Bonaparte személyes érzelmei Barras iránt nem változtak, a mikor máris megjelent Barras szobájában Talleyrand és Bruix s a törvényhozótestületekhez intézett levelet tettek eléje, a melyben azokat directori állásáról való lemondásáról értesíti. Barras belátta, hogy az ő ideje lejárt és alkalmazkodott. Úgy mondják, hogy nagyobb pénzadomány megkönnyítette neki a hatalomtól való megválást. A várost katonai kísérettel tüstént el is hagyta.

Barras kiválásával Gohier és Moulin elvesztették lábuk alól a talajt. Az előbbi feleségével együtt Josephine reggel nyolcz órára reggelihez kérte. Vajjon Bonaparte minden eshetőségre való tekintettel keze ügyében akarta-e tartani, vagy talán más meggyőződésre akarta bírni? Gohier nem jött el. Utóbb tudta meg a feleségétől, hogy mi történt, s erre Moulin-nel együtt Napoleonhoz sietett, hogy szemre-

hányásokat tegyen neki. Persze hiába. A két director dolgavégezetlen tért vissza palotájába. Moreau-nak jutott a föladat, hogy őket ott őrizet alatt tartsa.

A végrehajtóhatalom ezzel le volt szerelve. Ezen-túl már csak arról volt szó, hogy Saint-Cloud-ban a két kamarával helybenhagyassák az államkormányzatban beállott változást s rábírnák őket az ideiglenes consularis kormányforma elfogadására s az alkotmányozó-bizottság megválasztására. Sieyès azt a tanácsot adta, hogy az ötszázak tanácsának tagjai közül a legradicálisabb harmincz-negyven embert, főként Jourdant és Augeraut iparkodjanak az ülésről távol-tartani. De Bonaparte nem fogadta meg ezt a tanácsot; ne mond hassák róla, hogy ő ettől a két embertől megijedt. E mellett pedig az utóbbi évek szokásaitól teljesen el akart térni. Ezért nem zárták el a város külső kapuit, ezért nem történtek elfogatások s ezért nem használtak fel egyet sem a gyűlöletes directorium forradalmi eszközei közül. „Egészben véve“ — mondta aznap este igen derűs hangulatban Bourrienne-nek — „a dolgok ma nem mentek rosszul; holnap majd meglátjuk, mi lesz tovább.“ Elővigyázatból azonban, a mikor fekiüdni ment, mégis csak megtöltötte a pisztolyait.

Másnap, november 10-én, a kitűzött déli órában mindkét kamara képviselői megjelentek Saint-Cloud-ban. A forradalom annak idején lefoglalta a kastélyt s a bútorokat elkótyavetyélte; most üresen állott s a két képviselőtestület céljaira nagysietve kellett annyira a mennyire berendezni. A „vének“ számára az egyik elsőemeleti termet, az „ötszázak“ számára pedig a kerti épületrészben lévő narancsházát jelölték ki. Ülés előtt a kertben találkoztak a képviselők s nagy hévvel tárgyalták a nap eseményét. Azok a

„vének“, a kik előző napon künnrekedtek az ülésből, most fölvilágosítást kértek; mások az „ötszázak“ képviselőivel beszélgettek, s a mikor ezek a kamarák áthelyezésének okait tudakolták, kezdték belátni, hogy a döntő határozatot hamis ürüggyel csak azért csalták ki tőlük, hogy ezzel egy államcsíny sikerét mozgítsák elő; ismét másoknak inukba szállott a bátorságuk, s most már legfellebb csak kormányváltásra voltak kaphatók, de semmi esetre sem akarták az alkotmány fölforgatását szolgálni; még jobban felizgatta a lelkeket, a mikor meglátták a csapatokat, a melyek a palota udvara előtt lévő teret töltötték be; magában a palota udvarában a parlamenti darbontórség állott fel. Egy óra már elmúlt, mire az ülések megkezdődtek. Napoleon tábornokaival az első emeletre ment és Sieyès-szel és Ducos-val együtt külön szobába vonult vissza. Itt hallgatta meg a tárgyalások menetéről folyamatosan tett jelentéseket. A mit azonban hallott, nem volt éppen valami nagyon vigasztaló. Az „ötszázak“ tanácsában bizalmasai közül az egyik, Gaudin, szót kért, de a radikálisok tüstént lehurrogták és „Nem kell dictatura!“ „Le a dictátorokkal!“ felkiáltások közepette keresztülvitték azt a javaslatot, hogy a tanács minden egyes tagja, név szerint való felszólítás után, tegye le az esküt a fennálló alkotmányra. Mitsem használt tehát, hogy Napoleon honfitársa, Saliceti útján érintkezésbe lépett a jakobinus képviselőkkel s biztosította őket, hogy a köztársaságot nem kell félteniök. Nem bíztak meg az üzenetben. Hiszen már előző napon nagyon is katonai parancsnok minőségében szerepelt, a mi pedig bizonyára nem volt szándéka; mert ha dolgozott is az államcsínyen, azt mégsem akarta, hogy erőszak műve

legyen, hanem inkább azt szerette volna, hogy az egész dolog a közvélemény által követelt és a népképviselő által megvalósított újításszámba menjen. Az említett határozattal a jakobinusok az „ötszázak“ kebelében megnyerték a habozókat s ezzel az övék volt a többség. Szerencsére az alkotmányra való eskütétel hosszadalmas eljárás volt, a mely jó néhány óráig tartott s ezt az időt föl lehetett használni, hogy a „véneket“ döntő elhatározásra bírják. Mert ha dagadni hagyják az ellenkező hangulatot s az netalán a csapatokra is átragad, akkor minden el van veszve. „Végét kell vetnünk a dolognak“, mondá Napoleon izgatottan a kíséretében lévő tisztekhez s elsietett a vének üléstermébe.

Itt, a hol a kimért és ünnepélyes tárgyalás volt napirenden, előbb azoknak a tiltakozását kellett le-szerelni, a kiket az előző napi ülésről nem értesítettek: a rendezők azt hazudták nekik, hogy valamennyi meghívót rendjében elküldték; ekkor aztán azt határozták, hogy előbb bevárják az „ötszázak“ tanácsának megalakulásáról szóló hírt s hogy egyúttal a directoriumot is értesítik e határozatukról; majd megjött a híre, hogy egynek kivételével valamennyi director leköszönt, ez aztán hosszadalmas mérlegelések okául szolgált: szóval órák teltek a nélkül, hogy az alkotmány komoly megtámadására bátorságuk lett volna. Napoleon tehát elhatározta, hogy a hiányzó bátorságot majd beléjük önti. Az ülés éppen szünetelt, a mikor Bourrienne, Berthier, valamint bátyja: József és segédtisztjei társaságában belépett. Egészen hivatalos formában arra kérték, hogy vegyen részt a tanácskozáson s ő menten szót is kért. A mit így előkészületlenül előadott, az összefüggéstelen, töredé-

kes gondolatok módjára hatott. Mindannyian, úgy-
mond, tűzhányó tetején állanak. Ő és fegyveres baj-
társai szívesen követték a kamara hívó szavát s ezért
most azzal gyanúsítják, mintha Caesar vagy Cromwell
szerepére áhítoznék. Hiszen ha el akarta volna nyomni
az ország szabadságát, nem egy alkalma lett volna
rá. Aztán általánosságokban rátért a veszedelmekre,
a melyek a kormány nélkül szűkölködő köztársaságot
fenyegetik. Szerinte most csak a „vének tanácsa“
van rá hivatva, hogy döntően cselekedjék. De ezt
sürgősen kell megtennie; nyilatkozzék hát a tanács,
mert most arról van szó, hogy a szabadságot és az
egyenlőséget mentsék meg. „S mi lesz az alkot-
mánynyal?“ rikoltotta közbe egy hang. Napoleont
leggyöngébb oldalán találta ez a kiáltás s így felelt:
„Az alkotmány! Megsértettétek ti már azt a fructidor
18-án, a floréal 22-én, a prairial 30-án. Minden párt
folyton csak az alkotmány szellemét idézgeti és min-
den párt meg is sérti. Hasznunkra ez az alkotmány
nem igen lehet, hiszen már senki sem tiszteli. Ipar-
kodjunk inkább megtalálni a módját, hogy minden-
kinek biztosítsuk a neki kijáró szabadságot, a mit a
directoriális alkotmány nem tudott neki megadni“. A
mikor néhány tanácstag a fenyegető veszedelmek dol-
gában kívánt felvilágosítást s ezzel Napoleont sarokba
szorította, akkor azt hazudta, hogy Barras és Mou-
lin felforgatóterveket közöltek vele. A mikor pedig
Lemercier elnök fölszólította, hogy leplezze le az
összeesküvést — miután semmi ténybeli dolgot mon-
dani nem tudott —, csak azt ismételte, a mit már
elmondott, az alkotmányt használhatatlannak jelentette
ki s végül félszeg nekibuzdulással az ajtón kívül álló
gránátosokhoz fordult, a kik pedig nem is hallhatták,

hízelgő szavakkal illette őket s azt mondotta, hogy csak bennök bízik meg, mert ők bizonyára meg fogják védeni, ha valamelyik „külföldi pénzen megvásárolt“ szónok netalán száműzni akarná. Gondolják meg a tanácsstagok, s itt olyan phrasist ékelt be, a melyet Egyiptom pusztáin vett az ajakára, hogy a háború és a szerencse istene vele van. Ezzel aztán tökéletesen elvesztette a szavain való uralmat. Bourrienne, a ki Berthier-vel együtt Bonaparte oldalán állott, oda-súgta neki: „Tábornokom, Ön már nem tudja, mit beszél“, s rábírta, hogy jöjjön ki a teremből. Az ülést újra felfüggesztették.

Itt tehát semmi eredményt sem ért el. Pedig a nagyobbik nehézség még ezután várakozott reá. Napoleon gyors elhatározással lement az „ötszázakhoz“. Ezek időközben egyenként letették az esküt az alkotmányra s most már a maguk részéről arra vártak, hogy a másik kamara majd csak közli velük, hogy miért kellett a törvényhozás székhelyét áthelyezni. Ez a közlés mindmostanáig nem jött meg, a mi persze nem hatott megnyugtatóan a lelkekre. Megjött azonban Barras levele, a melyben kijelenti, hogy visszalép hivatalától az elől az ember elől, a kit a maga dicsősége s a nemzet képviselőének bizalma egyaránt szembeötlő módon kitüntetett. A jakobinusok erre azt akarták tudni, hogy a directort milyen körülmények készthették leköszönésre. Ekkor hirtelen és a nélkül, hogy bejelentették volna, tisztjei és négy gránátos kíséretében Napoleon jelent meg a terem ajtajában s kíséretét künnhagyva, bátran lépett az elnök asztala elé. Vajjon mit akarhatott itt? Talán az volt a szándéka, hogy zenebonát támaszt s így alkalma nyílik a karhatalommal való beavatkozásra?

Ha ezt akarta, akkor szándéka minden várakozásán felül sikerült. Kétségtelen, hogy a teremben való megjelenése minden köteles tisztelet kiáltó megsértése volt. Természetes, hogy abban a pillanatban a megrökönyödésnek és haragnak viharzó zsibaja támadt ellene. „Fegyveresek vannak a teremben!” kiáltoztak a jakobinusok és a radicalesok egy csoportja borzasztó izgalomban vetette magát a betolakvóra. Keményen megragadták, meglökdösték s a kijáró felé taszították. A tusakodás egy percre megfosztotta öntudatától. A gránátosok karjába omlott, a kik a szabad levegőre vitték. Mögötte pedig a düh rikácsoló hangján zúgott a kiáltás, a mely néhány év előtt biztos halált jelentett volna számára: „Hors la loi!” Törvényen kívül kell helyezni!

Ki tudja, mi történt volna, ha a jakobinusok nyugodtan meghallgatták volna Napoleont. Egy finomlelkű megfigyelője az eseményeknek, valami Brinckmann nevű svéd, a ki ezidőtájt Párisban tartózkodott, leveleiben nagyon találóan ítélt, a mikor így szól „A tábornokot vagy rögtön meg kellett volna ölni vagy meg kellett volna engedni, hogy kibeszélje magát; egyébként pedig az alkotmány és a meggondolás korlátai mögött kellett volna maradni, hogy minden jogtalanságot a támadóra lehessen hárítani.” Mert bizonyos, hogy annak, a mit a jakobinusok műveltek — ha ügyesen kihasználják ellenük — csak kárát vallhaták. Hibájukat senki sem ismerte föl gyorsabban, mint Lucian, az elnök; támadásuk most neki szólt: a legizgatottabbak azt kívánták, hogy rögtön bocsássa szavazásra az indítványt, a melylyel fivérét törvényen kívül helyezik; egy másik képviselő azt akarta, jelentse ki a kamara, hogy

Bonaparte nem is lehet a csapatok parancsnoka, mert hiszen a vének tanácsának nem volt joga, hogy Bonapartét erre a tisztségre kinevezze; ismét mások testületileg akartak a katonák előtt megjelenni; az egyik képviselő a terem bejárata előtt álló parlamenti darabontokat lázítgatta. Még határozott indítványokat is tettek: a törvényhozótestületek határozzák el a tartós üléseket, térjenek vissza Párisba s a Saint-Cloud-ban lévő csapatokat tartsák fenn saját rendelkezésükre. Mindez azonban elmerült a nagy zsisvajban. A háznak a terem közepén álló asztala körül az interpellálók serege tolong. A zenebona közepette Lucian az alelnöknek engedi át helyét, hogy a szószékről bátyja mellett emeljen szót. Hangja azonban nem bírja túlharsogni a vihart. Szemére vetik, hogy obstruálni akar s újra felzúg a kiáltozás, a mely Napoleon törvényen kívül helyezését követeli. Erre Lucian az egyik bizalmas teremőrnek Bonaparte számára azt az üzenetet súgja a fülébe: az ülésnek tíz perczen belül félbe kell szakadnia, mert különben semmiért sem vállalhat felelősséget.

Napoleon időközben magához tért ájulási rohamából, s a mikor meghallotta, hogy odabenn az ő törvényen kívül helyezéséről folyik a szavazás s hogy ilyenformán tulajdonképen az életéért kell küzdenie, a fegyverek erejére appellált. „Fegyverbe!” kiáltotta az ablakon át, s e kiáltás csapatról csapatra terjedt tovább a katonák soraiban. Egy-két balul sikerült kísérlet után végre lóra kapott, a parlamenti őrség sorai között a sorkatonasághoz lovagolt, s azt az „ötszázak” ellen szórt heves, de épp annyira igaztalan vádakkal lázította: a külföld által fölbérelt hazaárulók ők, mondotta, a kik le akarják őt gyilkolni. Izgalmában

véresre karczolta az arczát, s szavainak hatását most ez is öregbítette. Ekkor érkezett meg Lucian üzenete. A szorongatott elnököt egy szakasz gránátosa által tüstént kihozatja a szabadba. Nehány képviselő vele együtt jön ki. A többiek bennmaradnak a teremben. Ezzel az államcsíny ügye a két tanácsban jóformán elveszettnek látszott. Immár csak a katonaság maradt hátra. A mai nap sorsa már most csak a csapatok magatartásától függött, még pedig elsősorban a parlamenti gárdáétól. Lucian rögtön átlátott ezen a helyzeten, lóra kapott s beszédet tartott onnan a zászlóaljhoz; szavaiban a jakobinus kisebbség zavargását szintén a Napoleon ellen elkövetett merényletté fujta fel. „Francziák!“ kiáltotta, „az ötszázak tanácsának elnöke kijelenti előttetek, hogy e gyülekezetnek túlnyomó nagy többségét e perczen a képviselők egy kis csoportja terrorizálja, ezek törrel vannak fölfegyverkezve, megostromolják az elnöki emelvényt, képviselőtársaikat halállal fenyegetik s a legundorítóbb határozatokra akarják rábírní. Kijelentem, hogy ezek a mindenre elszánt gonosztevők, a kiket nyilván az angol kormány fizetett meg, a vének tanácsa ellen lázonganak, s annak a tábornoknak elítélését követelik, a ki a vének tanácsa határozatának végrehajtásával van megbízva. Kijelentem, hogy ez a néhány dühödt ember már azzal a tettel, hogy a képviselők gyülekezetének szabadságát megtámadta, önmagától törvényen kívül helyezte magát. Katonáinkra bízom, hogy a nép képviselőinek többségét megszabadítsák, hogy a török ellenében szuronyoktól védetten, békében tanácskozassunk a köztársaság érdekeiről. Francziaország képviselőiül csak azokat fogjátok elismerni, a kik elnökükkel együtt ide, a ti körötökbe jöttek.

Azokat pedig, a kik ott maradtak a narancsházban, hogy tábornoktok ítéletét megszavazzák, azokat kergessétek ki! Ezek a rablók többé nem lehetnek a nép képviselői, a tör képviselői ők.“ „S a ki ellenetek szegül,“ vágott közbe Napoleon, „azt öljétek meg. Hallgassatok az én szavamra, mert én vagyok a mai nap istene...“ S még tovább is folytatta volna ebben a hangnemben, ha Lucian nem sügta volna oda, hogy az ég szerelméért hallgasson. „Vive Bonaparte!“ kiáltották a hadfiak. De nem moczcztanak. Persze nem is volt kis dolog, hogy szuronytszegezve menjenek neki a nemzet képviselőinek, a kiket éppen nekik kellett volna védeniök. Csak a mikor Lucian, a ki ezt a veszedelmes habozást észrevette, kardot szegezett bátyja mellének s megesküdt, hogy leszúrja, ha a francziák szabadságát valaha veszélyezteti, csak ekkor tudta a gránátosokat megnyerni s a mikor végül a kívülről felhangzó dobszó az ezredek amaz elhatározásáról tanuskodott, hogy ők esetleg a gárda nélkül is készek a cselekvésre, Napoleon intésére Murat és néhány tisztára végre az ülésterembe vezényelhetette a gárdát. A radikális képviselők az első perczekben ellenszegültek a felszólításnak, hogy távozzanak az ülésteremből; erre a gránátosok előrenyomultak s kiszorították őket a teremből. A karzatok ijedt népe az ablakon keresztül menekült.

Annyi igaz, hogy a Bonapartéknak rágalomhoz és hazugsághoz kellett nyulniok, hogy az erőszakot felvonultathassák a jog ellenében; Lucian beszédének az a része, a hol az angol befolyásról szólt, teljességgel légből kapott volt, a képviselők „tőreit“ senki, de senki sem látta, a kamara elnökének csak úgy, mint bátyjának személyét semmiféle veszedelem

nem fenyegette, s a Napoleonnak szegezett kard páratlan bohócfogas volt. De hogy ilyen eszközökkel hatni lehetett s hogy azok ereje elegendő volt, hogy velök egy nagy nép sorsát lehessen eldönteni, ez a körülmény élénk tanubizonysága annak, hogy a feloszlás folyamata mennyire előrehaladt már. És a nép maga? Egy része csupa kíváncsiságból idetódult ugyan, de a hihetetlenül nagyobb rész egykedvűen ment a maga dolga után. Abban az órában, a mikor odakünn Saint-Cloud-ban az ország sorsáról döntöttek — öt óra tájt —, Páris színházai megteltek közönséggel. A munkások negyedeiben is minden nyugton maradt, mert a radicálisok, a mióta kényszerkölcsönük sokfajta nyomor kútforrásává lett, e részekben majdnem teljesen elvesztették lábuk alól a talajt. A mi még néhány év előtt az emberek minden idegszálát megrezegtette s a miért a szabadság hágy-mázás lázában az emberek százezrei életüket vetették kockára, ma már egy röpke kis izgatottságra sem volt elég oknak.

Miután a karhatalom vette át a szót, minden egyéb kérdés simán és gyorsan intéződött el. Lucian most az ötszázak tanácsában lejátsszódott eseményeket épp oly pártoskodva adhatta elő a véneknek, mint a hogyan már a csapatoknál is megtette, s fölszólította a senatust, hozzon határozatot, „hogy a consulok vesszőnyalábjai, az óvilág köztársasági szabadságának e dicsőséges jelvényei újra megsuhanjanak, hogy velük rágalmazóinkat lefegyverezzük s a francia népet megnyugtassuk, a melynek egyhangú hozzájárulása szentesíteni fogja a ti munkátokat“. A senatus pedig tüstént kapható volt rá, hogy a két kamarát elnapolja, hogy három consulból álló ideiglenes kormányt nevez-

zen ki s hogy az új alkotmány tárgyalására bizottságot küldjön ki. Még azon éjjel hasonló határozatot hozott az „ötszázak“ közül nagynehezen összedobolt néhány képviselő — az adatok 30 és 120 között ingadoznak. Lucian épp úgy elnökölt, mintha mind az ötszáz jelen lett volna, hogy ezzel a törvényességnek legalább a látszatát megóvja. A karzatok is újra megteltek kíváncsi közönséggel. Az alkotmány megváltoztatását célzó javaslatokat beterjesztették s átadták egy bizottságnak, a melynek nevében aztán Boulay de la Meurthe hosszabb beszédben iparkodott a javaslat szükségességét igazolni, a mennyiben a III. év alkotmányát és a megbukott directorium politikáját elítélő szavakkal illette. A csonka parlament ezután 16 cikkely során a következő döntő jelentőségű határozatokat hozta: Directorium nincs többé. Három consulból: Sieyès-ből, Ducos-ból és Bonaparteból álló bizottság ideiglenesen átveszi a kormányt. A directoriális hatalom egészében megilleti őket, s feladatuk, hogy a közigazgatásban rendet, az ország belsejében nyugalmat, kifelé pedig tisztes és tartós békét teremtsenek. A törvényhozó-testület 1800 februárius 20-ikáig elnapolja magát, miután előzőleg 61 névszerint felsorolt képviselőt mandátumától megfoszt s 25 tagból álló bizottságot választ, a mely a senatus bizottságával s a consulokkal közösen végzi majd a rendészeti és pénzügyi törvényhozás teendőit, s a mely képviseleten alapuló új alkotmányt és polgári törvénykönyvet fog kidolgozni. Erre megválasztották a bizottságot s határozatukat megküldötték a „véneknek“, a kik — hogy a formának eleget tegyenek — előbbi határozataikat megsemmisítették s most az „ötszázakét“ fogadták el. Végül a három consul mindkét gyülekezetben esküt

tett, hogy törhetetlen hűséggel fog a nép fensége, a francia köztársaság, a szabadság és egyenlőség s a képviseleti rendszer iránt viseltetni. Hajnalodott már, a mikorra a képviselők oszladozni kezdtek, előbb azonban Bonaparte még sietve megfogalmazott egy a néphez intézett szózatot: Az ötszázak tanácsában — úgymond — hús, törrel fegyverzett gyilkos rohant reá s a gyilkot mellének szegezték; ugyancsak fegyverrel a kezökben saját elnöküket is megfenyegették. Az elnököt dühök elől megmentette s azután gránátosok kiürítették a termet. „Az összeesküvők, a kiket így megfélemlített, széjjeloszlottak, a többség pedig, a mely támadásaiktól immár biztos lehetett, szabadon és nyugodtan visszatért; ez a többség aztán tudomásul veszi a javaslatokat, a miket a köz érdekéből elébe terjesztenek, tanácskozik róluk, s határozattá emeli azt az üdvös törvényt, a mely a köztársaság javát szolgálja. Az állandóság, a biztonság és a szabadság eszméi („conservatrices, tutélaires, libérales“) újra érvényesülhetnek.“ S azok közül, a kik e fordulatban részesek voltak, a legtöbbször valóban ez volt az őszinte hiedelme. A gránátosok is kaszárnyaikba tértek s közben a „Ça ira“-t énekelték, ezt a régi szabadságdalt, s azt hitték, hogy most az egyszer győztesen megvédelmezték a forradalom alapelveit valami vakmerő merénylet ellen. Az államcsíny ezzel véget ért.

Hogy mennyire helyesen számított Napoleon, a mikor brumaire 19-ik napján mindent merészelt, azt már a legközelebbi napok eseményei igazolták. Minden kétségen felül állott: Franciaország az államcsínnyel meg volt elégedve. „Minden régebbi forradalom“, írja haza, Sandoz-Rollin, a porosz követ, november 13-án, bizalmatlanságot és félelmet keltett.

A mostani azonban — s erről magam is meggyőződtem — felfrissítette a lelkeket s a legélénkebb reményeket váltotta ki belőlük. „Az új kormány“, beszéli Barante emlékirataiban, „hozzálátott a szervezkedéshez és cselekvéshez s ezzel Franciaországnak s főként a fiatalságnak végtelen örömet okozott, mert általa a legszebb jövő képe tárul eléjük.“ A megokolást pedig Brinckmann november 18-ikáról kelt figyelemreméltó levelében így adja elő: „Még törvényes uralkodó sem talált soha annyira engedelmes és szavára hajló népet, mint Bonaparte, s megbocsáthatatlan bűn lenne, ha ez az ügyes tábornok nem használná ki ezt a körülményt, hogy biztos alapokon nyugvó jobb kormányzatot teremtsen. Betűszerint veendő igazság, hogy Franciaország még a lehetetlenre is szívesen fog vállalkozni, hogy ehhez a feladathoz segítséget nyújtson; mert a nép — az anarchisták undorító hordáját kivéve — annyira fáradt s a forradalom borzalmaitól és örülségeitől immár annyira megundorodott, hogy általánossá vált a meggyőződés, hogy bármiféle változás csak nyereséget jelenthet számára. A társadalom valamennyi osztálya gúnyolódik a demagógok hősködésén s minden oldalról sokkal erősebb a kívánság, hogy elkergezzék őket, semhogy ábrándos álmodozásaikat valóra váltsák. Még a royalisták különböző árnyalatai is őszintén meghódolnak Bonapartenek, mert azt a szándékot tulajdonítják neki, hogy lassacskán majd csak visszaállítja a dolgok régi rendjét. A semlegesek azért csüggenek rajta, mert őt tartják legalkalmasabbnak Franciaország békéjének visszaszerzésére, a felvilágosult köztársaságiak pedig, ámbár reszketnek államformájukért, mégis csak szívesebben látják, ha

egyetlen tehetséges ember ragadja magához a közhatalmat, semmint az intrikusok egész raja." A royalista Hyde de Neuville pedig így festi a közhangulatot: „Mindenek keze összefogott, csak hogy megkönnyítse neki óriási vállalkozását: Francziaországnak romjaiból való kiemelését s a mélységekig megrendült alapjainak megerősítését. Valahány kéz volt, az mind vágyakozva nyult a szabadító után, bárki lett legyen is az, s kész volt rá, hogy a megváltás nagy művében segítségére legyen". Ha később ki is derült, hogy a Barras és Moulin ellen szórt vád pusztára gátlom volt, s hogy az állítólagos összeesküvés és a képviselők törei csupán kitalálások voltak, mégis oly nagy volt a jakobinusok iránt a gyűlölet s oly nagy a társadalmilag rendezett viszonyok után való vágyakozás, hogy a cél nagyságáért elfelejtették az eszközök erkölcstelen voltát.

Azért mégis csak meglepő, hogy az egykorú tudósításokban majdnem mindig és kizárólag csakis Bonapartéről esik szó, Sieyès-t és Ducost pedig csak nagyritkán s akkor is csak úgy melleleg emlegetik. Formailag pedig mindhárman egyenlő minőségben voltak az ideiglenes kormányzással megbízva s eleinte ennek az egyenrangúságnak a legkínosabb figyelembevételével osztoztak a teendőkön. A consulok ülésein Ducos által neki följánlott elnöklést Napoleon ügyesen elhárította magától s azt javasolta, hogy az elnöki széket nevük sora szerint váltakozva foglalják el. Ennek daczára is az újságok majdnem kizárólag csak az ő nevét emlegették, az visszhangzott a színpadokról s azt harsogta szerte az utcza is. A közvéleménynek Bonaparte iránt tanúsított ez az előszeretete nyilván abban lelhetne okát, hogy Sieyès

és Ducos, mint hajdani directorok, a közérdeklődést már nem tudták lebilincselni. Azután hármójuk között tényleg csak egy volt, a kinek az államügyekben némi gyakorlati tapasztalata, vagy legalább is tiszta látása volt, s ez Napoleon, Itáliának 1797-iki kormányzója s Egyiptomnak 1798-iki megszervezője volt. Végül pedig csak neki magának volt meg az a rendületlen munkavágya és csodás munkabírása, a mire szükség volt, hogy az ezerrétű zavarban biztonságot és rendet teremthessen. Ducos, miután gyöngeségét belátta, nemsokára egészen visszavonult, Sieyès pedig, miután az a szándéka, hogy a bajok közepette mint hazájának egyedüli megmentője jelenhessen meg, füstbe ment, megelégedett vele, hogy a két bizottsággal végeláthatatlan tanácskozások során megtárgyalja az új alkotmányt s a kormányzás fáradságos dolgát szorgalmas collegájának engedte át. Napoleon különben a maga részéről is sokat megtett, hogy fellépésével erősítse a reá nézve kedvező közhangulatot. Újságíróknak adott ügyes kihallgatásai során meg gondolatlanságoknak nyilvánította és visszavonta a brumaire 18. és 19. napján hangoztatott harcias kijelentéseit, mindig csak polgári ruhában járt s kerek kalap volt a fején; hol a nemzeti Institut ülésén vett részt, hol beteg tudóst látogatott meg, sőt még a Temple-ban lévő államfogházat is fölkereste, hogy a túszookról szóló törvény gyors visszavonása után önmaga adja hírül a foglyoknak szabadlábra való helyezettetésüket. E magaviselete annál is bölcsebb volt, mert az új kormány ereje egyelőre csak a közvéleményben gyökerezett, a mely azért látta szívesen, mert a béke és a rend biztosítékait látta benne. Ezért kellett katonai színezetét is — a mely keletkezéséhez

tagadhatatlanul hozzátapadt — lehetőleg eltörölni. Semmi esetre sem volt szabad annak a nézetnek elterjednie, mintha itt most katonai dictaturáról volna szó. Ez a nézet különben is teljességgel helytelen lett volna. Dictatura számára már a Párisban levő fegyveres erő is elégtelen lett volna: három féldandár gyalogság, két lovasezred és a consulok gárdája, a mely a kamarák gránátosaiból és a néhai directorium gárdájából állott; egészben talán kilenczezer főnyi volt a helyőrség. Nem, a három consul egyszerűen csak fölváltotta az öt directort s azoknak örökségébe lépett; igaz ugyan, hogy tetemesen megnövekedett politikai hatalommal, mert az alkotmánytervezet szerint a törvényszerzés kezdeményezése az ő kezükben volt s mert velük szemben a tagjainak egy tizedére összezsugorodott, csonka és ellenzékmentes parlament állott. Ennyiben tehát hasznos reformok számára szabadon állott a pálya s a consulok önmaguk választhatták meg a minisztereiket. Cambacérès megtartotta az igazságügyi tárczát, Bourdon egy ideig a tengerészetügyit, Reinhard: Talleyrand helytartója a külügyit, Fouché, Bonaparte sürgetésére, a rendőrügyit; Laplace, a nagy természettudós — az Institut tiszteletére, a mely az alkotmányváltást melegen pártolta — a belügyi tárczát kapta meg, de miután a gyakorlati kérdések iránt semmi tehetsége nem volt, rövidesen átadta Bonaparte Luciannak, a kit viszont bátyja szívesebben látott a kormányon belül, semmint azon kívül; Berthier, a napoleoni hadvezetés ügyes főrendezője, hadügyminiszter lett, Gaudin pedig, egyike a legtapasztaltabb pénzügyi tisztviselőknek, a ki a directorium idején visszautasította a pénzügyi tárczát, most elfogadta s tüstént neki is látott a munkának.

Ennél nehezebb föladat alig képzelhető. A directorium pénztárai ügyszólván üresek voltak s a szeptemberrel kezdődött költségvetési évnék legalább 300 millió franknyi deficitre volt kilátása. A helyzet kétségbeejtő volt. Ebben a kérdésben is csak az újrábredő bizalom segíthetett. S az új kormány iránt megnyilatkozó bizalom mértékét látjuk abban, hogy az államcsíny után az ötszázalékos járadék 11-ről 13-ra s már néhány hét multán 17-re emelkedett. A kényszerkölcsön káros intézményének visszavonása nyomában a pénzemberek is lassacskán bizakodni kezdettek. Néhány milliót kölcsön is adtak a kormánynak s azonfelül kezességet vállaltak egy állami sorsjátékért is. A föld- és fejadó után huszonötszázalékos hadi pótagót vetettek ki, s hogy ennek hozadékát biztosítsák, az egyenlőtlenül elosztott közvetlen adók beszedésére egy már régebb idő óta tárgyalt új rendszer tervezetét vitték keresztül. Ezt az ügyet eddig a helyi hatóságok bonyolították le, mert a forradalom úgy hitte, hogy az adó kivetését és behajtását magukra az állampolgárookra kell bízni. Ennek az volt a következménye, hogy az adókivetés vagy egyáltalán nem, vagy csak igen rosszul ment végbe, s hogy az adók javarészükből elmaradoztak. A consulátus most megkoczkáztathatta, hogy az adóügyet újra állami kezelésbe vegye, s hogy megyénként egy-egy adóigazgatóságot felügyelőkkal és ellenőrökkel állítson fel, a kik maguk végezték az adókivetést; nemsokára majd az állami adóárnok is elfoglalja a helyét, a ki tíz évig hivatalából számkivetve volt. A legfontosabb körülmény persze mégis csak az volt, hogy a szerte megnövekvő közbizalom tetemesen megkönnyítette az adók befizetését. Egy

baj volt csupán, hogy mindez csak a jövőre nézve szolgáltatott segítséget. Hogy a kormány rögtönösen pénzhez juthasson, megynként arra kötelezte a főadóbeszedőket, hogy biztosítékot tegyenek le s emez összegekkel legalább a legsürgetőbb szükségleteken segíthettek. Biztosítékot később másfajta állami tisztviselőktől, sőt még a közjegyzőktől is követeltek. Újabb véderőtörvény mindenkit, a ki katonai szolgálatra alkalmatlan volt, vagy a ki felmentetett, arra kötelezett, hogy maga helyett más katonát állítson, vagy pedig 300 franknyi adót fizessen. A katonai szökevények, a kiket a törvény megfosztott öröklő joguktól, újra megkaphatták azt, ha 1500 frankot lefizettek és fegyveres szolgálatukat megkezdették. Kitudódott többek között, hogy a korábbi hatóságok (megfizetett) szívességből mintegy 40,000 szolgálatra alkalmas francziát fölmentettek a hadiszolgálat alól; ezek most 12 millió frankot hoztak az állampénztárnak. Bűnbánó katonai szökevényekben sem volt hiány. Mindezek az eszközök nem voltak kifogástalanok, de átsegítették a kormányt a kezdet nehézségein; s most egyelőre erről volt szó. Ezenfelül kiderült az is, hogy az állami szükségleteket meg lehet szorítani, részben azzal az elhatározással, hogy a tengerészet kiadásait a békét követő időkre elhalasztották, másrészt pedig azzal, hogy a hadsereg az utóbbi győzelmek után részben ismét az ellenségen élésködhett. Így sikerült az államot a fenyegető romlástól megmenteni. Most aztán arról volt szó, hogy végérvényű alapokra helyezze a kormány.

Sieyès alkotmánytervezetét nem cikkelyekbe foglaltan, hanem beszélgetés közben közölte a két bizottsággal. A tervezet azon az elven nyugodott, hogy az

egyres politikai hatalmak kölcsönösen egyensúlyozták egymást. A népet, az egész állami rendszer alapját, souverainitás és általános választójog illeti meg. De a nép ezután már nem a képviselőit választja meg, hanem csak jelölteket, a kiknek sorából aztán a törvényhozók testülete *kinevezés* útján kerül ki. Hogy ki fogja őket kinevezni, azt csak utóbb árulta el Sieyès. Franciaországban körülbelül ötmilliónyi teljeskorú ösválasztója a maga soraiból — tízen-tízen egyet — összesen ötszázezer férfit választ, ezek a községek előkelői, a kik a törvény értelmében községi hivatal viselésére alkalmasak; ez az 500,000 ember ugyan csak a maga soraiból 50,000 megyei előkelőt választ, vagyis a megyei hivatalokra alkalmas jelölteket; ezek választják meg végül az 5000 nemzeti előkelőt, vagyis a törvényhozó testületek és a középponti állami hatóságok jelöltjeit, föl egészen a miniszterekig. A nemzeti előkelők ez utóbb említett lajstromába azonkívül mindazok is felveendőek voltak, a kik az utóbbi tíz éven belül képviselők, vagy magasabb állami tisztviselők voltak; az összes lajstromoknak 1802-ig el kellett készülniök s érvényességük további tíz évre szólana. A legfelső előkelők közül válogatná ki a két kamara tagjait s ezek közül az egyik, a „tribunatus“, szavazás nélkül, csak tárgyalná akár a kormány, akár a saját kezdeményezéséből beterjesztett törvényjavaslatokat, a másik pedig, a „törvényhozó testület“, minden vita nélkül szavazna. Az állam élén „nagyválasztó“ (Grand-Electeur) néven elnök állana, a kiknek tetemes jövedelme volna, a köztársaságot ő képviselné, a törvényeket és az állami szerződéseket ő írná alá s a két legfőbb tisztviselőt, a consulokat, ő nevezné ki vagy bocsátaná el, egyébként azonban

semmivel sem törődnek. A consulok közül az egyik a hadi ügyeket (hadsereg és külpolitika), a másik a békeügyeket (a belső közigazgatási hivatalokat) vezetné s az ő hivatása lenne, hogy az idetartozó állami tanácsosokat, minisztereket és tisztviselőket kinevezze. A kormányon kívül állana, de annak működését ellenőrizné és az alkotmányt védelmezné az „alkotmányos ítélőszék“, a melynek élethossziglan kinevezett 80 tagja önmagát egészítené ki. Ez lett volna az a közeg, a mely a nemzeti előkelők közül a nagyválasztót s a két kamara képviselőit kinevezné, s az alkotmányellenes törvényeket megsemmisítené. Ha a nagyválasztó, vagy bármelyik magasabb rangú tisztviselő a maga jogkörével vissza akarna élni, akkor az ítélőszék a saját tagjai sorába iktathatná, úgyszólván „felszívhatná“ az illetőt s ezáltal megfosztaná a lehetőségtől, hogy más tisztséget is betölthessen. szóval elmozdítaná hivatalától.

Ezek voltak Sieyès agyafurton kiszelt alkotmányának alaptételei: a felséges nép jogait az ítélőszék, az első kamara működését a második, a consulok hatalmát kölcsönösen és a nagyválasztó, s végül a nagyválasztó jogkörét ismét az ítélőszék bénította volna meg. Ez a rendszer csak halott államnak való volt, élő szervezetnek azonban soha. Legkevésebbé pedig az olyan ember barátkozhatott volna meg ezzel a sántalábú rendszerrel, mint Bonaparte, a ki éppen most, uralkodói álmai közvetlen megvalósulása előtt állott. Gúnyolta a tervezetet s Józsefnek azt mondta róla, hogy túlságosan „metaphysikai“; a mikor pedig Sieyès bizalmas embere, Roederer útján a nagyválasztó tisztét ajánlotta föl néki, ezt a megtiszteltetést elhárította magától, „mert nem akart nevet-

ségessé lenni“. Ekkor Boulay de la Meurthe, az egyik alkotmányszerző bizottság tagja, azt a közvetítő-javaslatot tette, hogy a nagyválasztó tisztsége helyébe az első-consul tisztsége szerveztessék s ez ne is maradjon tétlen, hanem a másik két consullal egyetemben vezesse az ügyeket s szavazatával a fennforgó kérdések mellett vagy ellen dönthessen. Úgy határoztak, hogy e kérdésről a két bizottság határozzon s Sieyès azt remélte, hogy ott az ő javaslata fogja a többséget megkapni. A többséget azonban Bonaparte bizalmasai, Talleyrand, Roederer, Boulay és mások már eleve megoldgözták s így az a tábornok pártjára hajlott. Napoleon deczember 2-ika óta mindennapos megbeszélésekre hívta meg magához a Luxembourg-palotába a két bizottság tagjait, a hol aztán részben összes üléseken, részben pedig szűkebb bizalmas körben, Sieyès tervezetein Napoleon szellemében tették meg a legjelentősebb változtatásokat. A hasznavehetetlen nagyválasztót, ezt a „királyi napolopót, ezt a hízódisznót“, a hogyan Napoleon elnevezte, mindjárt első nap törölték. Helyébe a kormány élére, Boulay első-consulja lépett, a ki a törvényeket végrehajtja, a kit a senatus tíz évre választ s újra is megválaszthat. A minisztereket, a követeket, a közigazgatási tisztviselőket (praefectusokat, alpraefectusokat és községi előljárókat), valamennyi szárazföldi és tengerészeti tisztet, szintűgy — a semmitőszék bírái és a békebírák kivételével — az összes bírákat ő nevezi ki és bocsátja el. Akarata, ha közigazgatási rendelet czímén nyilvánul meg, törvényerejű. A külügyeket ő vezeti s ő a legfőbb hadúr. Az állami szerződéseket és törvényeket, ha a törvényhozó testületek elfogadták, ő írja alá. Ő nevezi ki az ál-

lamtanács tagjait is, a kik a végrehajtó hatalom tartozékai s a kiknek az a hivatásuk, hogy javasla-
taikkal a kormány munkáját támogassák. Az első-
consul mellett van a két másik consul, ezeknek jog-
köre azonban távolról sem közelíti meg az övét.
Őket egyszerűen csak a tanácsadás joga illeti meg;
a döntés joga kizárólag az első-consul kezében van
(„la décision du premier Consul suffit“). A dolog
majdnem úgy festett, mintha csak azért szervezték
volna az ő állásukat, hogy vele az első-consul minden-
hatóságát elpalástolják.¹

Ilyen kormánynyal szemben erős törvényhozást
persze még csak elgondolni sem lehetett. Ezért Bona-
parte a jelöltek listája útján való választási eljárást
szívesen meghagyta, sőt még a képviselők kiváloga-
tására sem gyakorolt befolyást, hanem ezt jórészen
Sieyèsre bízta s ezzel iparkodott őt az alkotmány
kérdésében szenvedett vereségért megvigasztalni. A
nép törvényhozó hatalma három alkotmányos műszerv-
ben nyilvánulna meg. Sieyès „alkotmányos ítélőszékét“
életfogytig kinevezett senatusra változtatták (Sénat
conservateur), a melynek nyolczvan, legalább negyven-
éves tagja a nemzeti előkelők sorából vétessék. Hogy
kiválogatásuk kit illessen meg, arról alább értesü-
lünk. Ugyanazokból a lajstromokból válogatná ki a
senatus a „törvényhozó testületet“ (300 taggal) és a
„tribunatus“ (100 taggal). E testületek egyikének
sincs joga törvényjavaslatokat előterjeszteni. Javas-
latokat csak a kormány terjeszthet elő a tribunatus-

¹ „A körülmények akkoriban még megkívánták, hogy az
államfő kizárólagos hatalmát elrejtjük“ mondotta később
Napoleon, a mikor ezeket az eseményeket leírta. (Corresp.
XXX. 345).

ban, a mely azután üléseiben megtárgyalja őket, de csak arról szavazhat, hogy az e végre kijelölt tagjai a „törvényhozó testületben“ a javaslat mellett, vagy ellen szólaljanak-e föl. A „törvényhozó testület“ tagjai viszont nem vitatkoznak, hanem — a tribunosok és a kormányképviselők beszédeinek meghallgatása után — egyszerűen leszavaznak. Napoleon Talleyrandhoz írt s feljebb már említett egyik levelében olyan törvényhozó testületről szólt, a mely „szenvélyektől ment s a mely sem nem látja, sem nem hallja, a mi körülötte történik“; most úgy látszik, megtalálta. Az új államtanács, a melynek az volt a hivatása, hogy a törvényeket előkészítse, mint a végrehajtó hatalom két hatósága közül az egyik, szintén szerepelt már abban a levélben. Hogy a másik, tulajdonképen való kormányhatóság ki legyen, az most derült ki: Napoleon maga, még pedig csakis maga.

Az alkotmány további határozmányai a jogszolgáltatás és pénzügy berendezésére vonatkoztak; ilyen volt elsősorban a semmitőszék, a melynek tagjait ugyancsak a senatus nevezte ki s ilyenek voltak a legfőbb számvevőszék tanácsosai. Megállapították továbbá a főhivatalok személyi járandóságait is: az első consul évi fizetése 500,000 frank, a másik kettőé egyenként 150,000 frank s mindhárman a Tuileriákban kapnak állami lakást. A senatorok napidíjai évi 25,000 frankra, a tribunosoké 15,000 frankra s a törvényhozóké 10,000 frankra rúgnának. Most már csak az a feladat maradt fenn, hogy a három legfőbb kormányférfiút megválasszák s úgy tervezték, hogy ezeknek neve a VIII. év alkotmányában fog először szerepelni. Napoleon jelölése az első-consul helyére természetesen egyhangú volt. A másik két consul válasz-

tása, miután Sieyès a megtiszteltetést nem fogadta el, Cambacérèsre és Lebrunre esett; amaz a néhány conventio tagja, a „királygyilkosok“ egyike volt, e mellett azonban kitünő jogász és jómodorú ember, a ki nem vetette meg a pompát s mindenekfelett szerette a jó életet, különben pedig a vendémiaire 13 előtt Napoleon protektora is volt; Lebrun viszont kitünő pénzügyi szakember volt, a ki mint Maupeou kanczellár titkárja, még a királyság idején szerzett nagy gyakorlatot s bőséges tapasztalatait az új kormányba is magával vitte; ketten két különböző korszak képviselői voltak, a mely két korszak Bonaparte személyében érintkezett és egyesült. Azt szokta volt róluk mondani: „Az egyik a jobboldalamat fedezi, a másik a balt“. Sieyès a senatus dúsan javadalmazott elnöki állását kapta meg s azonfelül nemzeti ajándékul még egy földbirtokot is — olyan ár volt ez, a melyet Napoleon szívesen megfizetett, csakhogy megszabaduljon tőle. Ducos senatorrá lett.

A mikor mindebben végleg megállapodtak, deczember 13-ikának estéjén azzal a csöndes útbaigazítással terjesztették az egész munkálatot az egyesült bizottságok elé, hogy szíveskedjenek minden további vita nélkül az előterjesztés mellett dönteni. Sok olyan kérdés volt még, a minek az alkotmányban okvetlenül helyet kellett volna találnia, s a bizottságok véleménye nem egy kérdés fölött még szétágazó volt, de Napoleonnak sürgős volt a dolga s neki ellentmondani senki sem mert, kivált a mikor azt sejtette, hogy adandó esetben hajlandó a javaslatot esetleg közvetlenül a nép döntése alá bocsátani. Másrészt számba kell vennünk, hogy egy új kormányzat, a mely sok és jól jövedelmező állást osztogathat szét,

a törekedők, a dicsvágyók, a kapzsiak sorában mindig sok pártolóra talál — olyan jelenség ez, a melyet Napoleon uralmának megalapozására és megerősítésére igen jól fel tudott használni. Így aztán a hatalom új birtokosait egyhangú felkiáltással választották meg s az alkotmányt elfogadták úgy, a hogy volt. Ezután Sieyès és Ducos Cambacérès-szel és Lebrunnal együtt a maguk belátása szerint huszonkilencz senatort neveztek ki s ezek önmagukat egészítették ki, egyelőre hatvan tagra. Ezzel a senatus meg volt alapítva, a mely immár hozzáláthatott a tribunusok és a törvényhozók megválasztásához; Napoleon pedig ezalatt minisztereit: Reinhard helyére Talleyrand-t, Laplace helyére Luciant, Cambacérès helyére Abrialt s a tengerészeti tárcza ellátására Forfait-t, továbbá az államtanács tagjait nevezte ki. Az utóbbi december 25-én tartotta első ülését, a mely napon az új kormányzat működését megkezdette. Az új rendnek a souverain, már mint a francia nép által való szentesítése, a mint ezt az alkotmány világosan megkövetelte, egyelőre ugyan még hiányzott. Ennek bekövetkeztén azonban nem lehetett kételkedni s januárius hó folyamán valóban három milliónál több polgár szavazott az új alkotmány mellett s csak ezeröttszáz ellene. Napoleon bátran megkoczháztathatta, hogy ezt a népszavazást be sem várja.

A szózat, a mely 1799 december 15-én a consularis alkotmányt a francia népnek ajánlotta, a következő szavakkal záródott: „Polgárok! A forradalom visszatért azokhoz az alapelvekhez, a melyekből kiindult; a forradalom véget ért“.

Ez volt éppen a kérdés.

HATODIK FEJEZET.

Háború és béke.

Nem, a forradalom még nem ért véget. Napoleon megszerezte Franciaországban a határtalan dictatori hatalmat, a nemzet képviseléből az ő akaratát ellentmondás nélkül követő szerveket csinálhatott, elvégre a köztársaságot magát is lerombolhatta s helyébe odaállíthatta a maga korlátlan uralmát, a melynek csirái az új alkotmányban már benne voltak, mindezt megtehetette — de a forradalom mégsem ért véget. Eltartott még másfél évtizedig.¹ Csupán külalakját változtatta meg, az irodalom nyelvén: metamorphosison ment keresztül, vagy hogy a chemia nyelvén szóljunk; a forradalomnak csupán allotropikus állapota volt az, a mely az elsenyvedő directoriumból alakult ki. Mert két leglényegesebb tulajdonságát a consulatús is átvette: a belügyekben az egyenlőség elvét, kifelé pedig a minden világtáj felé való terjeszkedés irányzatát. A polgári és társadalmi egyenlőtlenségeket, a nép egyes osztályait és csoportjait elválasztó falakat a forradalom eltüntette, a consulatús pedig nem iparkodott azokat visszaállítani. A nép

¹ Talleyrand mondotta 1814 végén a bécsi congressuson: „E congressus célja, hogy a forradalmat befejezze“.

— tíz évi uralma idején — túlnagy mértékben élt vissza a „szabadsággal“, semhogy most ne ismerte volna annak igazi értékét; ezernyi erőszakosság gyűlöltté tette a „testvériség“ nevét: az „egyenlőség“-nek volt már csupán némi súlya s Napoleonnak igaza volt, a mikor ismételten hangoztatta, a minek meg-látására a Bourbonok elég vakok voltak, hogy a francziák a politikai szabadsággal sokkal kevesebbet törődnek, semmint az egyenlőséggel. „Hiszen az egyenlőségen kívül alig van valami, a mit ti komolyan vennétek“ szólott Rémusat asszonyhoz. „A szabadság csupán ürügy; az egyenlőség, az a ti tulajdonképen való bálványtok“. Persze csak mindannyioknak egy ember uralma alatt való egyenlőségéről lehetett szó, dehát mégis legalább csak egy ember uralkodott. Ez az egy ember pedig megtanulta becsülni az egyenlőséget akkor, a mikor a jövőtlen hadnagyocska előtt a magas czélok felé vezető utat megnyitotta; a mikor az igénytelen származású ember kezébe a főnemesi családból származó asszony kezét tette és a mikor semmi más, mint érdemei révén nagy és tekintélyes nép fölött való uralomhoz segítette.

A másik forradalmi elv, melyet a consulátus meg-őrzött, a hódítás elve volt. A viláგuralomra való törekvést sok helyütt kizárólag Napoleon becsvágyának tudták be. Mind azok az írók, a kik ebben Bonaparte dicsőséges conceptióját keresték, mind azok, a kik ebben a részben gonosz telhetetlenségét elítélték, valamennyien azt vélték, hogy a világon való uralmat kereső törekvés az ő személyének sajátossága volt, s hogy tisztán csak az ő rovására írandó. Ez a felfogás azonban aligha találja fején a szöget. Mert a francia forradalom intézői már az 1792. év óta a viláგuralom

útfaira tévedtek. Ez az uralom egyelőre ugyan csak a forradalmi eszmék s az „általánosoknak“ nevezett emberi jogok világuralma lett volna. A mikor aztán ezenközben a régibb államok tettelegesen ellenkezésével találkoztak, az ilyen alapelvekért rajongók százezreiből alakult hadseregekkel nyomták el az ellentállást s mélyen behatolván az idegen földekre, mindenütt a szabadságot hirdették s mindenütt az ősi uralmak ellen lázítottak. S mint egykor Mohammed a maga hitének kardja élével nyitott utat a világba, s miként egykor a tizenhatodik század vallásos rajongói hitükért fegyvert ragadtak, az új politikai tételek hívői is úgy rohantak át a szomszéd államokba, hogy térítsenek, a miközben hódítottak. A mikor pedig felmerült a kérdés, hogy a háború útján meghódítottakat a békében is megtartsák-e, akkor már nem idealis meggondolások, hanem a leganyagibb szükségletek döntöttek, mert csak úgy remélhették, hogy saját hazájukban megbírkózhatnak a pénzügyi nyomorral, ha szomszédjaik adózó erőit is kiaknázzák, vagy úgy, hogy egyszerűen annektálják őket, vagy pedig úgy, hogy az ország határain a francziáktól függő köztársaságok egész koszorúját teremtik meg s ezekre aztán az állami terhek egy részét áthárítják. Láttuk, hogy az önfenntartás ösztönének ez a mozzanata már az 1795-iki forradalmi kormány embereit is arra készítette, hogy Belgiumot bekebelezzék, s hogy a rajnai határ elérésére törekedjenek. A forradalomnak népfőlszabadító elmélete így népeket hódító gyakorlattá alakult át. Ezután már nem azért hódítottak, hogy felszabadítsanak: immár csak azért szabadítottak fel, hogy hódíthassanak. „Ha a közjóléti bizottság békét kínál — írja 1795 októberében Mallet du Pan —

akkor az mindig hódítást jelent. Az a változatlan célja mindenkor, hogy mindazokat az államokat, a melyek lábai elé rakják a fegyvert, arra kényszerítse, hogy „szövetségeseivé” vagyis „adóalanyaivá” legyenek. Azok a másodrangú fejedelmek, a kik azt remélik, hogy ezt a sorsukat szerződések vagy föltételek útján elkerülhetik, ennek a forradalomnak jellegét végzetesen félreismerik.” Ugyanaz a rendszer volt ez, a melyet Napoleon — mint látni fogjuk — 1812-ig szüntelenül követett.

Francziaország terjeszkedésének legnagyobb ellen-sége, csak úgy mint XIV. Lajos idejében, Anglia volt. Ha Francziaország szorosan ragaszkodott ahhoz a politikához, a melyre a forradalom eszményi célja rászorította s a mely mellé most az anyagi szükség lekötötte, akkor Nagybritannia is kénytelen volt ellent-álló rendszere mellett kitartani, s kénytelen volt a francziákat a tengeren hajóival, a szárazföldön pedig szövetségesei útján támadni; mert az angol állam kormányzata nem nézhette el, hogy az európai száraz-föld partvidékeit, Hollandia és Spanyolország tengeri erőit, Belgium iparát, a Földközi-tenger kikötőit s végül majd az egész európai piacot valamely másik hatalom ragadja magához, hogy végül talán még a tengeren való egyeduralmát is elveszítse. Ezért történt, hogy Francziaországban, egykorú jelentések szerint, már 1795 nyarán nyíltan homloktérbe lépett a törekvés, hogy a britt szigeteken haderőket hajózzanak ki de még ennél is határozottabb volt az a szándék, hogy Angliát, árúinak az európai kikötőkből való ki-zárása által, gazdaságilag megsemmisítsék; a napoleoni idők szárazföldi zárrendszere ebben már megtalálta a maga előrevetett árnyékát. A Párisban hatalmon

levők azonban Bonaparténak még keleti terveit is már jóval előtte fölvetették. Ugyanazon időben, a mikor az Angliában való partraszállás terve kísértett, tehát jóval előbb, semmint Bonaparte Nagy Sándorról megemlékezett volt, a directorium kebelében már élénk megbeszélések tárgya volt az angol gazdagság forrása: Kelet-India s Mallet du Pan-nak 1796 július 3-ikáról kelt jelentésében ezt olvassuk: „A directorium tettvégya nem ismer már határokat. Fellázítja Perzsiát, megdolgozza Konstantinápolyt s Indiát telirakja ügyvivőivel“. S ugyanígy látjuk azt is, hogy a Németországgal szemben követett politika már a kilenczvenes években pontról pontra ugyanazon elvek szerint igazodik, a melyeket utóbb Napoleon is követett. A német egyházi fejedelemségek elvilágiasításának gondolatával már a conventióban is találkozunk és Sieyèsnek 1795-iki munkálatában megvan a részletes terve annak, hogy a világi birodalmi rendeket hogyan kárpótolják és nagyobbítsák az egyháziak rovására, a mint ezt aztán, némi változtatással, 1803-ban végre is hajtották. Mi több, a rajnavidéki fejedelmek francia fönnhatóság alatt álló szövetségének eszméjét is, a mely utóbb 1806-ban jutott megvalósulásra, megtaláljuk már a közjóléti bizottmány és a directorium diplomatiái actái között, valamint azt a törekvést is, hogy Poroszországot és Ausztriát a mennyire csak lehet, kelet felé szorítsák vissza, hogy így a Weser és az Elba torkolatait francia befolyás alá vonják s az angol befolyás alól kiragadják. A hágai követ számára 1795 augusztusában kiadott utasítások során ezt olvasuk: „E hatalmas levezetőcsatornáktól megfosztva, Angliát zavarba ejtük saját ázsiai és gyarmati termékei. Miután nem tudja azokat eladni, az árúk értéke

nagyot esik s az angolokon épp úgy erőt fog venni a bőség, mint a hogyan a francziákon inséggel akartak erőt venni“. Sieyès pedig 1798 júliusában Berlinből a directoriumhoz intézett egyik jelentésében a német északtengeri partvidéket éppenséggel a „földgömb Francziaországra nézve legfontosabb részének“ mondja, „ha az ember meggondolja, hogy ezután a directorium az európai szárazföld minden piaczat és kikötőjét elzárhatja az angol kereskedelem elől, Gibraltártól Holsteinig, vagy ha úgy tetszik, akár egészen az Északi Fokig“.

Látjuk, hogy a forradalom, érvényesülése és hatása végső határaiul már az európai szárazföld határait jelölte meg. Ez persze minden elméleti és gyakorlati rendszer nélkül történt — mint a hogyan a belső törvényhozásban is egyik törvényczikk szervetlenül helyezkedett a másik mellé — s ezért volt szükség egy felsőségesen tiszta és gyakorlati áttekintésű fejre, a ki rendet teremtsen e zűrzavarban. Ez volt az a pont, a hol Bonaparte döntő szerepet kezdett a forradalom külpolitikájában játszani, a mikor fölszabadító itáliai államalapításaival eltolódásokat idézett elő a directorium programjában s azt támadó propagandájának eredeti medrébe visszaterelte. A forradalom külpolitikájának egyaránt volt tanítványa és képviselője, a mennyiben személyes érdekei — már pedig már érdeket ő nem ismert — amazzal találkoztak. Ez a külpolitika nem ismert határokat, s az ő becsvágya épp oly kevésbé. Hogy ezt kielégíthesse, most már, miután a franczia kormány rúdja az ő kezébe került, nem volt egyéb teendője, mint hogy egyszerűen szabad folyást engedjen az eseményeknek abban az irányban, a melyben azok már eddig is lezajlottak; ezzel aztán olyan

világuralom felé nyílik majd számára kilátás, a minőt eleddig aligha alapított a világnak egyetlen hatalma is. Olyan helyzetben volt, mint az úszó, a kinek czélja a folyó torkolata irányában van kitűzve: csak az árba kell magát vetnie, hogy elérje. Már akkoriban, mikor a fiatalabbik Robespierre-rel az Itália ellen való támadó hadjáratot megbeszélte, ültette el tervei csemetéjét a forradalmi támadó politika feldúlt talajába, s ez a csemete terebélyes fává növekedett. Ezt a talajt többé el nem hagyhatta, hacsak hatalmának gyökereivel együtt önmagát is nem akarta onnan kitépni.¹

A történelem során ismerünk uralkodókat, a kiknek életefolyása megható tragikumot rejt magában. De vannak tragikus népek is, a melyek egyetlen nagy bűn következményeit évszázadokig megsínylik, s a melyeknek kínja azért nem kisebb, hogy milliók lelke között oszlik meg. Ilyen nép példáját adja Franciaország. Nincs meghatóbb látvány, mint ez a nép, a mely annyira el volt telve a humánus javak iránt való rajongó lelkesedéssel s aztán látnunk kell, hogy már rövid néhány év multán minden humanitás legrikítóbb ellentétéhez jutott el; ez a nép sóvárogva óhajtotta a békét, s mégis évtizedes, súlyos áldozatokat követelő háborúra ítéltetett Robespierre rémuralmának összeomlása után. A lakosság tüstént a külső

¹ Szt. Hona-szigetén így nyilatkozott utóbb: „Hiába volt a kormány kereke az én kezemben, a hullámok mégis mindig erősebbek voltak, mint a kezem. Tulajdonképen véve úgy igazában sohasem voltam a magam ura; mindenkor a körülményeket uraltam. Mert hát az ember éppen csak ember; erői mit sem érnek, ha a körülmények és a közhangulat nem kedveznek neki; mindeneken a közvélemény uralkodik“. Gourgaud, Journal, II., 78.

béke mellett emelte fel kiáltó szavát s ezt megismételte, a mikor a directorium foglalta el a conventio örökét; a mikor utóbb Sieyès is belekerült a kormányba, nevéhez ugyanez a remény fűződött; s most, a mikor Bonaparte jutott a kormány élére, a sokat csalódott emberek szeme reászegeződött. Vajjon ismét csalódniok kell-e?

Hallottunk olyan állítást, a mely szerint bizonyos megszorító feltételek mellett Napoleon már 1800-ban is békét köthetett volna. Alig hihető. Mert a mióta a directorium megszokta, hogy az állami terhek egy részét a „fölszabadított“ szomszédokra kiróvjá s az ellenséges országokban behajtandó hadikárpótlásokat költségvetésében állandó tételül állította be, azóta nagylomhán mindig szorgosan elkerülte azt a fáradságos és hosszadalmas föladatot, hogy az állam háztartását rendbehozza. Most ugyan Napoleon szilárd akarattal e téren is arra törekedett, hogy jobb rendet teremtsen. De uralkodásának lefolyt néhány hónapjában a kezdő lépéseknél több még nem történhetett. A tőkék még elzárkóztak, a kamatláb még igen magas volt, az adóhozadék még nem volt egészen rendben, s a mint láttuk, sok mindenféle kétes eszközhöz kellett még nyulni, hogy pénzhez lehessen jutni. Így tehát, ha az állam egyáltalában fenn akart maradni, egyelőre még mindig a szövetségesek járulékaire s az ellenséges országok megsarczolására volt utalva. Egy hirtelen megkötött béke pedig annyit jelentett volna, mint hogy lemondjanak a gazdag Hollandiáról, Svájc-ról, a meghódított német rajnai vidékekről, Felső-Itáliáról és a Rivieráról, Maltáról, Egyiptomról s mindenekelőtt a további hadisarczokra való reményekről, s hogy olyan ország megnyirbált határai közé vonuljanak

viszsa, a melynek segítőforrásai jórészt betömődtek vagy még feltáratlanok voltak s a hol a hazabocsátott haderők csak a nyomorgó proletariatuszt szaporították volna s a hol a kisember insége és az állam szorultságát lelkiismeretlenül kihasználó szerencsefiak duskáló jóléte között tátongó szakadékból könnyen kisarjadhathott volna a társadalmi háború réme.¹ Vegyük ehhez hozzá, hogy nem minden franczia, a ki a békét kívánta, értette rajta a mindenáron való békét, hanem olyan békét, a melyet nem az utóbbi évek balsikerei, hanem újabb fényes diadalok vontak maguk után, a melyeknek zálogát Bonaparte fényes nevében látták: a brumaire 19-iki csonka parlament határozata „tisztos, tartós békét“ követelt a consuloktól. Mindehhez pedig még az járult, hogy a hadsereg maga is háborúra és diadalra szomjuhozott, hogy visszaszerezze régi tekintélyét, s azokra a sokféle idegen javakra vágyott, a mikből az utolsó év vajmi keveset juttatott. S végül

¹ 1801 májusában, a luneville-i békekötés után három hónappal, Cobenzl Párisból ezt írta Bécsbe: „A franczia kormány híjával lett volna minden eszköznek, ha sikerült volna a háborút az ő területén lejátszatnunk, a miből egyúttal következik, hogy e kormányban mindig meg lesz a hajlandóság minden kínálkozó alkalom fölhasználására, hogy csapatait mások költségén tarthassa el“. (Bécsi áll. levélt.) Lucchesini, a porosz követ, 1801 júliusában így ír: „Bonaparte sokkal inkább hódító természetű, semhogy Franciaországnak és Európának tartós békét szerezhethetne. Uralomra vágyó jellemén kívül még egy körülmény gyakorol erős hatást politikai magatartására: a franczia állami bevételeknek a katonák eltartására való elégtelensége s a tábornokok kapzsisága. Ha az a 120,000 főnyi franczia, a kit ma svájciek, olaszok, hollandusok, spanyolok és portugálok tartanak el, hazatérne, zsolddal való ellátásuk az államkincstár zavarát a végletekig fokozná...“
Bailleu, II. 51.

Bonaparte maga, már pedig ebben kell a dolog lényegét keresnünk, merészen megszerzett hatalmi állásának fenntartása és megerősítése okából rászorult a háborúra, hogy általa új fénynyel és dicsőséggel övezze személyét s elnémítsa a gyanúsító suttogást, a mely az akkai balvégzetet s az egész haszontalan keleti expediciót már is kikezdette.¹ Hatalmi állása jórészt abban a tekintélyében gyökerezett, a melyet két évvel ezelőtt szerzett volt, a mikor ragyogó győzelmei után meghozta az országnak a békét. Szabad volt-e ma, ha jelentőségét nem akarta elveszteni, a campo-formiói vonal mögé visszavonulnia? S vajjon az 1797-iki szerződés, a „természetes határok“ elvével s a még azokon is túl terjedő hatalmi körzet megállapításával, nem a francia támadó politika emléke volt-e? Föl lehetett-e vajjon tételezni, hogy Franciaország ellenségei egy évet betöltő győzelmek után, előretolt állásaikat harcz nélkül csak úgy egyszerűen ki fogják üríteni? ²

¹ „Az egyiptomi expedíció, a mely az emberek képzelőtehetségét utóbb annyira följazotta, akkoriban holmi eszelős vállalkozásnál alig látszott többnek. Az a körülmény, hogy a hajóhadat Abukirnál Nelson tönkverte, aztán annak az Akka nevű fészeknek ostroma, a melyet különben be kellett szüntetni, végül az Anglián keresztül érkező hírek a keleti hadsereg jelentései által keltett hatást tetemesen lefokozták, mert jóval több nagyzolást, semmint őszinteséget véltek belőlük az emberek kiolvashatni; már-már úgy látszott, hogy a kalandor lenyomja a nagy hadvezért.“ Pasquier, Mémoires, I. 141.

² Szt. Ilona-szigetén utóbb egészen találóan ezt beszélte (Corresp., XXX., 493. o.): „Napoleonnak akkoriban szüksége volt a háborúra. Kilátásai az 1800-iki hadjáratra kitünőek voltak: az orosz hadseregek elhagyták a hadszínteret, a Vendée megbékéltetésével egy egész hadsereg szabadult fel, a pártok az ország belsejében le voltak győzve, az államfőben való bizalom általános volt. A köztársaságnak előbb nem lehetett

Nem is lehet tehát többnek, mint személyes politikája ügyes sakkhúzásának tekintenünk, hogy Bonaparte 1799 december 26-ikán az angol királyhoz és Ferencz császárhoz levelet menesztett, a melyben — egyetlen tárgyilagos gondolat híjával — pusztán csak békeszeretetét fejezte ki. Anglia Maltát és Egyiptomot hajóival körülfárta s e két francia posítio elveszte már csak idő kérdése lehetett. Megszerzésük sokkal fontosabb volt az angol érdekekre nézve, semhogy Pitt elmellőzhette volna. Eleve is világos volt, hogy az angol miniszter az elébe nyújtott békejobbot el fogja utasítani. Már csak azért is így kellett viselkednie, mert Franciaországban hosszabb idő óta a királpárti emberek egész hadseregét támogatta angol pénzzel s ezek csak a coalitio valamely újabb sikerére vártak, hogy aztán a maguk részéről, ha kell, polgárháború árán is, XVIII. Lajosnak kivívják a trónt. S az ősi dynastia visszatérésében — vagy a mi ezzel egyértelmű volt: Franciaország régi határaitban — látta Anglia, a hogyan Pitt kevély válasza szólt, a béke legerősebb biztosítékát, semmiesetre sem

békét kötnie, semmint Olaszországban helyre nem állította az egyensúlyt, s nem írhatott alá olyan szerződést, a mely a campo-formióinál kevésbbé kedvező lett volna, hacsak nem akarta magát sorsára bízni . . . Olyan békeszerződés, a mely a campo-formiói szerződés ellenére kötöttetett volna s annak valamennyi olaszországi alkotását elejtette volna, sértette volna a közhangulatot, Napoleont pedig megfosztotta volna azoktól az eszközöktől, a mikre a forradalom befejezése s egy végleges és tartós állami rendszer megalkotása céljából föltétlen szüksége volt.“ Luciannak belügyminiszterré való kinevezése után ezt írta: „Ha nem lenne szükségem a háborúra („si la guerre ne m'étaît pas nécessaire“), Franciaország jólétét a községeken kezdeném megalapozni.“ (Corresp., VI., 4474.)

pedig abban a személyiségben, a ki 1797 nyarán — a párisi háborús-párt támogatásával — a szigetországgal való tárgyalásokat meghiúsította, Itáliát és Svájcot, Angliának ezt a kedveltjét, Franciaországgal szemben függő helyzetbe hozta, Ausztriát Németalföld átadására kényszerítette s végül Egyiptomban és Ázsiában Anglia világuralmi helyzetéhez is hozzányulni merészkedett.

A másik oldalon úgy állt a dolog, hogy Ausztria meghasonlott a czárral. A coalitio itáliai győzelmei után II. Ferencz nemcsak arra törekedett, hogy a régi lombard területeket megszerezze, hanem még a három pápai legationnak s ha csak lehet, Piemontnak uralmára is vágyódott. Erre a törekvésre az orosz szomszéd gyanut fogott. A fenyegető szakadást egyelőre egy Anglia által javasolt haditerv még elhalasztotta. Ennek értelmében Suwarow Itáliából átvonult Svájcba, hogy azt meghódítsa, míg az ott állomásozó Károly főherczeget, annak jobb meggyőződése ellenére, átrendelték déli Németországba, hogy ott a Rajna középső folyása irányában nyomuljon előre s a Hollandiában levő angol-orosz haderőket támogassa, a mely művelettel esetleg ismét Belgium birtokába juthattak volna. Emez átcsoportosító műveletek közepette már most Massenának sikerült Zürich mellett egy orosz hadtesten diadalt aratnia s ennek folyományakép Svájcot újra megszállania. A mikor aztán 1799 novemberében, Anconának az oroszok és osztrákok által való közös elfoglalása alkalmával a két vezetőség között újabb egyenlenségek törtek ki, ekkor Suwarow végkép hazavonult. Így Ausztria Felső-Itáliában, a Genua körül táborozó francia maradványokat nem tekintve, egyedül maradt a helyzet ura s azt remélte, hogy ezt a helyzetét meg

is tarthatja, annál is inkább, mert csapatai november 4-ikén Championnet-t Genola tájékán visszanyomták s deczember 14-ikén Cuneot, az Alpok utolsó megerősített helyét is elfoglalták. Ezenfelül a Provenceban is elég királypárti elem tanyázott, a kik a Franciaországba való betörésnek előkészítették a talajt. Ezért aztán, a mikor Napoleon levele Bécsbe érkezett, Thugut sem adott beleegyező választ a consul propositiójára. Mindenekelőtt bizonyosságot akart szerezni afelől, „vajjon az első consul hajlandó lesz-e a tárgyalásokat a háború igazi okaira visszavinni, hajlandó lesz-e annak forrásait a jövőre nézve teljesen betömni s egyúttal azt a mozzanatot is kiküszöbölni, a melylyel egy hamis, magára Franciaországra is romlást hozó politika a többi hatalmakat létükben állandóan fenyegette; vajjon az új kormányzatnak és a korábbiaknak nyilatkozatai között van-e különbség s vajjon Bonaparte tábornoknak módjában lesz-e, hogy Franciaországban a lelkeket a népjog általános alapelveinek elismerésére készíthesse, a mely népjog egyedül alkalmas rá, hogy a nemzeteket egymáshoz kapcsolja s megtanítsa őket, hogy békéjüket és függetlenségüket kölcsönösen tiszteljék.“ Ezzel az egész, nagy, s a világra nézve döntő fontosságú kérdés egyszeriben kiélesedett. Talleyrand februárius 28-ikán azzal a javaslattal válaszolt e kérdésre, hogy a hatalmak a campo-formiói szerződés alapján kezdjék meg a tárgyalásokat; így a világ nyomban megtudta, hányadán van. A megegyezésre irányuló minden további fáradozás immár csak a látszat kedvéért történt.

Hogy békeszózatát mennyire nem vette komolyan Napoleon, az a körülmény is bizonyítja, hogy ugyanazon napon, a melyről előbbi két levelét keltezte,

ekként szolt Franciaország katonáihoz: „Hollandiát, a Rajnát és Itáliát elfoglaltátok s a megijedt Bécs falai alatt diktáltátok a békét. Most már nem arról van szó, hogy határaitokat védjétek, most már az ellenséges államokat kell megszereznünk“. S a Rivierán táborozó olaszországi haderőkhöz, a melyeket újabban Massena főparancsnoksága alá rendelt, szöveget intézett, a melyben a nyomorgó hadfiakat, csak úgy, mint az 1796-belieket, az eljövendő diadalokkal vigasztalta.¹ Szóval Bonaparténál a háború már kezdettől fogva elhatározott dolog volt s az uralkodókhöz küldött két írásával csak azt akarta elérni, hogy bebizonyítsa a francziáknak, hogy tulajdonképen ő az, a ki a békét kívánja s ellenfelei azok, a kik a harczot erőszakolják.² Bátran folytathatta Thuguttal

¹ Ebből a második szövegéből amúgy igazában kitünik a páratlan ügyesség, a hogyan Bonaparte a közemberekkel bánti tudott. Az egyik féldandár bátorságát vesztette. „Hát mind elhaltak már — kérdezte — a castiglionei, rivoli és neumarkti hősök? Azok inkább elpusztultak volna, semhogy hűtlenekké váljanak zászlaikhoz s fiatalabb bajtársaikat magukkal ragadták volna a kötelesség és a becsület útján. Katonák! Azt mondjátok, hogy nem kaptátok meg rendjén az adagaitokat? Vajjon mit tettetek volna akkor, ha, mint a könnyű gyalogság 4-esei és 22-esei, vagy mint a sorkatonaság 18-asai és 32-esei ott lettetek volna a sivatag közepén kenyér és víz nélkül s nem lett volna más ennivalótok, mint lóhús és öszvérpecsenye? Ha győzünk, akkor kenyérünk is lesz majd, mondották azok és Ti, Ti pedig otthagytátok a zászlóitokat! stb.“

² „Az angol-francia béketárgyalásokról (1799 deczemberétől 1800 januáriusáig)“ szóló nagybecsű tanulmányában H. M. Bowman kimutatni iparkodott, hogy Napoleon előrelátta ugyan, hogy két ajánlatát valószínűleg vissza fogják utasítani s hogy levelei megfogalmazásakor ezt a valószínűséget számba is vette, valaminthogy ezzel lehető nagy hatást iparkodott és remény-

a tárgyalásokat, sőt április 7-ikén Talleyrand által még olaszországi területeket is felkínáltathatott; egészen biztos lehetett a felől, hogy ajánlatát el fogják utasítani, a mint hogy így is történt. Ezért aztán szorgalmasan dolgozott a hadsereg viszonyainak megjavításán, mindenünnen pénzt iparkodott szerezni és hogy a háborút népszerűbbé tegye, nemcsak az uralkodókkal való levélváltását nyomatta ki, hanem egy törvényt is elfogadtatott, a mely a lakosság egyes osztályainak lehetővé tette a katonai helyettesítést. A consuli gárda új szabályzatot kapott. Bátor magaviseletért tiszteletdíjakat és zsoldemeléseket ígért.

*

Azonban, hogy a külső ellenséggel szemben erővel léphessen föl, előbb a belső ellenséggel kellett végeznie. A Vendée még egyre lázongott. A hollandiai hadjárat szerencsés befejezése következtében éppen ekkoriban szabadult föl egy 30,000 főnyi tekintélyes hadtest, a melylyel Napoleon most a nyugati hadsereget erősítette meg s így iparkodott fölhívásának nyomatékot adni, a melyben — teljes bűnbocsánat

lett kiváltani a francia népből, de hogy azért a visszautasítás mégsem volt kedvére, mert a békét komolyan óhajtotta. Ámde Szt. Ilona szigetén Napoleon maga is bevallotta, hogy „Angolország válasza titkos elégtételül szolgált neki“ s miniszterének, Talleyrand-nak 1800 elejéről való egyik exposéjában ezt olvasuk: „Az ember mindenkor igen helyesen teszi, ha valamely hadjárat elején azt mutatja, hogy csak úgy ég a békevágytól s a törekvéstől, hogy a békét újra megszerezze. Ha a háború sikerült, akkor az ember ezúton jogcímet szerzett rá, hogy szigorúnak mutakozzék, ha pedig elvész, akkor legalább is megmenekül a szemrehányástól, hogy ő idézte elő“. (Bailleu, I., 522.)

fejében — a fölkelőket fegyverük letételére hívta fel, az ellenállókat viszont kiírtással fenyegette meg. Miután ezt a fölszólítást néhány olyan rendelet is kísérte, a mely a Vendée-ban igen jó benyomást tett (a templomoknak a katolikus istentisztelet számára való kiszolgáltatása, a kivándorlottak rokonainak a közpályákra való jogosítása), a fölhívás igen kedvező fogadtatásra talált. A Vendée királypárti fölkelői már januáriusban elfogadták a békeföltételeket, a bretagne-iak pedig februárius közepén, s ez utóbbiak a monarchikus államforma újjáteremtőjét látták Bonapartéban. Valamennyi csapat közül csak három mert ellentállani s ezeket rövidesen megadásra kényszerítették. Vezetőik közül a legszenvedélyesebbet Frottét — árulás útján — elfogták s a haditörvényszék halálra ítélte. Ezzel az ország belsejében a rend legalább annyira helyreállt, hogy a nyugati hadsereg egy részét újabb feladatokkal lehetett megbízni.

A mi a többi francia haderőt illeti, a Moreau parancsnoksága alatt Svájcban veszteglő 120,000 ember számszerint ugyan egyformán erős volt a sváb földön táborozó osztrákokkal, a kik a vitéz, de egyébként nem túlságosan kiváló Kray vezérlete alatt állottak — Károly főherczeg, a kit Thugut önhatalmú rendelkezései elkeserítettek, betegen visszavonult a főparancsnokságtól —, Itáliában azonban Massena csupán 30,000 embert tudott az osztrákok 80,000 katonájával szembeállítani; ezeknek vezetője a tisztes öreg, de beteges és határozatlan Melas volt. Hogy ezeket az erőket egyensúlyozhassák, az első consul 1800 januárius 25-ikén egészen titokban fölszólította Berthier hadügyminisztert, hogy Dijon tájékán 50—60,000 főnyi tartalékhadsereget vonjon össze, a

melynek magvát az említett nyugati hadsereg szolgáltatná.

A mi e tartalékhadsereg rendeltetését illette, a melyet eleinte Napoleon önmaga akart vezérelni, de a melynek vezérletét utóbb — egyrészt az alkotmányra való tekintettel, a mely a consuloknak megtiltotta a hadvezetést, másrészt pedig azért, hogy veszteség esetén a maga személyes tekintélye ne szenvedjen csorbát — Berthier-re ruházta, ez irányban való szándékait több ízben változtatta. Először azt akarta, hogy Moreau Schaffhausen tájékán a Rajnán át kezdjen támadást, míg a tartaléksereg, Moreau valamelyik hadtestével egyesülten, előbb őt támogatná, majd pedig a Splügenen vagy a Szentgotthardon átkelve, Lombardiába vonulna, hogy az osztrákok hátbatámadásával s az erők odavonásával Massena helyzetét megkönnyítse. Mivel azonban Moreau Strassburgnál akart átkelni, a mibe végül Napoleon is beleegyezett, felhagyott azzal a szándékával, hogy a Moreau-féle hadsereggel együtt működjek s a tartalékhadsereget most már Genf tájékán kívánta középállásba helyezni; hogy akár a Svábföld, akár Olaszország felé vezényelhesse. Ha a rajnai hadseregnek sikerül az osztrákokat Bajorország felé viasszaszorítania s ha a mellett el tudja vágni Itáliával Tirolon át való összeköttetésüket, akkor a tartalékhadsereg Moreau ama hadtestével megerősítve, melynek Moncey vezetése alatt Svájc biztositása volt a főadata, a Szentgotthardon át Itáliába fog vonulni. Itt az lesz a hivatása, hogy Massenával együtt működjek, az osztrákok összeköttetéseit fenyegetse, őket viasszaszorítsa s ha lehet, legyűrje. Moreau és Berthier 1800 áprilisában Baselben egyeznek meg a terv részleteiben. Amaz átkel a Rajnán, ez pedig

Dijonban átveszi a főparancsnokságot; helyébe Carnot kerül a hadügyminiszteri székre.

Most egyszerre, úgy május elején, rossz hírek érkeznek Itália felől. Az osztrákok a Rivierát Nizzaig megszállották, Massenát Genuában körülzárták, a hol a szárazföld felől az osztrákok, a tenger felől pedig az angolok szorongatják, a Suchet vezetése alatt odasiető segítő hadtestet pedig a Var folyóig visszavetették. A helyzet a legnagyobb sietséget parancsolta. A nélkül, hogy előbb Moreau sikereit bevárták [volna, a tartalékhadsereget, a melyből eddig nem egészen 45,000 ember gyülemlett össze, Genf irányába elindították, hogy onnan a legrövidebb úton, t. i. a Nagy-Szentbernát-hegyen át vonuljon Itália felé. Hogy ezt a vakmerő elhatározást végrehajtsa, május 6-ikán maga Napoleon útrakel s a mennyire csak gyors, váltott lovakkal teheti, Dijonba siet, hogy ezentúl, ha nem is mint név szerint való fővezér, maga vezesse a hadműveleteket. Párisi körökben azt a hírt terjesztik, hogy csak rövid időre utazott el. A szerencse neki kedvez. Mert éppen a mikor már el akarja hagyni a fővárost, kapja a hírt, hogy Moreau Stockach mellett győzött, majd nemsokára azt is megtudja, hogy Engen és Möskirch tájékán aratott újabb sikerei folytán Moreau az osztrákokat Ulm vidékéig szorította vissza. Moreau tehát a segítő hadtestet immár átadhatja a tartalékseregnek, a mely így majdnem 60,000 emberre növekszik. Abban is szerencsés volt, hogy Melas csak későn — áprilisban — nyomult elő a Riviera felé, hogy Itália meghódítását befejezze. Az osztrák hadvezér ugyan már februáriusban azon a ponton volt, hogy megkezdje az ellenségeskedést, (a mire különben Bécsből is parancsot kapott) s ez reá nézve nagyon becses

időnyereség lett volna, de engedett környezete befolyásának, a mely a hegyekben még tartó havazást s a még meg nem töltött raktárakat vetette ellenébe, s vállalkozását elhalasztotta. Ezzel időt adott Massénának, hogy az ellentállásra elég erőt gyűjthessen s azzal csaknem júniusig lekötthesse Genua alatt az osztrákokat, tehát pontosan addig, a míg Napoleon az Alpokon való átkelését befejezhette. Így, a mikor Melas május első napjaiban Berthier-nek arról a szándékáról értesült, hogy Piemontba betör, akkoriban hadseregének java Ott vezérlete alatt még Genua falai alatt táborozott, egy másik része a Var mentén állott s csak mintegy 17,000 embere, azok is kisebb osztagokra aprózva, szállotta meg az északi lejárókat; együttesen is túlgöngye erő ahhoz, hogy valamely egységesen fölvonuló hadsereggel szemben komoly ellentállást tanúsíthasson. Ennél kedvezőbb viszonyokat Napoleon sohasem találhatott volna.

1800 május 14-ikén mászták meg az első zászlóaljok a meredek alpesi hágót, a melyen már két évvel előbb is ugyanilyen erejű hadoszlopok, de ágyúk nélkül átkeltek volt. Az útegeket most teknőkben vagy fatörzsekből kivájt tokokban parasztok és katonák vonszolják tova s e közben nem kis nehézségekkel kell megbirkózniok. A művelet azonban kedvező időjárás mellett s minden komolyabb baleset nélkül folyik le. Május 22-ikén az utolsó csapat is túl van a nyergen, a melyen Napoleon gárdája élén már 20-ikán egy paraszttól vezetett öszvér hátán átkelt. Az osztrákok védőintézkedései, a kik ezen a helyen egy egész hadseregnek a betörésére egyáltalában nem számítottak, nem voltak kielégítők. Az aostai völgyben álló kis Bard-erődítmény volt az egyetlen komolyabb akadály.

„A consul — így meséli jegyzetes-füzetében az egyik gránátos, Coignet — ekkoriban nem egyszer szíppan-
tott tubákosszelenczéből s igen sok dolga akadt
egész nagy eszének.“ Való igaz, hogy Baernkopf osztrák kapitány ötszáz emberével arra kényszerítette Berthier-t, hogy gyalogos- és lovascsapatait a legmeredekebb hegyutakon vigye tovább, a tüzérségi anyag továbbszállítását pedig egy hétig meg tudta akadályozni. Mindössze hat ágyút sikerült szalmába göngyölve, a szeméttel telehintett úton éjnek idején az erődítmény aljában nagyobb veszteségek nélkül átcsempésznökök.¹ Ezt a hat ágyút három hadosztály között osztják szét. A tüzérség többi része csak az erődítmény feladása után, június 2-ikán szabadult fel. De még így, az ütegeknek majdnem teljes híjával is, sikerült a Lannes vezérlete alatt álló elővédnek Ivreát hatalmába ejtenie s egészen Chivassóig előre nyomulnia, hogy Melast a hadsereg mozdulataira nézve megtevéssze; ez pedig Milanónak tart, a hová Napoleon június 2-ikán vonult be. Itt sikerült Moncey hadtestével (11,000 ember) egyesülnie s ezzel a hadsereg tíz hadosztályra (kb. 60,000 ember) növekedett. Ebből ötöt a Pó felé tolnak előre, hogy e folyón Pavia és Piacenza között átkelve, elállják az ellenség visszavonulása útját. Másik három hadosztálynak az a feladata, hogy a Ticino mentén és Piemontban meggátolja Melasnak északi irányban való kisiklását; további kettő pedig az Addát és a Pó balpartját figyeli meg.

¹ Berthiernek erről a hadműveletről szóló jelentésében, a ki ott holtakról és sebesültekről szólott, Napoleon a holtakat kitörülte, úgy hogy a „Moniteur“ csak néhány sebesültről emlékezett meg. Cugnac, Campagne de l'armée de réserve, I. 519.

Melas felismerte a fenyegető veszedelmet. Az ellenség mozdulatairól, a miket eleinte túlságosan lebecsült, most már jól van értesülve s igazi céljai felől a Lannes-féle fölvonulás sem tévesztheti meg. Tudja, hogy a maga részéről minél gyorsabban kell Piacenzát s a Pón át Mantua felé vezető utat elérnie, hogy „szomorú helyzetéből” kiszabadulhasson. De ettől már elkésett. Massena szívéosan kitartott Genuában június 4-ig, s e napon, a mikor végül becsülettel megadta magát, a francziák már a Po mentén állottak, hogy azon íziben át is keljenek. A Var mellől visszarendelt hadseregrész nem bírta őket már feltartóztatni; rossz vezetés mellett túlsok ideig bolyongott az Alpokban s harcz nélkül is elvesztette legénysége felét. Most aztán Ott felszabadult csapataival Novin át sietve északnak fordul, de az ellenség már átkelt a folyón s a Lannes-féle hadtest a Victor-hadtest egyik osztályával együtt a Casteggio melletti Montebello mögött június 9-én hevesen megtámadja. Tisztjeinek harci vágya Ott-ot ütközetbe bonyolítja, a melyben több ezer emberét elvesztette s felbomlott zászlóaljaival sietve kell Scrivia mellé visszavonulnia.

Melas, a ki haderejét Alessandria tájékán gyűjtötte össze, már csak két mentőutat lát maga előtt: vagy ütközetbe bocsátkozik s áttöri a sorompót, a mely a hazájába vivő útját elzárja, vagy pedig megkerüli ezt az akadályt oly módon, hogy sietve észak felé vonulva Casale és Valenza tájékán átkel a Pón s aztán Milanón át iparkodik a Mantuával való összeköttetést újra megszerezni. Egyelőre az utóbbi terv mellett dönt — s vezérkari főnöke, Zach a megfelelő intézkedéseket már ki is dolgozta —, de már másnap eltért tőle, mert meghallotta, hogy a Po túlsó partjait

a francziák éber figyelemmel kísérik — tudnivaló, hogy alig néhány ezer ember volt ott — s hogy Valenzát is fenyegetik, a mi által az ő hadmozdulata elvesztette volna meglepő színezetét. Így a maga és tábornokai véleménye szerint nem maradt más megoldás, mint hogy ütközetbe bocsátkozzék az ellenséggel, a melyről azt hitte, hogy északkelet felől közeledik s hogy egy dél felől való átkarolómozdulattal oldalba kaphatja.

A Scrivia és a Bormida párhuzamosan folynak északi irányban a Po felé; amannak mentén Tortóna fekszik, az utóbbi folyó mellett pedig, néhány mértföldre nyugati irányban Alessandria vára. A két várost az a széles út köti össze, a mely Torino felől jöve Astin keresztül Piacenzába s tovább kelet felé vezet; a két város között, de Alessandriához közelebb fekszik Marengo nevű falu. Tortonától délre, Alessandriától délkeletnek, Novinál hurkot alkotva, visz az út Genua felé. Lannes, Victor és Desaix hadtestei június 12-én már Tortonáig nyomultak elő. (Az utóbbi hadvezér csak nemrégiben tért vissza Egyiptomból s a Monnier és Moudet parancsnoksága alatt álló két hadosztályt bízta az ő vezetésére.) A mikor másnap (13-án) Lannes és Victor a Scrivián átkeltek, a terepet üresen találták, mert Ott kiűritette és a Bormida irányában meghátrált. Csak Marengo mellett találkoztak a francziák megint osztrák csapatokkal, a melyek különben rövid ütközet után a nevezett folyón át visszahúzódtak. Napoleon agyán most az a gondolat lett úrrá, hogy Melas mindenáron ki akar előle térni, akár azért, hogy észak felé Valenzán át Pavia felé nyomuljon s elzárja Napoleon visszavonulása útját Franciaország felé, akár pedig azért, hogy délnek fordulva Genuát

érhesse el; arra az eshetőségre, hogy ott vívjon döntő csatát, a honnan az ellenség éppen csak hogy elvonult, nem is gondolt. Ezért tizenharmadikán délben Lapoype vezetése alatt álló egyik hadosztályát északi irányba küldte ki, hogy az a Po felé végezzen felderítést, egy másikat pedig Desaix vezetése alatt — a Boudet-féle hadosztályt — déli irányban Novi felé. S a mikor még tizennegyediken a hajnali órákban, sőt egészen kilencz óráig köröskörül minden csendes maradt, ez a körülmény annyira megerősítette föltevésében, hogy Torre di Garrofoliban lévő főhadiszállásáról azt a parancsot küldte Desaix után, hogy útját minden esetre csak folytassa. Kevéssel utóbb, úgy tíz óra tájban egyszerre csak azt jelentik neki, hogy az ellenség túlnyomó erőkkal a Bormidán át támadásba kezdett. Eleinte nem igen volt hajlandó, hogy ennek a híradásnak hitelt adjon, a míg meg nem győződött róla, hogy Victor és Lannes hadosztályai máris heves küzdelemben állanak az osztrákokkal, a kik erős tűzérési támogatás mellett mindenáron arra törekedtek, hogy Marengót elfoglalják. Több órán át tartó tusakodás után ez sikerül is nekik, s a francziák kénytelenek a falut kiüríteni. Ekkor végre Napoleon is megbizonyosodott róla, hogy itt döntő actióról van szó s hogy öreg hibát követett el, a mikor két hadosztályát eltávolította. Most tehát — úgy déltájban — tüstént gyorsfutárokat küldött a két tábornok után; kivált Desaix-nek könyörög, hogy „az Isten szerelmére“, csak siessen gyorsan vissza. S erre nagy szükség is volt, mert a francziák, a kiknek csak igen kevés ágyújuk volt, mind hátrább és hátrább vonultak az osztrák centrum elől: még a consul gárdái sem állották meg a sarat¹ s délután már az

¹ A gárdák akkoriban, Napoleon új szabályzata értelmé-

egész francia hadsereg teljes visszavonulásban volt. Bonaparte az országút szélén ült s ideges izgalmában lovaglóostorával csapkodta a port, a melyben megvert csapatai vonultak el előtte. Hiába szolt reájuk, hogy álljanak meg és tartsanak ki, hiszen a tartalékok már igen közel vannak. A vad tolongás kellő közepén önmaga akar a hetvenkettedik féldandár élére állani, hogy azt újra az ellenség elé vezesse, s reménytelen szándékáról csak nagynehezen lehetett őt lebeszélni. Immár semmi kétség: az osztrákok megnyerték a csatát. Diadalittasan, vállra vetett puskákkal — jó-részt már feloszlott csoportokban s mellettök lépésben haladva a lovasság — nyomulnak a francziák sarkában azon az úton, a melyet bátorságuk nyitott meg számukra. Melas maga a főparancsnokságot már átadta Zachnak s visszalovagolt Alessandriába, mert a maga részéről az ügyet befejezettnek vélte. Tartós és kivált lovasság által való üldözésre senki sem gondolt.

Ekkor, estefelé, érkezik Desaix hadtestével San Giuliano-hoz, a meddig már az osztrákok is előnyomultak. A nagy áradások miatt nem tudott még messzire dél felé haladni, a reggelről való parancsot, a mely továbbhajtotta, megkésve kapta, úgy hogy az ellenparancs még idejében elérte. Napoleon ezzel a kiáltással fogadta: „Micsoda borzalmas kavarodás!“ „Mi egészen frissek vagyunk“, felelte a tábornok, „s ha kell készek vagyunk rá, hogy meghaljunk.“ Erre aztán még ott, az ellenséges ágyúgolyók körzetében, rövid tanácskozást tartottak, a melynek során megállapították annak az ütközetnek a tervét, a melylyel Desaix a hadsereg visszavonulását

ben, 1200 emberből állottak, s ezek közül mindegyiknek legalább négy hadjáraton kellett túllennie.

akarta fedezni. A hadosztály csatarendbe állott, kevés ágyúját néhány újabbal gyarapította, Kellermann lovasdandára pedig, a mely eddig a menekülő balszárnyat fedezte, most a hadosztály támogatására állott fel s ezzel megkezdődött az újabb ütközet. A váratlan ágyútűz, a mely az újabb műveletet megnyitotta, meglepte az osztrákokat. De Zach gyorsan összeszedett egy ezred gyalogságot s néhány gránátoszászlóaljat s ezek élén szállott szembe az új támadással; a gyalogság meghátrált, de a gránátosok kitartottak, sőt előre is nyomultak. A francziák visszahúzódtak. Ekkor Kellermann 500 dragonyosával heves iramban az osztrák hadoszlop balszárnyára veti magát: sikerül a gránátosokat összezavarnia s az egyik ellenséges lovasezred két szakasza elmenekült előle, a nélkül, hogy a támadást bevárták volna. Ezzel példátlan ijedelmet okoznak a saját soraikban: a gyalogság ezerszámra adja meg magát a dragonyosoknak, Zachot elfogják, s az összes többi haderő fejvesztett ijedelmében hanyatt-homlok futva menekül Marengón át vissza a Bormidához. Itt a két hídnál összetorlódik a tömeg: sokan közülök a folyón át iparkodnak menekülni és csak Alessandria védőfalai tövében jutnak a menekülő hadak lélekzethez. Az ütközetet, a melyet még öt órákor a francziák elvesztettek, három órával később már megnyerték. Elveszteni: Bonaparte vesztette el, s őszinte bírálat elfogulatlanul soha mást nem állapíthat meg; megnyerni: Desaix nyerte meg, a ki bátran és sikerrel újította meg a harczot és Kellermann, a ki válságos pillanatban merészen avatkozott bele. Desaix-t mentő fellépése után nemsokára ellenséges golyó terítette le; a nap babérkoszorúja már csak hideg homlokát övezhette.

Napoleon sokáig nem tudta feledni, hogy Maren-gónál meglepték s hogy ezt az emlékezetes győzelmet majdnem teljesen az ő közreműködése nélkül aratták. Azért legalább arról gondoskodott, hogy a világ ne vehessen róla tudomást. Ismételten, s még 1805-ben is, hivatalos leírásokat tétetett közzé a marengói napról, a míg végül a két tábornok igazi érdemét a főparancsnok költött érdemei elhomályosították: úgy állíttatta be a dolgot, mintha a hadsereg visszavonulása csupán csel lett volna s mintha Kellermann az ő parancsára cselekedett volna. Ezt aztán el is hitték neki mindaddig, a míg a csatában résztvevő szemtanuk egybehangzó hiteles elbeszélései a hamisítást le nem leplezték. Hiteles valóságnak mondják, hogy ő maga már a Paviáig való visszavonulásra gondolt s hogy a Victor-és Lannes-féle hadosztályok egyes csapatai a 15-ére forduló éjszakán valóban kelet felé vonultak. Osztrák tisztek, a kik az ütközet idején vezető állásban vettek részt, azt vélik, hogy még aznap este újabb fordulatot is vehetett volna az ütközet, ha az Ott parancsnoksága alatt álló erős balszárny, a mely napközben nem sokat szenvedett, az ellenséget oldalba kapta volna, a mi csak azért nem történt meg, „mert hiszen már úgylis minden veszve volt“, vagy pedig akkor is, ha egyszerűen odaszólitják azt a kétezer főnyi friss lovascsapatot, a mely tétlenül vesztegelt a közelben, az Acqui felé vezető úton: erre azonban senki sem gondolt. Így hát Napoleont nem mindenkor a saját lángesze, hanem nagyon is gyakran ellenfeleinek gyöngegsége emelte föl felsőséges hatalmának büszke magasságába. Az osztrákok június 14-iki páni félelme, másnap pedig tábornokai kishitűsége, a kik Napoleon várakozása ellenére nem újították meg a küzdelmet,

nem kevésbé járult hozzá, hogy ellenfeleit ezután joggal lebecsülhesse; s velük szemben politikája ezentúl mindent merhetett.

Ám, ha a marengói győzelem nem is volt az ő műve, az volt az egész merész hadjárat, a melynek folyamán túlsúlyban levő ellenfelét igen válságos helyzetbe döntötte s azért az összecsapás következményeit joggal kell az ő javára írunk. Az osztrákok ebben az ütközetben 30,000 emberükből több mint 9000-et vesztek. Ezt a veszteséget, s kivált a tisztek sorában történt nagy pusztítást, a mi a rend helyreállítását roppantul megnehezítette, emelte ki a 15-én reggel megtartott haditanácsban Melas s ennek következtében a tanács egyhangú határozattal a mellett döntött, hogy fegyverszünetet kérő tanácskozásokba bocsátkozik; a cél az volt — s erről Szent-Ilona szigetén Napoleon dicsőre emlékezett meg —, hogy a hadsereg megmentessék az állam számára. Érdemes az egykorú följegyzésekben olvasnunk, hogy Bonaparte milyen ügyesen használta ki az ellenségnek ezt a közeledését, hogyan szabta meg tüstént a feltételeket, melyekkel Berthier-t elküldte Melas-hoz s hogyan írták alá még 15-én este az egyezményt; ez az írás adta meg tulajdonképen az előző napi ütközetnek világhistóriai jelentőségét s növesztette azzá az eseménynyé, a mely olyan sajátságosan nyult bele egy egész világrész sorsába. Melas ebben az iratban megkapta ugyan a kívánt fegyverszünetet s a szabad elvonulás jogát, de csak azzal a feltétellel, ha csapataival egészen a Mincio vonala mögé vonul vissza s a Chiesétől nyugatra eső összes területet Napoleonnak engedi át. Az 1799-iki diadalok minden gyümölcse egy napon veszett kárba; csak Toscanában és Anco-

nában maradt meg továbbra is az osztrák helyőrség. De az Itáliában bekövetkezett fordultnál is fontosabb volt talán, hogy a coalitio főütése, a melyre Anglia királypárti zsoldosai bizton számítottak, hogy hatása alatt ők is nyiltan föllépjenek Francziaországban, ilyen körülmények között csütörtököt mondott: az alessandriai conventio Londonban úgy hatott, mintha önmaguk vesztették volna el a csatát.

Az ütközet után Napoleon Massena-ra ruházta a főparancsnokságot, maga pedig Milanóba ment, hogy hadisikerét, a mely a francziáknál hihetetlen lelkesedést váltott ki, sietve pengő pénzre váltsa. Az Alpokon inneni köztársaságot, a melyet újra kellett szervezni, havi két milliónyi, Piemontot pedig havi másfél millió franknyi adóval terhelték meg, az uradalmi vagyonokat és egyházi javakat bevonták s ezüstre váltották: a hadsereg eltartása pedig magától értetődően emez országok nyakába szakadt. Ugyanakkor Moreau, a ki időközben még mélyebben nyomult Németországba s már Münchent is elfoglalta, szintén megkapta a parancsot, hogy a maga részéről is sarcholjon és déli Németország is kénytelen volt az ellenséges hadsereget eltartani, ezenfelül pedig még 40 milliót lefizetni. E pénzügyi sikereket messze meghaladta azonban Napoleonnak egy másik: személyes sikere. Helyzete Francziaországban immár tartósan biztosítva volt. Hogy e sikerét megelőzően nem egészen lehetett biztosítottnak nevezni, azt egykorú levelekből és feljegyzésekből tudjuk meg. A kérdés, hogy mi történjék, ha Bonaparte Itáliában netalán életét, vagy akárcsak a győzelmet elvesztené — oly kérdés volt, a mely hamis hírek következtében sürgős válaszra várt, s Talleyrand auteuilli házában részben

elégedetlen, részben pedig aggodalmas politikusokból egy kis társaságot hozott össze, a mely titokban megbeszélte a kérdést.¹ A megbeszélésben Sieyès, Carnot, Lafayette, Fouché és mások vettek részt. Az első consulra nézve egyelőre még Carnot és Lafayette személye között ingadoztak, a mikor a marengói diadal híre megérkezett s a tanácskozást megzavarta. Bonaparte tudott ezekről a megbeszélésekről s ez a tudomása valószínűen szintén hozzájárult, hogy a hadszínteret még júniusban elhagyta s már július elején újra Párisban termett, azzal az eltökélt szándékkal, hogy most egyhamar nem hagyja el a fővárost, hanem marengói sikerét inkább gyors békekötésre fogja kihasználni.

Még milanói tartózkodása idején írt levelet Ferencz császárnak, a melyben a békekötés szükséges voltát fejtegette és a melyben — ezúttal a legkomolyabb szándékkal — újra a campo-formiói feltételeket emlegette. De Bécsben még mindig nem hittek az ügyek annyira kedvezőtlen állásában, hogy ezen az alapon kelljen tárgyalniok. Ezenfelül pedig csak nemrég (június 20.) tetemes pénzbeli segítség fejében azt a kötelezettséget vállalták az angol kormányval szemben, hogy a jövő év februáriusáig Franciaországgal különbékét nem fognak kötni, legföllebb abban az esetben, ha Bonaparte eltérne eddigi föltételeitől s olyan javaslatokat tenne, a melyekre Anglia is kapható lenne. Ebben az értelemben fogalmazták meg a

¹ Már annak pusztá híre, hogy Napoleon a Szt. Bernát-hegy lejtőin majdnem kezébe került egy osztrák csapatnak, június 8-án leszorította a járadékot 33-ról 30-ra. L. Boulay de la Meurthe: „Correspondance de Talleyrand avec le Premier Consul pendant la campagne de Marengo“, Rev. d'hist. diplom., 1892, 284. o.

császárnak az első consulhoz intézett válaszát s kézbesítését Saint Julien József gróf osztrák tábornokra bízták, a ki éppen most érkezett meg Napoleon levelével Itáliából. A gróf már nem találta Bonapartét Milanóban s ezért ugyanazon ifjú Neipperg gróf kíséretében, a ki utóbb Mária Lujza főhercegnőnek, Napoleon császár özvegyének ura lett, Párisba sietett a consul után. Napoleon itt a követtel szemben sajátos csellel élt. Talleyrand-nak meg kellett győznie a követet, hogy fölhatalmazása béketárgyalásokra is szól, s a mennyiben azt nem használná föl, a háború tüstént újra kitörne. És íme, mielőtt még egy hét leforgott volna, Saint-Julien gróf, bárha Thugut teljes határozottsággal arra utasította volt, hogy semminémű tárgyalásokba ne bocsátkozzék s csak arra törekedjék, hogy minél több időt nyerjen, számolva császársa békés hajlamaival, olyan előzetes békefeltételeket írt alá, a melyek — a császár levelével ellentétben — a campormiói feltételeken alapultak s az angolokról nemcsak hogy nem emlékeztek még, sőt inkább az összes osztrák partvidéket elzárták előlük.

Alig hogy ez az előzetes szerződés alá volt írva, Napoleon máris arra törekedett, hogy azt — a nélkül, hogy helybenhagyását bevárta volna, sőt talán a nélkül is, hogy egyáltalán várta volna — kellően kihasználja. Országának nagy ellenfelét, Nagybritanniát egy perczre sem tévesztette szeme elől. Ha már békének kellett lenni, a mint a francia nép oly forrón óhajtott, akkor nemcsak a kontinensen kellett békének lennie, a hol a francziák ezidőszerint a győztesek voltak s valószínűen azok is maradnak, hanem békének kell lennie a tengereken is, hogy a pangó kereskedelmet talpra segítse, hogy az üres francia kikötőkben

új élet fakadjon, főleg pedig — s ez volt legközelebbi célja —, hogy keleti pozícióit megtarthassa, a melyektől a tengereken uralkodó szomszéd ezidőszerint elzárta. Az első consul ezért az egyik londoni francia diplomatát, Ottót, a ki a foglyok kicserélése dolgában folytatott ott tárgyalásokat, azzal a föladattal bízta meg, hogy mindenekelőtt fegyverszünetet iparkodjék szerezni, mintegy annak a fegyverszünetnek ellenértékeül, a melyet Francziaország Anglia szárazföldi szövetségeseinek engedélyezett Parsdorfban, a hol t. i. július 15-én Moreau kötött hasonló egyezséget Kray-val. Ottónak kivált arra kellett utálnia, hogy Anglia most — az Ausztriával való békekötés után — el van szigetelve s így önmagának is kívánnia kell a békét, a melyet az a fegyverszünet egyengetne, a mely egyúttal Hollandiára és Spanyolországra is kiterjedne.¹ A kötendő egyezmény egyik tétele persze okvetlenül az lenne, hogy Francziaország a maga körülzárt területeit, kivált Maltát és Alexandriát, élelemmel és hadianyaggal elláthassa; hiszen a parsdorfi egyezmény egyik fontos engedménye is az volt, hogy Ulm, Philippsburg és Ingolstadt német várak elláthassák magukat élelemmel. Ezek a tárgyalások azonban egyik leglényegesebb feltételüket elvesztették, a mikor

¹ Majdnem úgy tűnik fel, mintha az Ausztriával való egész tárgyalást és a Saint-Julien-nel való játékot csak azért hozták volna színre, hogy az Ausztriával megkötött béke erejével nyomást gyakorolhassanak Angliára. Jellemző, hogy Bonaparte főhadsegédjének, Duroc-nak, a kit Saint-Julien-nel együtt elküldtek Bécsbe, az volt az utasítása, hogy az aláírást várja be, s azután álljon elő újabb követelésekkel: Mantua és Peschiera várának lebontásával, a toscanai nagyhercegnek a pápai legatiókba való áthelyezésével, a mit Párisban Saint-Julien már megtagadott.

Bécsben, már a szövetséges Angliára való tekintettel is, az előzetes szerződést visszautasították s e helyett Schlettstadtban vagy Lunevilleben tartandó congressust javasoltak, a melyen az angol érdekek is kellő képviselőben részesültek volna. Ámbár bosszantotta Bonapartét, hogy a Saint-Julien-nel való játszma és a Ferencz császár békeszeretetében való bizakodás ennyire eredménytelennek bizonyult, mégis elfogadta még ezt az ajánlatot is, hacsak Londonban hajlandók lennének a tengerekre nézve kötendő fegyverszünetet az ő feltételeivel elfogadni. A tárgyalások azonban meghiúsultak. A mikor az angol kabinet végre azon az áron, hogy képviselője a béketanácskozásokon résztvehessen, hajlandó lett volna a fegyverszünetet elfogadni s Maltának és Alexandriának kéthétről kéthétre való ellátását is engedélyezte — a mint az említett három német várnál is történt — akkor Napoleon, a kinek szemében, Egyiptomra nézve, nem annyira az élelmezés, mint inkább a haderők szaporítása volt a fontos, az angol engedményen felül még azt is kívánta, hogy hat francia háromárbochos minden föltartóztatás nélkül vitorlázhassék Toulonból Alexandriába s onnan vissza. Időközben azonban, szeptember 5-én, Malta elesett; most már aztán kereken megszakította a fegyverszünetről való további tárgyalásokat. Nagybritanniával ezután már csak különbékét akart kötni, bárha tudnia kellett, hogy ez az állam, a szövetséges Ausztriára való tekintettel, éppoly kevésbé lesz erre kapható, mint a hogyan a bécsi udvar sem hagyhatta helyben Saint-Julien előzetes szerződését. A két hatalom ellen viselt háború tehát továbbfolyt.

A mi Ausztriát illeti, ott időközben minden erejükből tovább is fegyverkeztek. Új csapatokat állított

tak fegyver alá. Kray-t, a ki nem vált be és júliusban már egészen az Inn vonaláig vonult vissza, szeptemberben a szinte gyerekszámúba menő János főherczeggel pótolták, a ki (kéziratban maradt) emlékirataiban elbeszéli, hogy csak nemrég tanulta meg, miképen kell a lovat felnyergelni, s a kinek az volt a feladata, hogy vezérkari főnöke, Lauer rendelkezéseit vakon kövesse s annak borzalmas hibáit a maga ártatlan nevével fedezze. Itáliában Melas a nem sokkal tehetőségesebb Bellegarde-nak engedte át a helyét. Ezekkel a változtatásokkal azonban a hadsereg helyzete oly kevésbé javult, hogy Ferencz császár 1800 szeptember 20-án kénytelen volt a júliusban Moreau-val megkötött fegyverszünet meghosszabbítását kérni, a minek ára fejében a három várat (Philippsburg, Ulm és Ingolstadt) ki kellett ürítenie s ezenfelül még az Inn vonala mögé is vissza kellett vonulnia. Eme harcok nélkül szerzett hódítások következtében, a miket még Toscanának szerződés ellenére történt elfoglalásával is szaporított, Napoleon hozzájárult ahhoz, hogy egy osztrák diplomata Franciaországba jöhessen, a ki itt a békekötés újabb alapjairól tárgyalásokat folytasson. Ez a diplomata Cobenzl volt, a ki már Passarianóban is vezette az alkudozásokat. Akkoriban, 1797-ben elég ügyesen járt el Ausztria érdekében. Most azonban Párisban, a hová Napoleon meghívta, alaposan elrontotta a dolgot. Talleyrand és Bonaparte József békés hajlama megtevesztette s olyan követeléseket támasztott, a melyek a tényleges erőviszonyoknak egyáltalában nem feleltek meg; ezekről pedig csak akkor mondott le, a mikor Napoleon ismét el volt szánva a háború folytatására. Mindenekelőtt azt követelte, hogy a tárgyalásokba angol diplomatát is vonjanak be. A minisz-

ter és az első consul bátyja azt ajánlották Napoleonnak, hogy a béke kedvéért egyezzek bele ebbe a kívánságba, ha aztán Anglia a congressuson túl magas követeléseket támasztana, akkor éppen ez a körülmény könnyítené meg Ausztriának, hogy szövetségesétől elváljék. Napoleon azonban elutasította a javaslatot, mert szerinte „a két hadsereg helyzete a francziák győzelmét teljesen valószínűvé teszi“; Bécsben letagadta, hogy Angliával fegyverszünetről tárgyalt volna, viszont mindenképen arra törekedett, hogy Ausztriával külön egyezséget kössön, s ezzel a szigetországot elszigetelje. Cobenzl a különbéke gondolatát nem utasította el mereven, de csak akkor lett volna rá kapható, ha Franciaország, még pedig kivált Itáliában, nagy árat fizet érte.

A régi Ausztria és az új Franciaország hódítópolitikája itt még egyszer ellentétbe jutottak s csak úgy mint régebben, most is kizárták egymást, mert a mit Franciaország kínált: a Chiese- s utóbb az Oglio-folyót határvonalul, Ferrarát gyarapodásnak, Bolognát és Romagnát Toscanáért kárpótlásul, azt Cobenzl kevésnek találta s ezért szorgosan elsánczolta magát ama követelése mögött, hogy a congressuson Anglia is résztvehessen. Napoleon azonban több engedményre nem volt kapható s így a kérdés megoldása csak úgy volt lehető, ha az egyik félnek sikerül a másikat egészen legyőznie. S az első consul már el is határozta, hogy a megoldásnak ezt a módját választja. 1800 novemberének közepe táján fölmondta a fegyverszünetet. S ha mindjárt Cobenzl a tárgyalást a francia határmentén fekvő Lunevilleben még ezután is folytatta Bonaparte Józseffel, a döntés immár nem itt, hanem másutt történt meg.

A mikor az ellenségeskedések újra megkezdődtek, a francziák az Isar mentén állottak. Az osztrákok viszont a széles Inn-folyó mögött kedvező helyzetben foglaltak állást. Ha ezt ügyesen kihasználják, akkor ellenfelüket itt jóval több ideig le tudják kötni, semmint az a francziák urának kedvére volna. Moreau éppen annak a nehéz feladatnak látott neki, hogy átjárót keressen a folyón, a mikor deczember elsején az Inn felé menetelő balszárnnyát hirtelen megtámadják és visszaszorítják. Szinte hihetetlennek tetszett, hogy ellenfele feladja eddigi erős állását s mégis így volt. Moreau a váratlanul kínálkozó előnyt tüstént kihasználja, balszárnnyát a középpel együtt Hohenlindenig visszavonja s most már ő várja be az ellenséget szilárd posztóban. Az osztrákok valóban közelednek feléje, mert azt hiszik, hogy a francziák az Isar irányában visszavonulnak. Kifejlődött vonal fogadja őket s ezenközben két francia hadosztálynak sikerül a főoszlop és az oldalt menetelő balszárnny közé benyomulnia, a mely így elvesztette a középpel való összeköttetését; középhadukat most a francziák oldalba és hátba kapják. Az osztrák hadsereg riadtan megfut észak felé; tűzérségét és sok ezer emberét hagyja az ellenség kezei között; s a főherczeg maga is alig tud megmenekülni. A hohenlinden-i ütközetet (1800 decz. 3.) Franciaország megnyerte, a Bécsbe vivő út nyitva volt. Deczember 25-ikén Moreau Steyrben fegyverszünetet köt, a mely bevezeti a békét. 26-án délen Bruno francia tábornok, Massená-nak a főparancsnokságban utóda, átkél a Minción és néhány nappal utóbb az Etschen. Ausztria meg volt verve s hódítópolitikája elbukott.

A francia fegyverek eredményei Luneville-ben nemsokára érezhetőkké váltak. Cobenzl végre mégis

belement a különbékébe, sőt már arra is hajlandó lett volna, hogy egyúttal a Németbirodalom nevében is aláírja azt és nem idegenkedett attól sem, hogy Felső-Itália birtokán Franciaországgal megosztozzék, a mit Bonaparte József javasolt: de a harcztéri események mindezeket a tárgyalásokat rég túlhaladták. Mert valamint odakünn az osztrák hadsereget, úgy szorították idebenn az osztrák diplomatiát feltartóztathatatlanul hátrább és hátrább. Novemberben Cobenzl még az Ogliót kívánta osztrák határvonalnak, deczemberben már a Minciónál tartott s januáriusban az Etschvonalat is alig-alig bírta megtartani. A mikor aztán 1801 februárius 9-ikén a végleges békeszerződést aláírták, ez Ausztriára olyan súlyos föltételeket rótt, hogy azok nemcsak valamennyi hódító tervét tették semmivé, de még nagyhatalmi állását is megingatták, holott Franciaország részére ez a szerződés a forradalomteremtette terjeszkedési rendszer állandósulását jelentette. A campo-formiói egyezményt e szerződés helybenhagyta, sőt még élesebbé tette. Mert Itáliában most még a bécsi udvarral rokon toscanai nagyherczeg is elvesztette birtokait, kártérítését pedig, úgy mint a modenai herczeg a Breisgauban, ugyancsak német területből kapta volna meg. Ezzel Ausztria Közép-Itáliában utolsó támasztó pontját is elvesztette s a félsziget ezentúl teljesen francia befolyás alá jutott. Ez a befolyás pedig most már német területen is érezhetővé vált. A mint annak idején Rastattban megállapították, ezentúl a Rajna *egész vonala* lesz Franciaország határa s minden világi fejedelem, a ki e folyam balpartján területet vesz, a jobbparton egyházi birtokból kap majd kártérítést. Az egyházi vagyон elvilágiasításának régi terve ily módon újra napirendre

került s Ausztria, a melynek a Németbirodalomban elfoglalt hatalmi állása éppen az egyházi fejedelmeken nyugodott, végszükségében kénytelen volt ehhez az elvhez hozzájárulni s azt szentesíteni. Napoleon pedig a szerződésben azt a jogot szerezte meg, hogy az abban foglalt pontozatok végrehajtását ellenőrizhesse, úgy hogy a francziáknak Németország belügyeibe való beavatkozását maga a birodalom feje is jóváhagyta. Arra, hogy a dunamelléki nagyhatalmat az Inn folyóig terjedő bajor területekből kárpótolják, a mint ezt a campo-formiói szerződés még tervezte, most már nem is gondoltak. Ausztriát ilyenformán Itáliában legyőzték, Németországban szüntelen fenyegették s a II. József szellemében való állami kiterjeszkedésről immár szó sem eshetett. Agressiv rendszerének képviselője, Thugut miniszter megbukott; Napoleon kijelentette, hogy a megegyezés lehetőségének akadályát látja benne. A német birodalmi gyűlés 1801 márczius 6-án helybenhagyta a birodalmi békeszerződést.

*

Ha ez a béke, a mely Franciaországnak túlsúlyát az európai szárazföldön megalapozta, mindenekelőtt a fegyverek sikerén alapult is, az első consul egyidejűleg diplomatai téren is nevezetes előnyöket szerzett: még pedig Angliával szemben. A háborús viszonyt, a melyben Franciaország az északamerikai szabadállamokkal még a directorium kora óta állott, sietve iparkodott befejezni, s képviselőjükkal Mortfontaineben olyan szerződést kötött, a melyben a semleges zászló teljes függetlenségét elismerte. Ezenkívül állandóan törekedett arra is, hogy a coalitióban beállott szakadást minél inkább elmélyítse s Oroszországot nem-

csak Ausztriától idegenítse el teljesen, hanem Angliától is elválassza és hangulatát maga felé fordítsa; Poroszország, a melynek szövetségét csakúgy kereste, mint annak idején a directorium, lett volna arra hivatva, hogy ezt a közeledést előmozdítsa. III. Frigyes Vilmos szívesen vállalkozott erre a szerepre, a nélkül azonban, hogy Szentpétervárott sikert ért volna el; önmaga pedig inkább kikosarazta a szajnaparti nagyurat. Erre aztán Napoleon önállóan cselekedett. Még a háború legutóbbi szaka előtt felajánlotta a csárnak, hogy a Zürich mellett és Hollandiában elfogott katonákat — mintegy 7000 embert, a kiket felruházott és fölfegyverzett — szabadonbocsátja, mi több, még Malta szigetének visszaadását is megajánlotta. Erre következett az itáliai győzelem. Pál cár, a ki az erőskezü tábornokban a gyűlölt forradalom legyőzőjét vélte feltalálni, annak újabb diadalaitól el volt ragadtatva s most már a maga személyét illetően épp oly vonzalommal viseltetett iránta, mint a mennyire annakelőtte a directoriumot gyűlölte. Napoleon ajánlatát tehát elfogadja. Ez pedig jól kiszámította lépésének eredményét. Malta a körülzáró angolokkal szemben már csak rövid ideig tarthatta magát. Mihelyt az átadásra került a sor, ajánlatával máris beledobta a két szövetséges közé Eris almáját. S így is történt. A mikor 1800 szeptemberében a lavalettei francia helyőrség megadta magát s az angolok, a nagymester jogaira való tekintet nélkül, a szigetet birtokukba vették, a cár elszakadt eddigi szövetségesétől s az orosz kikötőkben időző valamennyi angol hajót hatalmába kerítette. Sőt ezenfelül deczember közepe táján Svédországgal és Dániával az angolok tengeri erőszakossága ellen „a fegyveres sem-

legesség szövetségét“ kötötte meg, a melyet Franciaország már 1795-ben sürgetett s a melyhez most Poroszország is csatlakozott, a mely Marengo után sokkal hozzáférhetőbbé lett és — körülbelül az orosz földön át tett kerülővel, — szemlátomást közeledett a francia politika felé. Mi több, III. Frigyes Vilmost utóbb még arra is rá lehetett bírni, hogy az Elba torkolatát elzárja az angolok elől s 1801 áprilisában megszállja azoknak hannoveri választófejedelemségét, a miben azonban a féltékenységnak is volt része, a melyet Ausztriának Németország földjén való esetleges birtokszerzése Poroszországban keltett. Az egész dolognak olyan volt a színezete, mintha Nagy-Britannia ellen irányuló coalitíó lett volna alakulóban, a mely Franciaországnak az európai szárazföldön való túlsúlyát elismerte; e túlsúly pedig ezidőszerint egyetlen emberben testesült meg. Ekkoriban történt, hogy Spanyolország királynője leányának, Izabellának szépségét feltűnő módon dicsérte Bonaparte Lucian előtt, a miből ez azt következtette, hogy ott szívesen látnának olyan házasságot, a mely leányukat ahhoz az emberhez fűzné, a kit Madridban már egyszerűen csak „Európa urának“ czímezgettek.

Diplomáciai sikereit Napoleon arra használta föl, hogy a francia hatalom körhatárait immár szilárdabbul megvonja. Mindenekelőtt Bataviát és Helvetiát tartotta katonailag megszállva, hasonlóan járt el Itáliával szemben, melynek partvidékét az angolokra nézve lehetőleg hozzáférhetetlenné igyekezett tenni. Itt az Alpokon inneni és a liguriai köztársaságok függetlenségét újra meg újra elismerte és biztosította ugyan, sőt az előbbi Modenával és a legatiókkal területileg tetemesen meg is növekedett; azonban mindkettőben fran-

czia csapatokat szállásolt el s mindkettő valójában nem volt egyéb, mint Franciaországnak adózó tartozéka; az első consul akarata volt mértékadó itt is, ott is. Piemont sorsa felől, a Franciaországba már bekebelezett Savoyán kívül, a csárra való tekintetből, a ki azt kívánta, hogy ezt az országot adják vissza királyának, eddig még nem döntöttek végérvényesen; a végső döntés felől azonban nem igen merülhetett föl kétség: egyelőre francia katonai kerület lett belőle és Jourdan lett ott a generális-administrator.

Toscana megszerzése arra szolgált Napoleonnak, hogy lekötölelje vele Spanyolországot s annak politikáját francia vezetés alá vonja. A marengói ütközet után máris elérte, hogy a franciaellenes madridi minisztérium megbukott s a királyné uralomra vágyó kedvese, Godoy francziabarát „békeherczeg“ újra visszanyerte teljes befolyását s így aztán létrejöhetett 1800 október 1-én az ildefonsói előzetes egyezmény, a mely — a tengerentúli Louisiana átengedése fejében — a pármai Bourbon herczeg nejének, a spanyol királynő leányának, királysággá teendő olasz földet ígért. A lunevillei béke után ez az egyezmény meg is valósult. Miután Napoleon a fiatal párnak Toscanát, mint „Etruriai Királyságot“ átengedte s ezenfelül benők még Luccára s „valamikor talán még“ Nápolyra is reményeket keltett, 1801 márczius 21-én Spanyolország a maga részéről kijelentette arra való hajlandóságát, hogy Louisianán kívül Parmát s a régebben Toscanához tartozó Elbát is átengedi Franciaországnak. Már régebben (januárius 29-én) arra kötelezte magát — s Napoleonnak kivált ez feküdt a szívéen — hogy az Angliával szövetséges Portugáliát arra fogja kényszeríteni, hogy szövetségesét elhagyja s kikötőiből

az összes angol hajókat kizárja. Spanyol hadsereg tört tehát Portugáliába s május végével az ország tetemes része spanyol kézben volt.

Európa nyugati partjai közül tehát már csak Nápoly és az Egyházi Állam partvidékéhez férhettek az angolok hozzá. Ezeket kellett még előlük elzárni. A directorium annak idején mindkét államban köztársaságot szervezett volt. Vajjon újra erre fog-e a sor kerülni? Napoleon eddig követte ugyan az utat, a melyet Franciaország fejlődésének iránya eléje szabott, de mindenkor a maga személyiségének teljes fönntartása mellett s mindenkor ennek elhatározásai szerint. Sokkal gyakorlatibb ember volt, semhogy kizárólag az „ideologusok“ elvei szerint cselekedett volna, a kiken egészen nyíltan gúnyolódott. S hogy ő, az autokrata uralkodó, nem kötötte magát valami erősen a köztársasági államformához, nyilvánvaló dolog. Célját a nélkül is elérhette. Nápoly érdekében ezenfelül Oroszország különös melegséggel emelt szót s az első consul, újonszerzett barátjára való tekintettel, kénytelen volt a két Szicília királyi családjával kiméletesen bánni. 1801 márczius 28-án megkötötte IV. Ferdinándal a firenzei békét. Ennek során a király megígérte, hogy a háború folyamán nápolyi csapatokkal megszállott Egyházi Államot kiüríti, Elba szigeti részéről és Piombino hercegségről Franciaország javára lemond, ezenfelül arra is kötelezte magát, hogy nemcsak az angol hajók elől zárja el kikötőit, hanem Tarentóban s annak környékén a maga költségén még egy francia hadtestet is el fog látni, a melynek az volt a hivatása, hogy majdan onnan Egyiptom felé vegye az útját.

A nápolyiaktól kiürített Egyházi Állam sem került újra francia administratorok keze alá. Napoleon ebben

a kérdésben különbözött leglényegesebb módon hivatali elődeitől. Vallásos egyáltalában nem volt, sőt inkább távol állott minden pozitív hittől s legfőjebb valami zavaros deismus számára volt hozzáférhető („Ki csinálta mindezt?“), ámbár sorsdöntő perczekben — kabinettitkára: Méneval tanusága szerint — látták, a mint egészen önkéntelenül keresztet vetett. „Hívő voltam“, beszélte Szent Ilona-szigetén, „de mihelyt tudni és ítélni kezdtem, hitem törést szenvedett és megिंगott. S ez pedig elég korán történt, tizenhárom éves koromban.“ Ifjúkori írásai között ott találunk egy (valószínűleg Voltaire hatása alatt készült) „Párhuzamot Tyanai Apollonius és Jézus Krisztus között“, a melyet a görög bölcselkedő javára döntött el.¹ Ugyancsak Szent Ilona-szigetén mondotta környezetének: „Ha arra kényszerítenének, hogy hitet valljak, akkor a Napot imádnám, mert ez a forrása minden életnek, a valódi földisten“. A pápaság politikai értékét azonban e felfogása daczára sem becsülte le. Tudjuk, hogy 1797-ben főként azért tartotta fenn az Egyházi Államot, mert a francia lakosságnak túlnagy többsége már egy évvel azelőtt ismét nyíltan a katolikus vallás mellett foglalt állást. „Franciaországban az emberek újra római katolikusokká lettek“, közölte vele 1796 deczemberében Clarke tábornok, „s talán éppen azon a ponton állunk, hogy magát a pápát kell felhasználnunk, hogy a for-

¹ A mikor utóbb, 1802-ben Lucian emlékeztette erre a tanulmányára, Napoleon meghagyta neki, hogy ne emlegesse, mert ha köztudomásra kerülne, a római egyházzal való egész békeművét egykönnyen halomra dönthetné. A Napoleon által sajátkezűleg elégetett ifjúkori írásai között ez az értekezés nem volt ott. Fréron kölcsönvette s többé nem adta vissza. (Lucien, Mémoires, II. 114.)

radalmat megvédehessük a papok és a falusi nép által, a mely újból a papok uralma alá került. Ha a pápát most meg akarnók buktatni, nem lenne-e az egyértelmű azzal, hogy kormányunktól elidegenítsünk egy sereg francziát, akiket egyébként egészen jól megtarthatnánk magunknak." Napoleon e megjegyzések helyes voltáról teljesen meg volt győződve s már ekkor, az 1797 februáriusi békekötés után, iparkodott a pápát megnyerni, hogy a papokat az állami törvények iránt való engedelmességre intse. Fructidor 18. megzavarta e terveket. Most, az 1800-as évben, Rómával szemben tanusított magatartásának indítéka ismét Franciaország belső viszonyaiban gyökerezett, a hol Párisban csakúgy, mint a vidéken, éppen ama papok templomai voltak állandóan túlszűfölvé, a kik az állami törvényekre való eskü letételét megtagadták, holott az államhoz hű papság egyházai kongottak az ürességtől. Napoleon ezt a jelenséget a kellő értéke szerint méltányolta. A directorok ellen irányuló általános gyűlölet jó része onnan eredt, hogy idegenkedtek a nép vallásos szükségleteitől, a melyeket pedig ekkoriban új életre keltett a felvilágosodás egyoldalú „észskultusza" és a közelmúlt idők borzalmai ellen támadt reactió. Napoleon nem akarta, hogy ez a gyűlölet őt is elérje. „Nékünk ugyan", így szólott a királpártiak egyik vezetőjéhez, a kiket különben is szeretett volna megnyerni, „nem túlságosan mély a hitünk, de a népnek szüksége van reá". S a mikor arra törekedett, hogy a széles néprétegek eme szükségletét kielégítse, akkor egyúttal azt is remélte, hogy így még szorosabban magához lánczolja azokat. „A vallást én újra föltámasztom", mondotta ugyanezen alkalommal, „de nem az önök, hanem a magam számára." S ehhez még egy másik gondolatot is fűzött, a

melyet utóbb, 1806-ban a következőképen fejezett ki: „A mi engem illet: én a vallásban nem az Istennek emberré válása titkát, hanem inkább a társadalmi rend titkát látom; a vallás a mennyországhoz fűzi az egyenlőség gondolatát, a mely meggátolja, hogy a gazdag embert a szegényebb agyonverje“. Már 1800-ban is ez volt a véleménye: „Az emberiség nem élhet a vagyonok egyenlőtlensége nélkül, a vagyonok egyenlőtlensége pedig nem lehet meg a vallás nélkül“. Ezért az volt szilárd meggyőződése, hogy ha Franciaországban az összekuszálódott társadalmi viszonyokat újra akarja rendezni és meg akarja szilárdítani, akkor a vallással is számolnia kell. Ám, nem mint annak szolgálja, hanem mint ura akart vele számolni. „A népnek vallásra van szüksége s e vallást a kormánynak kell kezében tartania.“

Az volt a terve, hogy ebben a munkájában az új, 1800 márczius 13-án Velenczében megválasztott VII. Pius pápa nyújtson segítőkezet. Ha a forradalom csődje 1795-ben az egyháznak az államtól való elválasztásához vezetett, mert az utóbbi nem bírta a papságot fizetni, a melynek földbirtokát pedig elvette, most, a mikor a pénzügyek már elég jól állottak, ismét lehetett foglalkozni a gondolattal, hogy újra az állam vállalja a papok ellátását, de ennek fejében — a mint régebben a királyság idejében történt — a kormánynak hűséget kellene fogadniok, s miután a kormány nevezné ki őket, úgyszólván annak szolgálatában kellene állaniok. Ez persze csak úgy vihető keresztül, ha az állam a pápával kiegyezik; Franciaország katólikus papjainak túlnyomó része ugyanis már eleve is a pápában látta és kereste legfőbb védőjét, a mióta vagyonuk megvonásával szinte kihúzták lábuk alól a

haza földjét. Ilyen irányú kiegyezés sok minden politikai haszonnal is járt volna. Ha Pius elismeri Franciaországnak új kormányformáját, akkor Bourbon Lajos, a trónkövetelő sok párthívét elvesztené a francia páp-ság köréből s vele együtt a francia népből is; a vendée-i polgárháború pedig, a hol a villámok még egyre cikáztak, egy csapásra véglegesen megszűnik. Ebben az esetben persze a pápának arra is el kell készülnie, hogy az egykori egyházi vagyonról, a mely azóta már számtalan magánkézbe került, lemondjon. Ha ezt megteszi, akkor és csak akkor érezhetik magukat az új birtokosok tulajdonuk tekintetében teljes biztonságban, bizalmuk támad a kormány iránt s ezt szívesen lerótt adóikkal fejezik ki. Kevéssel a maren-gói nagy nap után Napoleon Martiniana bíboros, a vercelli püspök útján azt közölte Piussal, hogy szíves készséggel biztosítja az Egyházi Állam további fön-nmaradását, ha a szentatya segédkezet nyújt az egyház és állam elfogadható föltételek mellett való kibékíté-séhez. Abban a nyomasztó helyzetben, a mely ezidő-tájt az egész egyházi szervezetre ránehezedett s abban a pillanatban, a mikor még Ausztriát is ellenségei sorában kellett látnia, Pius kijelentette a megegyezésre való hajlandóságát s előbb egyik megbízottját (Spina), majd pedig államtitkárát, Consalvi bíborost küldte el Párisba, a hol 1801 július 15-én concordatum jött létre. Ez az egyházra vonatkozó 1790-iki törvények érvé-nyét megszünteti, a francziák többségének vallásául a katolikus vallást ismeri el, a pápát az egyház fejének elfogadja, míg másrésről a pápa az egyházi vagyon elvesztésébe beleenyugszik s beleegyezik, hogy az egy-házi méltóságokat — az állami tisztviselők mintájára — a kormány nevezze ki és lássa el fizetéssel; a curia

magának csak a canoni beiktatást tartotta fönn. (Az a körülmény, hogy a beiktatás nem volt határidőhöz kötve, utóbb igen komoly összeütközéseket okozott.) A pápa még olyan engedményeket is tett, hogy a plébánosok püspöki kinevezése a kormány jóváhagyásától függjön, valamint hogy az egyházmegyéket újra osszák be s azok számát — pénzügyi okokból — a pápával egyetértésben leszállítsák.

Az első consulnak nem kis bátorságra volt szüksége, hogy ezt az okmányt aláírja, mert, néhány bizalmas tanácsosa kivételével, egész környezete ellene volt s kivált a hadseregben uralkodott az egyházzal való minden egyezkedés ellen erős idegenkedés — valószínűen már csak a miatt is, mert Napoleon a növendékpapokat s a tanítórendek papi tagjait kivonta a katonai összeírás kényszere alól. Túlságosan mély nyomot azonban ez az idegenkedés nem hagyott a lelkében, sőt az új viszonyból levonta magára nézve a következményeket s vasárnaponként elment a misére, beszélgetései közben pedig gyakran ejtett egy-egy szót a hit és vallás érdekében, a mit később hibásan az ő saját vallásossága bizonyítására iparkodtak ki magyarázni. A törvényhozótestületek elfogadták a concordatumot, de melléje függelékül terjedelmes végrehajtási törvényt (*Articles organiques*) is alkottak s azt a szerződéssel egyidejűleg, 1802 áprilisában, tették közzé. A „szerves cikkek“ nem egy pontban lényegesen túllépték a július 15-iki egyezséget, úgy hogy a curia tiltakozást jelentett be ellenük. Miután azonban ezzel mit sem ért el, Pius pedig a Franciaországgal való megegyezést igen nagyra becsülte, sőt arra újabb reményeket is alapított, egyelőre az egyszerű ellentmondással kellett beérnie. Ehhez még az

is járult, hogy Napoleonnak Itáliában való teljes hatalma mellett a pápa mint világi fejedelem kénytelen-kelletlen függő viszonyba került vele szemben, s ezzel Napoleon elérte, a mire Kaunitz, II. József és Thugut a maguk itáliai terjeszkedő terveivel hiába törekedtek. Rómával szemben követett ekkori magatartásáról Szent Ilona-szigetén egy ízben ezeket az emlékezetes szavakat mondotta: „A katholicizmus megtartotta számomra a pápát s Itáliában való befolyásomat és hatalmamot tekintve, nem szüntem meg abban reménykedni, hogy előbb vagy utóbb sikerül majd ezt a pápát a magam akarata szerint vezetnem. S mekkora befolyásom lett volna még csak azután! Milyen fegyver lett volna ez a kezemben az egész többi Európával szemben.“

A lunevillei békekötés után tehát Napoleon így alapozta meg Európa nyugatán való uralkodó állását. Hollandia, Portugália és Olaszország bőségesen járultak a francia állam kiadásaihoz; a francia csapatokat mindenütt, egészen be Németország szívéig, a tőlük függő szomszédok tartották el; Hollandiától Sziciliáig, a tengerpart mindenütt el volt zárva a csatornán túl lakó hatalmas ellenség ipari politikája elől; s hasonlóan az északi országok kikötői is. A szövetkezett dánok, svédek és oroszok Anglia ellen fegyverkeztek, sőt Pál czár, ábrándos tervelgetései közepette, még olyasmit is gondolt, hogy Orenburgon és Khiván keresztül szárazföldön fogja Indiát megtámadni, hogy közös ellenségüket ott szíven találja. S Orlov vezetése alatt 1801 februáriusának végén már át is kelt a Volgán egy kozáksereg. Ez volt az a percz, a mikor a világuralom tervei újra élesebben kirajzolódtak Napoleon lelki szemei előtt. Mert a francziák még ott voltak Egyiptomban, a Pendsáb vidéke

ellen irányuló csapást még könnyen megtámogathatták és kihasználhatták volna. „A Vörös-tenger mellett, Szíriában és Afrikában lévő keleti hadsereg — írja januárius 15-én Menou-nak — minden reményre följogosít“.

Sajnos azonban, hogy minden éppen csak *egy* percz volt.

A márczius 23-ikáról 24-ére virradó éjjelen a czár, a kinek kényúri hajlamai közvetlen környezetével szemben tűrhetetlen kegyetlenséggé fajultak, palotaforradalom áldozata lett s I. Sándor néven fia került a minden oroszok trónusára. Azt beszélik, hogy e hír hallatára Napoleon valósággal kétségbeesett s Talleyrand is képtelen volt bármi más gondolatra. Mindama nagyszabású tervek egyelőre füstbe mentek, mert Párisban csakhamar megtudták, hogy Sándor czár az angolok visszatartott hajóit szabadonbocsátotta, s hogy a Johannita lovagrend nagymesteri méltóságáról, vagyis a Máltára való követeléséről lemondott. Így hát a cél, a mely egy bár félkegyelmű barát révén már-már oly közellevőnek tűnt föl, egyszerűben tovaröppent s Napoleon most azzal volt kénytelen számot vetni, hogy egyelőre már csak kisebb-méretű haszonnal kell megelégednie.

Ekkor történt, hogy Pitt, még a czár váratlan halála előtt, 1801 márczius 14-én belpolitikai okokból, a brit kormány vezetéséről lemondott s a miniszterelnöki széket a békés hajlamú Addington foglalta el. Ez aztán, a mikor szárazföldi szövetségestársa teljesen le volt verve s minden reménye, hogy Belgiumot a francziák kezéből kiragadhassa, széjjelfoszlott, békejobbot nyújtott. Vajjon visszautasíthatta volna-e azt Napoleon? Franciaországban a béke után

való sóvárgás napról-napra hangosabb lett s azt meg nem hallani immár nem lehetett. Az angolok ajánlata köztudomású lett Franciaországban s az Első Consul háborús politikáját most már nem okolhatta meg, mint az előző évben, Nagy-Britanniának minden meg-egyeződéstől való idegenkedésével. Így hát elfogadta az angol békeajánlatot, ha mindjárt csak azzal a szándékkal, hogy ellenfelének a további háborúskodástól való idegenkedését kellőképen kihasználja. A hosszas tengeri háború során az angolok értékes hódításokra tettek szert: a francziáktól elvették, Guadeloupe kivételével, az Antillákat s Indiában a Pondichery telepítvényeket és Chandernagort. A hollandusoktól Ceylon szigetét s a Jóreménység-fokát, a spanyoloktól pedig Trinidadot; a Földközi-tengerben Malta és Minorca az ő kezükben volt s előreláthatóan Egyiptom is rövidesen az ő hatalmukba kerül. Napoleon, a „semlegesek“ barátságában bizakodva, elég erősnek tartotta magát arra, hogy az angoloktól mindezeket visszaalkudja. Ekkor azonban a csár halálát jelentő szentpétervári jelentéssel majdnem egyidejűen az a hír is megérkezett, hogy az angol flotta legyőzte a dánokét s ezzel széjjeltépte a semlegesek szövetségét; Egyiptomból pedig az az üzenet jött, hogy Menou tábornokot, a ki az időközben meggyilkolt Kleber helyett átvette a főparancsnokságot, egy angol hadsereg Alexandria mellett megverte s a város falai közé szorította. Erre persze megint az angolok nem mutattak hajlandóságot, hogy a béke érdekében valami nagy áldozatokat hozzanak. A tárgyalások megszakadtak s mindkét fél arra törekedett, hogy hadi és diplomaiiai sikerekkel bírja le a másikat. Anglia erősen rajta volt, hogy az új csárral kibéküljön, Egyip-

tomba pedig újabb csapatokat küldött, a melyeknek az volt a feladatuk, hogy a törökökkel egyesülve, megadásra szorítsák a francziákat. Napoleon viszont Spanyolországot ösztökélte, hogy egész Portugáliát elfoglalja, s ezzel olyan értékes cseretárgyat szerezzen, a melynek árán a békekötés alkalmával kedvező föltételeket csikarhasson ki, a mint már 1797-ben Velenczével is megtette. Ezenfelül ő is azon fáradozott, hogy I. Sándor czárt, kipróbált segédtestje, Duroc útján, a francia érdekkörbe vonja.

A siker Anglia mellé szegődött: Egyiptomban Kairót június hava folyamán átadták s ezzel Alexandria behódolása immár bizonyossá vált. Franciaország egyebütt is hajótörést szenvedett: mert a spanyolok Portugáliával 1801 június 6-án megkötötték a badajozói békét, a mely János uralkodó herczegnek amaz ígérete fejében, hogy kikötőit az angolok elől elzárja, s Franciaországnak 15 millió frankot fizet, országát biztosította. Napoleon magán kívül volt, a mikor látta, hogy tervei ennyire dugába dőltek; a békeszerződéstől megtagadta jóváhagyását s Leclerc vezérlete alatt egy hadtestet küldött Portugáliába, hogy az országot megszállja. Csak a mikor János arra is kötelezte magát, hogy Guyana egy részét átengedi Franciaországnak, s hogy a hadikárpótlást 20 millió frankra emeli, azonkívül pedig a francia szövetség számára a legtöbb kedvezmény jogát biztosítja, csak akkor állott újra helyre Párisban a nyugalom (1801, szeptember 29). Ezek után s mivel eleddig a czár is elutasító, sőt majdnem ellenséges álláspontot foglalt el a francziákkal való szövetség dolgában, Napoleon Londonban fölvetette a tárgyalások folytatásának gondolatát. Elkeseredett harczok közepette

mentek azok végbe s a harczok nem minden esetben végződtek Anglia javára. Így az egyik angol flotta-különítmény a spanyolországi Algeciras tájékán még július folyamán ismételten vereséget szenvedett s Nelson sem tudta, a mint óhajtotta volna, a Boulogné-nál rakodóhajókból összeállított kis flottát megsemmisíteni, mert támadását visszaverték. Ez a körülmény s az az óhajítás, hogy megingott pénzügyi helyzetét újra rendezhesse, a jövedelmi adók súlyos terhét megkönnyítse, s hogy esetleg talán még Franciaországgal is kedvező kereskedelmi szerződést köthessen, arra bírta az angol kormányt, hogy végül is lemondjon Malta birtokáról s ezzel aztán a főakadály elhárult. 1801 október 1-én Londonban aláírták az előzetes szerződést, a melynek értelmében az angolok hódításaik közül csak a spanyol Trinidadot és a hollandus Ceylont tartották meg, de kötelezték magukat, hogy a Földközi-tengerben lévő szigeteket és kikötőket kiürítik, Malta szigetét a Johannita-rendnek átadják, míg a francziák azt a kötelezettséget vállalták, hogy Egyiptomot visszaszolgáltadják a törököknek, Portugália sértetlenségét és az ioni szigetek függetlenségét biztosítják, csapataikat pedig az Egyházi Államból és a nápolyi királyság területéről kivonják.

A szerződés föltételei talán kedvezőbbek lettek volna Angliára nézve, ha aláírásával még egy ideig vártak volna. Mert kevéssel ezután megérkezett Európába a hír, hogy Menou kénytelen volt Alexandriát a törökökkel egyesült angoloknak átadni. Ezzel a föladással Egyiptom Franciaországra nézve elveszett, Napoleonnak pedig egyik büszke álma ment egyelőre füstbe. De hát nem volt-e már az is vég-

telen nagy sikere, hogy Angliát, a mely egy évszázad óta teljes erejével küzdött a francia hatalomnak az európai szárazföldön való minden túlkapása, vagyis érdekeinek nyílt megsértése ellen, éppen most, a mikor még XIV. Lajos becsvágyát is messze túlhaladta, mégis rábírta, hogy e változásokba beleegyezék, vagy legalább is megtűrje azokat?

Az Angliával megkötött béke Párisban meghozta a Markow-val, I. Sándor czár új képviselőjével való tárgyalások befejezését is. Francia- és Oroszország 1801 október 8-án békealkut, 10-én pedig titkos szerződést kötöttek. Az előbbi egyezmény lényege szerint a két hatalom kölcsönösen biztosította egymást, hogy kivándorlottjaiknak a saját államuk ellen irányuló ellenséges törekvéseit nem fogják eltűrni — a 3. cikkely — s ezzel Sándor czár a Bourbonokat, Bonaparte pedig a lengyeleket ejtette el, a mit annak idején már I. Pál czár is kívánt volt tőle. A másik egyezményben, a melynek pontozatai Európa legközelebbi jövőjére vonatkoztak, afelől egyeztek meg, hogy a német fejedelmeket illető kárpótlást közösen fogják megállapítani, s hogy ugyanígy fogják az olasz kérdést is közösen megoldani, a mennyiben az a Rómával, Ausztriával és Nápolylyal kötött békeszerződések során eddig még nem nyert elintézését. I. Sándornak azt a kívánságát, hogy Piemontot a sardiniai királynak adja vissza, Napoleon arra való utalással tagadta meg, hogy erről a kérdésről az Angliával kötött szerződésben sincsen szó. S mikor aztán az orosz azzal fenyegetődött, hogy ha Napoleon anektálni akarná ezt az országot, Európa ellentállásával kellene számolnia, akkor a Consul azt felelte: „Nos, akkor hát jöjjön csak Európa és vegye el ezt az országot!”

Ezzel egyidejűleg, 1801 október 1-én, Törökországgal is egyezményt kötöttek, a mely ennek az államnak Franciaországgal kötött valamennyi korábbi szerződését újra érvényesítette, vagyis a legtöbb kedvezményű tarifát a francia árúkra is kiterjesztette. Végül már előzően, augusztus 24-én, Bajorországgal is egyezményt kötöttek, a mely a választófejedelmet, a ki — Napoleon szavai szerint — „Rastattban olyan jól viselte magát“, igen kedvező kilátásokkal kecsegtette s ezzel az utolsó hadviselő állam is megnyugodott.

Így hát „béke“ hangzott mindenfelől. A népek ujjongtak az elviselhetetlenné vált háború befejezésén. Napoleon a hadak hősenek dícskoszorújához még a békeszerző palmaágát is megszerezte s Franciaországban csakúgy, mint azon kívül, példátlan tekintélynek örvendett. Franciaországban azért, mert a visszatértekor beléje vetett remények beteljesedtek, a külföldön pedig azért, mert a régibb államok kormányai benne látták a forradalom legyőzőjét s azt a reményt táplálták, hogy eddigi sikereivel megelégedve, hatalmával most már Európa békéjének biztosítékává fog válni. „Ez nem közönséges békekötés — mondotta Addington, az angol miniszterelnök — ez a világ két első nemzetének valóságos békeünnepé“. Fox, az angol államférfiú pedig, a ki Napoleont Párisban látta, e nagy ember iránt lángoló lelkesedéssel tért haza. Azonban már ezidétt sem hiányoztak élesebben látó politikusok, a kik nem tápláltak hasonló, reményekkel teljes bizakodást. Mindenekelőtt Angliában. Ott meglátták a békemű hiányait, a mennyiben Piemont, Hollandia és Svájc javára semminémű rendelkezések sem történtek, de még csak a két állam kereskedelmi viszonya dolgában sem történt megállá-

podás; mert olyan kereskedelmi szerződésre már nem került a sor, a mely a nagyon kifejlődött angol ipari szorgalom számára újra megnyitotta volna a francia piacot. A parlamentben fölhangzó ellentmondásokat a minisztériumnak azzal sikerült elhallgattatnia, hogy Ceylonnal és Trinidaddal mégis csak sokat nyertek, s hogy az adott pillanatban egy új coalitio teljesen a lehetetlenségek körébe tartozik. És ha igaz is, hogy Franciaország megnagyobbodott, viszont az is való, hogy a terjeszkedésben — Lengyelország felosztásakor — Európa keleti nagyhatalmai jártak elől. Ez pedig olyan formula volt, a melyet Napoleon ugyancsak gyorsan eltanult. Hányszor lobbantotta később a régibb hatalmaknak a lengyel példát a szemükre, a mikor a francia hatalom megnövekvése ellen foglaltak állást. Egyelőre azonban Addingtonnak volt igaza. A béke munkája zavartalanul tovább folyhatott. A parlament elfogadta az előzetes szerződést. Csak a mikor 1802 márczius 26-án az amiensi békekötés alkalmával az előző év októberében lefolyt francia-angol alkudozások eredményeinek végleges aláírására került a sor, emelték fel szavukat a londoni alsóház ellenzéki férfiai, s az általános elégedettség mámoros zsongásán is áthallatszott óvó szózatuk. „Ezzel megerősítettük Franciaországot Itália birtokában és a continensen való uralomban.“ Egyidejűleg bizonytalan és csalóka fegyverszünetnek nevezték el a békét. És ezzel a szóval fején találták a szöveget. Az Anglia számára remélt üzleti haszon elmaradt és Napoleon nem is igen palástolta becsvágyó terveit. Már néhány héttel a marengói döntő ütközet után Párisban azt mondta a porosz követnek: „Azért óhajtom a békét, hogy a mostani francia kormányzatot szilárdabban megala-

pozzam s a világot a chaosból fölriasszam“. Ez a szava jóval több volt holmi tartalmatlan szavalgatásnál. Hogy mi volt a tulajdonképenvaló jelentősége, azt egy hivatalos röpiratból tudjuk meg, a mely „Franciaország közállapotairól a VIII. év végén“ czímen még 1800-ban jelent volt meg s szerzője Hauterive, a külügyminisztérium egyik kiváló tisztviselője s Talleyrand jobbkeze volt. Ez az írás a következő alaptételeket fejtegette: A mikor a forradalom kitört, Európa politikai rendszere már rég meg-ingott és nem volt rá érdemes, hogy továbbra is fenntartassék, Franciaországnak a többi hatalommal való háborúja pedig csupán következménye volt e ziláltságnak. A mikor aztán Franciaország e viaskodásban győztes lett, megkíséرتette s részben már meg is valósította, hogy a hatalmak egyensúlyának halódó rendszere helyébe új szövetségi rendszert iktasson. Hadi és pénzügyi erejénél, valamint kormányzatának alapelveinél fogva éppen Franciaország van hivatva, hogy a közrend és a jólét kezelése s Európa ezen új államszövetségének vezetője legyen, a többi hatalom érdeke pedig azt javasolja, hogy bizalommal rendelje magát alá Franciaország vezetésének.

Ebben az új Franciaország politikai programja minden köntörfalazás nélkül ki volt fejezve. Alapjában nem volt az más, mint a korábbi forradalmi kormányoké. De ha a conventio arra gondolt, hogy Európában francia vezetés alatt köztársaságok szövetségét teremti meg, Napoleon már sokkal kevesebbet törődött a népek felszabadításával, mint azzal, hogy uralkodóikat a kormánya alatt álló állam hegemóniájának alávesse. Ezért hát nagyon találó volt a megjegyzés, a melyet Gentz, ez a szellemes publi-

cista, a Hauterive-féle irat kritikája közben, a régi rendszer államférfiainak már 1801-ben a lelkére kötött volt: „Nem elég megállapítanunk, hogy Franciaország hódításai által határait minden oldalon kiterjesztette, hogy területének sérthetetlenségét újabb védőgátakkal megerősítette, s hogy valamennyi szomszéd államra való befolyását ijesztő méretekben öregbítette. A valóság az, hogy Franciaország mai helyzetében tulajdonképen már *semminő határt nem ismer*, s hogy mindaz a terület, a mi Franciaország földjét övezi, vagy már most is, név szerint ugyan talán még nem, de minden lényeges szempontot tekintve: francia terület és birtok, vagy pedig az első illő alkalommal, vezetőférfiai akarátának első megnyilvánulására, máris francia tulajdonná válhatik“. Kétség sem férhet hozzá, hogy a béke, a mely most szárnyait Európa fölé kiterjesztette, nem volt a népek kibékülése, a mint rövidlátó miniszterek önámítása hitte, csupán állomás volt az egyetemes uralkodás felé vezető úton, a melyen Napoleon mind az események folyásától, mind a saját elhatározásától szorítva, föltartóztatlanul előre törekedett.

Ha azonban önmagában határozta el, hogy kifelé a forradalmi politikához fog ragaszkodni, önként merül föl az a kérdés, a mely a korszak történetírója számára talán a legfontosabb: Mennyiben lehetett és kellett e politikának Európa többi országa és népe állami és társadalmi viszonyaira kihatnia, holott ezek belső szervezetükben annyira távol állottak az új Franciaországtól? A mit a kilenczvenes évek forradalmi hadseregei a külföldre magukkal vittek, lázongásnál és rendetlenségnél nem sokkal volt több, mert hiszen odahaza csakis ez a kettő uralkodott. Napo-

leon hadseregei vajjon szintén nem visznek majd mást a tarsolyukban? E kérdésre a válasz attól függött, vajjon módjában lesz-e Napoleonnak a belügyekben tartós rendet teremtenie, a forradalmi törvényhozás vad zűrzavarából az egészséges gyümölcsöt a jogos élvezet javára kiválogatnia s ezzel azt a másik nagy reménységet valóra váltania, a mit visszatértekor Franciaország hozzá fűzött. Napoleon vállalkozott erre a föladatra s meg is oldotta — nem azért, hogy vele a francziákat boldogabbakká tegye, ehhez sohasem szerette őket eléggé, hanem azért, hogy uralkodásának nagyszabású épületét biztos alapokra helyezze. Ezért és csakis ezért kellett Franciaországnak erőssé, hatalmassá és gazdaggá válnia, mert ez az ország csak így bírhatta el azokat az áldozatokat, a miket Bonaparte személyes politikája megkövetelt. Hogy egy világtörténelmi kísérlet céljaira hozott ezen áldozatok végül is több mint egy millió emberéletet kívántak s aztán célhoz mégsem vezettek, azt persze Napoleon forradalmi monarchiájának megalapításakor sem ő, sem Franciaország nem sejtette. Igaz, hogy a hatalomban elődei: a conventio és a directorium, majdnem ugyanennyi francziát küldtek a halálba s ezért még csak a belső rend és jólét ellenértékét sem fizették meg. Ezt az ellenértéket Napoleon legalább hiány nélkül leróta.

HETEDIK FEJEZET.

Az új Francziaország és uralkodója.

Télutó egyik szép napján, 1800 februárius 19-én, a consulates a Luxembourg-palotából a Tuileriákba költözött át, a hol Napoleonon kívül — átmenően — Lebrun is megszállott, míg Cambacérés jobbnak látta, hogy a kényelmetlen szobák helyett egy külön palotába költözzék. Aznap estéjén az Első Consul így szólott belső titkárához: „Bourrienne, nem elég, hogy az ember a Tuileriákban legyen, ott is kell maradnia“. S Napoleon ottmaradt. Itt, a francia királyok házában, maga is azonnal király módjára rendezkedett be.¹ Francziaország újjáalkotásának nagy művét, tehetséges és gyakorlott segítőtársak nagyobb seregével innen vitte keresztül, a kik egyrészt az államtanácsban fontolták meg az új rendszabályokat s rendeletekké és törvényekké dolgozták föl azokat, másrészt pedig mint miniszterek és főigazgatók e törvényeket, miután átmentek a kamarák rostáján, pon-

¹ Cobenzl, a diplomatiái testületnek 1801 márcziusában engedélyezett kihallgatásról így ír: „A kis korzikai nemes, a ki csakugyan Francziaország királya lett, valóságos udvart tart, fényesebbet talán, mint maga a szerencsétlen XVI. Lajos. (Bécsi áll. levélt.)

tosan végrehajtották. Az államtanácsnak, a mely Franciaországban mind mai napig fönnmaradt, volt a dolga, hogy helyes képet nyújtson az Első Consulnak az ország belügyeiben uralkodó állapotról. Ez az államtanács volt az iskola, a melyben Napoleon egy nagy birodalom kormányzását megtanulhatta; kezére járt néki mindazzal a dús tapasztalással, a mit tehetséges emberek nem csupán a forradalom tíz mozgalmas éve során, hanem már előzően, a királyi hivatalokban is szereztek; emez intézmény révén jutott az ő szolgálatába mindazoknak a gyakorlati észjárása és tudása, a kiknek az állam belső szolgálatára alkalmas tehetsége a forradalom szabad levegőjén épp oly hatalmasan nekilendült, mint Hoche és Bonaparte hadvezéri lángesze. Ezek az első államtanácsosok — Boulay de la Meurthe, Roederer, Chaptal, Berlier, Duchâtel, Defermon, Dufresne, Fourcroy, Crétet, Barbé-Marbois, Regnault de Saint Jean d'Angély stb. — voltak azok, a kiktől a francia pénzügyek végleges rendezését, a belső közigazgatás reformját, rendszeres törvénykönyvek szerkesztését, a vallás és a közoktatás terén szilárd intézmények föllállítását, szóval mindazokat a hasznos alkotásokat kell származtatnunk, melyekből a mester szemeláttára a modern Franciaország lakályos épülete keletkezett. Politikai multjukra nézve nagyon különböztek egymástól. Voltak közöttük királypártiak (Dufresne), girondisták (Defermon), a néhai conventio radikális tagjai (Fourcroy, Berlier), a directorium korának mérsékeltebb elemei (Regnault, Thibaudeau, Roederer) s fructidor 18-ának száműzöttjei (Portalis, Barbé-Marbois). Napoleon szántszándékkal válogatta őket össze a különböző politikai táborokból, nehogy reformműve bármely párt színe-

zetét viselje. A tanácsosok pénz-, igazság-, bel-, had-ügyi és tengerészeti bizottságokra oszlottak s a Tuileriák egyik termében, még pedig rendszerint az Első Consul elnöklete alatt nap-nap után tanácskoztak. Napoleon a maga hatalmas szellemével az ügyek apró részleteibe is behatolt s még ott sem vesztette el a fonalat, hanem bármely perczben képes volt rá, hogy az uralkodó szempontjából összegezze az eredményt. Az államtanácsosok közül egyesek külön küldetésben utazták be a megyéket s észrevételeiket közölték a Consullal, a mi a közigazgatás roppant becses ellenőrzésének bizonyult s gyakran hasznos reformok kiindulópontja volt. Nem csoda tehát, ha az államtanácsnak nagy volt a tekintélye, már csak azért is, mert akkoriban közigazgatási ügyekben bizonyos döntőbírói szerepet viselt.¹

A közigazgatásnak másik föladata, hogy t. i. az államtanács által javasolt törvényeket s a Consulok rendeleteit végrehajtsa, a miniszterek dolga volt, a kiknek rendelkezései csakúgy az Első Consul felügyeleti joga alá tartoztak, mint a Conseil d'État tanácskozásai és határozatai. Ismerjük, mert föntebb elsoroltuk már azokat a férfiakat, a kikre kormányrajutása idején a meglevő hét tárczát bízta, miközben itt is, mint az államtanács összeállításánál, tekintettel volt a különböző pártok képviselőit. József bátyjához egy ízben így szólt: „Vajjon melyik forradalmár nem bízna meg az olyan kormányban, a hol Fouché

¹ Az alkotmány 52. cikkelye ezt mondja: „Az államtanács, a consulok vezetése mellett, a közigazgatást illető törvények és rendeletek tervezeteinek megfogalmazásával s azoknak a nehézségeknek megoldásával foglalkozik, a mik a közigazgatás ügyeiben előfordulnak“.

a rendőrminiszter? S melyik nemesember nem remélhetné, hogy jól meg fog élni az egykori autuni püspök vezetése mellett? Az egyik jobbról füttyül, a másik balról. Én széles utat nyitok, hogy mindenfajta ember helyet találhasson rajta“. Egyes minisztériumok mellé ú. n. „főigazgatóságokat“ rendelt s e berendezkedéssel még a mai Franciaország közigazgatási szervezetében is találkozunk, még pedig a hidak és utak felügyeletére, a közoktatás és vallási ügyek elintézésére, a hitel és kincstári ügyek vezetésére (Trésor), a vámok, kincstári birtokok s az államadóság törlesztésének kezelésére s más hasonló ügyekre; közülük egynéhány főigazgatóság rövidesen önálló minisztériummá fejlődött ki.

Az Első Consul és a miniszterek között lebonyolódó hivatalos érintkezést az államtitkárság közvetítette, a melynek élén brumaire hava óta a hű és ügyes Maret állott, a ki — s ebben nem akadt párja — Napoleonnak gyorsan odavetett gondolatait abban a pillanatban meg tudta fogalmazni, gyors tollbamondását pedig épp oly szabatosan tudta követni, mint Bourrienne. Hugo Bernard Maret olyan „személye körüli miniszter“ fajta volt — a miniszteri czímet ugyan csak 1804-ben kapta meg — a kit azonban uralkodójának sokoldalúan felsőséges tudása mindenkor a személyi titkár színvonalán tudott megtartani. A szakminiszterek javaslatai az ő irodájában futottak össze s azokról neki kellett naponként az Első Consulnak beszámolnia, hogy annak döntését és aláírását megkaphassa. Az államtitkárságból jutott el aztán az államfő akarata a közigazgatás minden ágába. Gyakran Maret maga írta és látta el aláírásával, persze „megbízásból“, Bonaparte leveleit és utasításait;

a minisztertanácsnak minden ülésén részt vett; a „pénzügyi tanácsban“ (Conseil des finances), a hol a consulo-
kon és a minisztereken kívül havonta egyszer nagyobb-
számú államtanácsos is megjelent, hogy a szükség-
es rendszabályokat megbeszéljék, ő vezette a
jegyzőkönyveket; fáradhatatlan munkabírási ember
volt, akárcsak maga Napoleon.

Azokat a törvényeket és rendeleteket, a miket a
minisztériumok végrehajtás céljából átvettek, újonnan
szervezett alsóbbfokú hatóságok útján juttatták el a
megyékhez. 1800 februárius 17-én jelent meg az a
törvény, a melyen a francia közigazgatás szervezete
mai napig is nyugszik. E szerint minden megye igaz-
gatásának élén a préfet áll, minden kerület élén az al-
préfet s minden község élén a maire; mindhárom rendű
tisztviselőt a kormány feje nevezi ki s mindhárman a
belügyminisztériumnak vannak alárendelve. A forra-
dalom idején a vidék közigazgatása *választott* testü-
letek kezében nyugodott, a mi nemcsak pártosko-
dásra s egyéb visszasságokra vezetett, hanem csak-
hamar a középponti kormány nyal szemben tanúsított
nyílt engedetlenségre is, úgy hogy az 1795-iki direc-
torialis alkotmány az autonom községi helyhatóságokat
teljesen megszüntette. Napoleon a községi hatóságok-
kat most újra helyreállította, de közegeinek választ-
hatósága *nélkül* s az államtól való függésben tartva
azokat; az állam gyámkodott rajtuk, költségvetésü-
ket ellenőrizte s közmunkáikat engedélyezte, vagy
megtiltotta. A maire az állam által fizetett és kiren-
delt községi előljáró, a ki mellett községi tanács
működik, tisztán tanácskozási joggal; tagjait a lajstro-
mok alapján a préfet nevezi ki. Hasonlóképen álla-
nak az alpréfet oldalán a kerületi tanács, a préfet

oldalán pedig a főtanácsosok, a kiket az Első Consul nevez ki s feladatuk, hogy a megye közvetlen adóit kivessék, kiadásait megszavazzák s szükségleteit és érdekeit a kormánynyal közöljék. Ezzel szemben viszont számos olyan tisztviselői állás megszűnt, a melyeknek viselői régebben a lakosság legalacsonyabb rétegeiből kerültek ki és semmi lényeges munkát elvégezni nem tudtak. „A mi eddig — említi Pasquier feljegyzései során — 1789 óta a testületi tanácskozások döntésétől függött, most egyetlenegy ember döntésének volt alávetve; a megye és a kerület közigazgatása a präfet és az alpräfet igazgatási területévé lett. E változások mélyreható következményekkel jártak. A működésben való egység elve, a megfelelő felelősséggel egyetemben, csakhamar rendet teremtett a közigazgatás terén“. A forradalom első éveinek decentralizáló elveivel szemben most tehát szigorúan centralistikus rendszer lépett életbe, Napoleon mondása szerint: csupa Első Consulból álló hierarchia, kicsinyben. A Richelieu és XIV. Lajos bürokráciájához hasonló szervezet volt ez, ám azzal a lényeges különbséggel, hogy gépezetét most sem az egyes vidékek jogai és vámsorompói, sem a kiváltságos rendek és testületek kivételes helyzete nem akadályozhatta és gátolhatta, s hogy nem olyan népet igazgatott, a mely a szabadságra pusztán elméleti alapokon vágyott, hanem olyat, a mely e szabadságjogoktól már nagyon gyakorlati módon meg is undorodott.

1800 márczius elején nevezték ki az első präfet-eket, a nélkül, hogy Napoleon személyesen nagyobb mértékben közreműködött volna. A girondista Doulcet Pontécoulant és az ősjakobinus Jean Debry mellett

ugyan még itt is megtaláljuk a királypárti Laroche-foucauld grófot; ám Debry, a ki különben igazságos és pártatlan tisztviselő volt, mégis csak a kivételek közé tartozott. A többség a néhai Gironde-ból került ki, a fructidor idején nem túlságosan megrendszabályozott elemekből. Kiválogatásukat Bonaparte Lebrun consulra s a belügyminiszterre: öccsére, Lucianra bízta, a ki tárczáját nemsokára a tudós Chaptalnak engedte át, maga pedig Madridba ment nagykövetnek. (A radikálisabb elemeket, a kik szintén kielégítésre vártak, Cambacérès nagyobbbrészt bírói állásokban helyezte el, a hol a consuláris tekintélynek nem lehettek nagy ártalmára.) Az új préfet-k egyike sem panaszkodhatott munkahiányról. Az 1800. év folyamán még igen kevés adó folyt be, sőt a megyék adóösszegét is alig ismerik. A legalsóbb osztályú tisztviselőknek az állam félévi fizetésükkal adós; nehánya éhen hal. Künn a vidéken példátlan bizonytalanság uralkodik a közrendben. Megyénként 3000 koldust számolnak össze. A romladozó országutakat számos rablóbanda lepi el, a melyek el-elkalandoznak Páris közelébe is és a melyeknek rémtetteitől a tisztviselők jelentései hemzsegnék. Egyetlenegy megyében (Vaucluse) még 1801-ben is nem kevesebb mint 90 rablógyilkosság fordult elő. Számos község félelemből egy követ fuj a rablókkal s menedéket nyújt nekik. A városokban uralkodó viszonyok pedig mivel se jobbak, mint a vidékiek. „Nincs rendőrség“, írja Toulonról az egyik államtanácsos, „nincs utczeni világitás, minden éjjel feltört boltok, nincs kövezet, nincs tisztaság s a kórházakban nincs kenyér.“ Az új kormány csak nagynehezen tud első és legfontosabb kötelességének, az állampolgárok személye és vagyona

védelmének megfelelni. Az 1801-ben szervezett rendkívüli törvényszékek, a melyeket a hadsereg karhatalma támogatott s a már a directorium által megreformált csendőrség czélszerűbb elhelyezése, a melynek buzgalmát Napoleon azzal iparkodott megjavítani, hogy élére egy érdemes tábornokot állított, végre megtisztították az országot a véreskező söpredéktől s munkájukban nagy segítségükre volt a parasztság, a mely bizalommal kezd viseltetni az új kormány iránt. Már a következő 1802-dik évben is ritka a gyilkosság vagy útonállás. A városok közbiztonságáról az 1800 februárius 17-iki törvény gondoskodott, a mely az 5000 lakoson felüli községekben rendőrbiztosságokat, a 100,000 lakoson felüliekben pedig rendőrigazgatóságokat létesített. 1800 július 1-jéről kelt rendelettel Páris városa külön rendőrpréfet-t kapott, a kinek hatásköre az állami, közbiztonsági és községi rendészetre egyaránt kiterjedt. A kórházakat az eddigi állapotoktól eltérően, emberhez méltóbban alakítja át Chaptal s az irgalmas nővéreket újra bevonja a betegápolószolgálatba; bábaiskolát is alapítanak. A várost a Szajna balpartján lévő rakodópart kiépítésével, újabb útvonalak alkotásával (Rue de Rivoli) s a Louvre helyreállításával csinosítják; Párisnak bőségesen van ezentúl ivóvize s nagy gabonaraktárak létesülnek, hogy az eljövendő inségeknek könnyebben útját lehessen állani.

A mikor ilyen módon sikerült a lakosok életét és vagyonát biztosítani, beállott a föladat, hogy jólétüket is fejlesszék vagy inkább megalapítsák, mert az bizony ekkor már teljesen tönkrement. A forradalmi kormányok erőszakos pénzügyi rendszabályai, a háború, a mely megakadályozta a kivitt, a föld-

zetlen papirospénzzel való gazdálkodás, mindez mélyen aláásta az ipart és a kereskedelmet. Olyan gyáros, a ki annakelőtte Párisban 60—80 munkást foglalkoztatott, most tízzel is megelégedett. Az északi vidékeknek hajdan virágzó csipkeverőipara, Bretagne vászonszövése, Charente megye híres papirosipara szinte megsemmisültek; a lyoni selyemkészítés a műhelyek felére olvadt le, miután az antikizáló divat kizárólag a simulékony szöveteket juttatta kereslethez, ezeket pedig fejlettebb, új találmányú gépeitől támogatott termelésével úgyszólván csak Anglia tudta készíteni. Marseilleben hosszú hónapok forgalma együttvéve nem tett ki annyit, mint a forradalom kezdetén rövid néhány hété. A kikötők, kivált az óceán partjain lévők, eliszaposodtak, védőműveik összeomlottak, lakosságuk elnyomorodott. A mi kevés kereskedelem még volt, a tőzsdén bonyolódott le, a hol az igazi és képzelt értékek óriási és szüntelen változó különbözete valósággal csábított a játékra, vagy pedig a hadseregszállításokon való nyereszkeedésnek esett neki, a minél a vállalkozók és a megvesztegetett tiszték meggazdagodtak, persze a közember kárára, a kit a lelkiismeretlen állami politika az inség és a halál örvényébe kergetett. A kölcsönpénz kamatlába, a mely a directorium korában 60, sőt még több százaléknyi volt, 1800-ban is még mindig 36-on állott.

Az új igazgatás legelőbb is arra törekedett, hogy csatornák kiépítésével és — a községekkel egyetértésben — jó közutak teremtésével a forgalmat élénkebbé tegye. Majd az ipar részesült különös kedvezésekben. Napoleon angol gépészeket szegődttetett Párisba s már egy éven belül ötven szövőgyár ren-

delkezett új gépekkel. Francia mérnökök elsajátították az új találmányokat, megjavították őket s ezzel a honi termelést versenyképesé tették. Chaptal nem mulasztott el egy hetet sem, a nélkül, hogy valamely ipari üzemet meg nem látogatott volna, „iparfejlesztő társaságot“ alapított, a mely havonta tanulságos jelentést tett közzé, termelési statisztikát hozott létre, mely a kormány támogató munkájában zsinórmértékül szolgált, a gyapjuárú gyártását fejlesztő új gépekre díjakat tűzött ki s elrendelte, hogy a hatóságok ünnepein csak francia gyártmányokat szabad használni stb. Szövvöttárúkon a gyári jegyeknek rajt kellett lenniök s ezek törvényes védelemben részesültek. Napoleon még a divatot is segítségül hívta. Ez mostanában illedelmesebbé lett és Josephine példája a könnyű idegen szöveteket a belföldi gyártású selyem és bársony javára kiküszöbölte; Piemont földjének megszállása és utóbb annexiója az onnan származó nyersanyagokat főképen a lyoni gyáraknak juttatta földolgozásra. A francia ipar ily módon hamarosan fölvirágozott, gyártmányainak útját pedig a külpolitika egyengette a szomszéd országok felé — az angolok nem csekély bosszúságára.¹

Mindez persze csak úgy vált lehetségessé, ha a pénzügyi igazgatás teljes átalakítása útján a kormánynak sikerül a vállalkozók számára olcsó pénzt,

¹ Napoleonnak e dolgokban való aprólékos gondosságára jellemző példát Talleyrandhoz 1801 februárius 13-án írott egyik leveléből idézünk: „Lenárúk és batisztok Spanyolországban nem fizetnek vámot, de mindkét fajtán néha színes cartonból készült fodor is szokott lenni s a szomszédos állam egyes vámhivatalai ilyenkor túlnagy vámot rónak ki, míg más hivatalok simán átengedik . . . A király ez árúk számára újabb kivételes rendelkezést léptessen életbe“. Corresp., VII. 5365.

az állam hitelének tekintélyt, önmagának pedig az arra való eszközöket előteremtenie, hogy a lakosság szolidabb részének helyzetét gyökeresen megjavíthassa. Rendkívül érdekes történeti thema, hogy Franciaország, a mely a conventio és a directorium kemény uralma idején az értéktelen papirospénz tengerében már-már elmerülni készült, hogyan bírta magát rövid idő alatt mégis rendezett gazdasági viszonyok közé és szabályos valuta színvonalára földolgozni. Helyénvaló itt egy kissé visszatekintenünk. A forradalom arra törekedett, hogy a királyok uralma alatt számtalan czímen kimerült állami hitelt olyan módon segítse talpra, hogy az egyházi vagyont s a kivándorlott arisztokraták fekvőségeit állami vagyonnak jelentette ki s ezekre szóló utalványokat értékpapirosként bocsátott forgalomba. A fekvőségeket azonban eleinte, az általános bizonytalanság idején, jórészükből el sem lehetett adni, gyakran pedig az értük járó vételárt nem lehetett behajtani. A háború, a melyet a még ki nem próbált szabadság lázában egész Európának megüzentek, végtelen összegeket nyelt el, hasonlóképen sokba került Páris legalsóbb rendű népének eltartása is; az adók ezenközben nem folytak be, úgy hogy az említett állami utalványok (assignaták), miután nagyon elsokasodtak, teljesen elértéktelenedtek. Hanem azért még mind többet és többet bocsátottak ki belőlük, mert az állam híjával volt rendes bevételeinek. „Nem lehet tagadnunk“, jelentette ki 1796-ban az „ötszázak“ tanácsának egyik tagja, „hogy néhány év óta nagyon fölkapottá lett a szokás, hogy az emberek nem fizetnek adót“, öt évvel utóbb pedig Gaudin megállapította, hogy az állam, ámbár járadékpapirosai kamatait csak assignatákban

fizette ki, mégis több mint 200 milliónyi állandó deficitben szenvedett. A louisd'or 1795-ben 24 frankról 1800 papirosfrankra, 1796 februáriusában pedig egy ízben 8137 papirosfrankra emelkedett, úgy, hogy egy aranylibrát majdnem 340 papiroslibrával kellett megfizetni. A directorium erőszakos rendszabályokkal segített magán. 1796 márcziusában bevonta a forgalomban lévő 24 milliárdnyi assignatát s tulajdonosaik kárpótlásul csak harminczadannyi ú. n. territoriális-rendelvényt kaptak s ezek persze megint csak az állami birtokokra szóló utalványok voltak; s a kényszerárfolyam, a melyet e papirosok útravalóul kaptak, nem gátolhatta meg, hogy megjelenésük után már rövid néhány héttel értékük egyhuszadára s a következő években névértékük egyszázadára ne essenek. A mikor végre a kormány ráfanyalodott, hogy a kényszerárfolyamot megszüntesse, egyszeriben teljesen eltűntek a forgalomból. Arra szolgáltak ezek csupán, hogy néhány játékos egy év alatt megvegye a directoriumtól a nemzeti birtokok javarészét, hogy aztán továbbadja azokat, úgy hogy az állam elvesztette legtöbb uradalmát, készpénzben pedig értéküknek alig századrésze maradt a kezei között. Piszkos uzsorások és könnyelmű üzérek, a városokban számos nagy s kivált a vidéken a kisebb vállalkozók ily módon kerítették kezükbe a kolostorok és a régi nemes családok földbirtokát — mintegy 1.200,000-re tették akkoriban az ilyen új birtokosok számát — s ez oly gyors és gyökeres tulajdonváltóság volt, a minőre sem azelőtt, de még csak a hasonló jelenségekre is igen hajlamos XIX. században sem találunk példát. Ezentúl Franciaországban számolni kellett a föld-birtokos középosztályal.

Ha eredetileg az a szándék forgott fenn, hogy az állami birtokok értékével a franczia adósságokat fogják kifizetni, ilyen körülmények között erről természetesen szó sem lehetett. Már 1793-ban el kellett határozni a conventiónak, hogy az államadósságot mint fölmondhatatlan 5⁰/₀-os járadékadósságot fogja „a közadósságok nagy könyvébe” bevezetni. A kamatozó járadékok 1797-ben 250 millió franknál többre szaporodtak föl, a minek azonban csak egy negyedét fizették ki készpénzben, míg a többit a belga kolostorok birtokával gyarapodott nemzeti vagyponra szóló bonokban rótták le. Ez a teher ennek daczára is még mindig túlságosan nyomasztó volt s a directorium azzal iparkodott magán könnyíteni, hogy az egész állami adósságnak csupán egyharmadát tartotta meg a „nagy könyvben”, vagyis „consolidálta”, a másik kétharmadot pedig az állami birtokokra szóló bonokban visszafizette a hitelezőknek, vagyis „mobilizálta”. Mivel azonban e bonok, a kormány hitelének megfelelően, még 1798-ban névértékük 1¹/₂⁰/₀-ára estek, azért az állami adósságnak ilyen leírása nem volt egyéb egyszerű csődnél, a mely Franciaország hitelezőit követelésük kétharmadától fosztotta meg. Ám a harmadik, ú. n. „consolidált” harmadot sem fizették ki érczpénzben, hanem megint csak utalványok formájában kamatoztatták. Ily körülmények között a jóhiszemű üzleti köröknek kénytelen-kelletlen el kellett veszteniök az államban való minden bizalmukat. A nép nagy része pedig — s elsősorban a parasztság — továbbra is szilárdul megtagadta az adófizetést. 1800-ban az adóhátralék 600 millióra, mások szerint 1000 milliónál nagyobb összegre emelkedett.

Itt csak vasakarat teremthetett rendet. Gaudin-

nek, az új pénzügyminiszternek első lépéseiről már hallottunk. Hogy egy évig valamiképen biztosíthassa az állam megélhetését, mellesleg még mindig a drága kölcsönök s a szomszédok megsarczolásának régi útját taposta s olyan műveleteket vitt végbe, a miknek ugyancsak hamis csődformája volt. Legelőbb is rövid úton megtiltotta, hogy az adópénztárak beválsák azokat az utalványokat (delegatiókat), a mikkel a directorium fizette volt a szállítókat. E papirosok tulajdonosait a háborút követő időkre utasították. Ha rögtöni fizetést kívántak — 65 millió frankról volt szó —, ezt is megkapták, de csak úgy, ha ugyanolyan nagy összeget tüstént kölcsönképen az állam rendelkezésére bocsátottak. Nem kevésbbé önkényesen jártak el a 110 milliónyi függő adósság dolgában sem, a melyből 90 millió 1797-ből, 98-ból és 99-ből, 20 millió pedig az 1799-ről 1800-ra menő évből eredt. Erre most történtek kifizetések, de csak járadékokban, s ebből is csak az utolsó esztendő adósságát törlesztették 5^o/_o-os járadékban, a mely ekkortájt (1801 elején) ötvenen állott; a korábbi adósságleveleket három száztólival fizették, azaz a 90 millió 3^o/_o-os járadékot 54 millió 5^o/_o-ra számították át, újabb járadékcímleteket bocsátottak ki, s ilyen módon 90 milliót, a mivel az állam adós volt, 27 millióval törlesztettek le — olyan eljárás volt, a melyet az új kormány kényszerhelyzete is alig menthet ki. Ugyanez a törvény a „nem-consolidált“ államadósság kiegyenlítéséről is gondoskodott, vagyis ama bizonyos kétharmadról, a melynek árfolyama mostanában 2—3^o/_o-on állott. Gaudin 100-ért 5 frankot ajánlott, persze nem készfizetésben, hanem csupán 5^o/_o-os kamatozással, vagyis névleges 100 frankért

$\frac{1}{4}\%$ -ot, úgy hogy 400 milliónyi „mobilizált“ állam-adósság a költségvetésben 1 millióval szerepelt.

Mialatt azonban ilyen szerekekkel iparkodtak magukon segíteni, egyidejűen hasznos rendszabályokat is foganatosítottak, melyekkel az ilyen viszonyok megismétlődését meggátolták. Már 1799 november 24-én megyénként szervezték a „közvetlen adók igazgatóságait“, a melyek máig is fönmaradtak. Majd pedig az adókivetést, a mely eddig évről évre ingadozott, biztos alapokra helyezték. „Vagyonbiztonság csak ott lehet“, így szólt Napoleon, „a hol az adókulcs nem változik évenként.“ Tervbe vette az ország új kataszteri fölmérését, a minőt már tíz évvel előbb is terveztek volt. 1801 szeptemberében megalapították a vámok és a telekkönyv középponti igazgatóságait s az állami erdőségek újonrendezett kezelése az eddigi jövedelmet majdnem kétszeresére emelte. S a miként újra rendezték az állam bevételeit és magángazdálkodását, a mely a pénzügyminiszter rendelkezése alá tartozott, szintűgy megreformálták a kiadásokat és az állami adósságok ügyét, 1801 szeptemberében pedig külön „kincstári minisztériumot“ alapítottak, a melynek élére Barbé-Marbois államtanácsos került.¹ E minisztérium fönnhatósága alá rendelték az egyik új intézmény, az államadósságot törlesztő pénztár (Caisse d'amortissement) főigazgatóságát, a melyet az adótisztviselők biztosítékaiból alapítottak s a melyet 1801 júliusa óta az ügyes Mollien vezetett; ez az

¹ A pénzügyi igazgatásnak két minisztérium között való ez az elosztása 1815-ig érvényben maradt. Napoleon azzal iparkodott ezt a rendelkezését igazolni, hogy kijelentése szerint egy minisztere sohasem nyujthatja neki azt a biztosságot, mintha ketten ellenőrzik egymást.

intézet tetemesen fölsegítette az állam hitelét, a mi elvégre is főfeladata volt; mert „amortizálni“ valója tulajdonképen nem volt, igazgatójának kijelentése szerint csak „az árfolyamüzérek játékait kellett megzavarnia“, a mi persze nem mindenkor sikerült. Állami birtokokban a directorium mintegy 300 milliónyi értékű eddig el nem adott maradékot hagyott a consulatusra örökségül. A helyett, hogy elődei példájára ezt a maradványt elpazarolta volna, Napoleon 70 milliót a törlesztési pénztárhoz utalt át, s ennek az volt a főadata, hogy e birtokokat apránként eladogassa s a befolyó pénzt az állami járadékok visszavásárlására fordítsa, a mivel azt akarta elérni, hogy a járadékok megtartsák 50-es és azon felüli árfolyamukat, a melyre a luneville-i béke után immár felküzdöttek magukat. További 120 milliónyi nemzeti birtokot, jövedelmével egyetemben, a közoktatásügybe, 40 milliót pedig a rokkantellátásba fektetett s ezzel tehermentesítette a költségvetést. Nemsokára pengőpénzben lehetett az államadósság kamatait kifizetni, a mi a kormány iránt való bizalmat a legszélesebb körökben és rendkívüli módon növelte s Napoleon népszerűségét szintén öregbítette. A siker váratlanul nagy adójövedelemben nyilatkozott meg, kivált az amiens-i békekötés után, a mely a kivándorlottak birtokainak új tulajdonosait csakúgy megerősítette tulajdonjogukban, mint a hogyan a concordatum azokra volt megnyugtató hatással, a kik egyházi birtokot szereztek. Az 1802-iki pénzügyi esztendő fölösleggel zárult.

Napoleon óvakodott attól, hogy e kedvező fordulatot netalán újabb közvetett adókkal, a miket Gaudin tanácsolt, kockáztassa. Nem mintha elvileg elle-

nezte volna őket. Nagyon jól tudta ő, hogy pl. az angol állam elsőségét ezek az adók teszik ki, s hogy ezenfelül már csak azért is igen ajánlatosak, mert „az adószedő keze láthatatlan marad“ bennök. Ezek az adók eddig a francia költségvetésben is mindenkor megtették a maguk kötelességét. De azért mégis csak consulátusa vége felé határozta el magát Napoleon, hogy az itelokra fogyasztási adót vessen. Az ipar és kereskedelem támogatása végett 1800 januárius 18-án magánbankok mintájára, 30 milliónyi tőkével megalapította a „Banque de France“-ot, Franciaország bankját; alaptőkéjében az állam 5 millióval vállalt részesedést, mely összeg a pénzügyi tisztviselők biztosítékaiból került. Napoleon maga 30 ezerfrankos részvényt jegyzett s környezetét is rábeszélte a résztvevésre. A bank üzletkörébe tartozott: váltók leszámítolása, letétek kezelése, az értékpapirokkal való kereskedés, előlegek nyújtása, 1803-ban pedig kizárólagos jogot nyert bankjegyek kibocsátására. Ettől az időtől kezdve a váltókamat 6⁰/₀-ig szállott le, a mi a pénzforgalmat lényegesen megélénkítette, az iparnak és kereskedelemnek s végeredményében az állam pénzügyeinek is javára vált. Mindehhez még a tőzsdét illető rendelkezések, a forradalom által megszüntetett kereskedelmi kamarák visszaállítása, gyakoribb országos kiállítások rendezése s más hasonló intézmények szervezése járult. Miután pedig az állam tehetsége szerint megfelelt a maga kötelességének, a nép sem akart hátrább maradni. A kormány pénzügyi vállalkozásai ismét megnyerték a szilárd kereskedővilág bizalmát.

Ez az egész szervezet azonban tartós siker híján maradt volna, ha egyidejűleg nem állapították volna

meg végérvényesen s nem hirdették volna ki mindeneknek, a kiket illet, hogy az egyeseknek egymás között mi a joga és a kötelessége. Olyan törvénykönyvre irányuló követelés, a mely a forradalom által gyökeresen megváltoztatott jogviszonyokat tisztán és határozottan leszögezze, immár elodázhatatlan volt. Az 1789-ik esztendőig Franciaországban nem volt egységes jogszolgáltatás: északon túlnyomóan a XVI. század óta alakuló szokásjog (Coutumes) uralkodott, délen a római jog (Droit écrit) játszott nagyobb szerepet, ezeken kívül aztán számos helyi jogszokás volt még érvényben. Már a forradalmat megelőzően is Maupeou cancellár rámutatott a jogszolgáltatás újjáalakításának s a sokfajta jogi tétel egybegyűjtésének és egyszerűsítésének szükségességére. Ekkor azonban bekövetkezett a fölfordulás, mely legfőbb alapelvével: „Egyenlő jogot mindenkinek“ önmagától is véget vetett a francia jogi élet sokféleségének. Az 1791-iki alkotmány új általános polgári törvénykönyvet ígért; 1793-ban megismétlődött ez az ígélet s az általános büntetőtörvénykönyvre is kiterjeszkedett; de még 1799-ben sem került a sor sem az egyikre, sem a másikra, s a november 10-iki éjjeli ülésen, a melyen Napoleon az államhatalmat átvette, a két bizottságnak újra lelkére kötötték a törvénykönyv megszerkesztését. Most végre egyetlen egy ember erős akarata végrehajtotta azt, a mit sokak szándéka elérni nem tudott. 1800 augusztus 12-én Napoleon négy kiváló jogászból álló bizottságot nevezett ki: Tronchet, Bigot de Préameneu és Portalis, az egykori „vének“ közül valók voltak, titkáruk pedig Malleville; feladatuk az, hogy a polgári törvénykönyvet megszerkesszék. A munkát részekre

osztották föl egymás között s Cambacérés tervezetét vették alapul, a melyet ez annak idején a conventio elé terjesztett volt, s már négy hónap múlva befejezték az egész művet. Ekkor aztán, miután a föllebbezési törvényszék és a semmitőszék is leadták a maguk véleményét, letárgyalták a javaslatot az államtanácsban, a hol olyan jogászok, mint Boulay de la Meurthe, Berlier, Abrial s a két consul: Cambacérés és Lebrun átnézték az egészet; közben nem ritkán maga Napoleon is hozzászólt s döntést idézett elé. Fültnök mondják el, minő éleselméjű megjegyzéseket tett s milyen világos nézeteket vallott, a mibe persze olykor egy-egy éppenséggel nem jogászos fölfogás is elegyedett.¹ Miután azonban a két kamara egyes czimeket elvetett, a Code civil különböző változtatások után s a kamarák összeállításában (l. lejjebb) csak az 1804-ik év folyamán láthatott napvilágot. A törvénykönyv sok mindent átvett a régi „Coutumes“-ökből, de talán ennél is többet a „Droit écrit“-ból. A forradalom szabadság- és egyenlőségelvének, a melyet a forradalmi évekből származó javaslatok következetesen végigvezettek, a mennyiben például a családfő jogait a feleséggel és a gyermekekkel szemben bizonyos fokig megnyirbálták, a válókokat lehető tág körre kiterjesztették, a törvényen kívül született gyermekeknek bizonyos föltételek mellett ugyanazokat az örökösödési jogokat biztosították, mint a minők a törvényes gyermekeket megilletik, most

¹ A mi nyomtatott jegyzőkönyvekben megjelent, gyakran sem szószerint, sem értelme szerint nem felelt meg annak, a mit igazában elmondott. Thibaudeau államtanácsos „Mémoires sur le Consulat“-jában (426. s. k.) egész sor ilyen példát állított össze.

nem egyhelyütt a római jog tekintélyelve előtt háttérbe kellett szorulnia, a melynek kivált Napoleon volt meleg szószólója. Miként az államban a kormányzó hatalmat korlátlanak akarta látni, éppúgy óhajtotta, hogy az atya és a férj akarata a családban szabadon uralkodjék; tudjuk pl., hogy főként az ő befolyására történt a házassági válókoknak a feleség kárára való megszorítása s más efféle. Egészen véve azonban az új alapelvek és a rég meggyökerezedett jogi formák kiegyenlítésének rendkívül értékes műve volt ez az új törvénykönyv. A forradalom megszüntette az örökölhető nemességet, a Code civil nem frissítette föl; a forradalom az örökösödési jog terén kimondotta, hogy a különböző korú és nemű gyermekek egyforma jogot élveznek, a Code civil pedig elismerte ezt; a forradalom — bár nem minden habozás nélkül — a zsidóknak megadta a teljes polgárjogot, a Code civil ezt a jogot fönntartás nélkül helybenhagyta; a forradalom a minden néposztály és felekezet számára egyforma anyakönyvet s a polgári házasságot alapította meg és a Code civil mind a két intézményt megtartotta; a forradalom a házasságot fölbonthatónak jelentette ki s a Code civil is hasonlóan járt el. Így Franciaország végre hozzájutott olyan jogrendszerhez, a mely az összes polgári viszonyokat felölelte. Franciaország első consuljának vitathatatlan érdeme marad ez s a francia polgári törvénykönyv joggal viseli ezért a „Code Napoléon“ nevet.

Hasonlóképen aztán a büntetőjog, a törvénykezési eljárás és a kereskedelmi törvénykezés terén is végérvényes codificatiókra került a sor;¹ mindannyija

¹ A büntetőtörvénykönyvre (Code pénal) és a büntető eljárásra (Code d'instruction criminelle) vonatkozó tárgyalások

olyan mű, a melyeknek tartalmára e helyütt még csak futólagosan sem térhetünk ki; értékükről azonban érvényességüknek nagy köre tanuskodik. Mert e törvénykönyvek hatása Franciaország határain túl is messzire kiterjedt: mindenüvé, a hová Napoleon hatalma eljutott, magával vitte az új jogi elveket is, s a mikor utóbb eljöttek azok az idők, a melyek a francia népet visszaszorították régi határai közé, egykori nagyságának tartós emlékeül törvényei ott is fennmaradtak. A Code Napoléon egészen a közelmúlt időkig érvényben volt a rajnamelléki porosz, bajor és hesszeni területen s csekély változásokkal a badeni nagyhercegségben, Hollandiában, Belgiumban, Olaszországban s egyebütt. A francia büntető pörrend, nyilvános és szóbeli eljárásával és esküdtbírói intézményével egészen a közelmúlt időkig érvényben volt a rajnamelléki országokban. A Code de commerce

1801 márcziusában szintén megkezdődtek ugyan, de csak 1810-ben nyertek befejezést. Ennek oka Napoleonnak az esküdtzéki intézmény ellen érzett idegenkedésében rejlett, a miben ő az uralkodó tekintélyének korlátozását látta s a személye ellen irányuló merényletek ellen túlkeves védelmet talált benne. Bár az alkotmány 62. szakasza egész határozottsággal megígérte ezt az intézményt, ő azért mégis legszívesebben egészen elejtette volna. Mivel azonban ezt sem a törvényhozótestületeknél, de még magánál az államtanácsnál sem bírta keresztülvinni, 1804-ben egészen beszüntette a büntetőtörvénykönyvről való tárgyalásokat s csak 1808-ban fogott ismét hozzá. Az esküdtek jury-jét ugyan ezután is fenntartották, de az állandó külön bírói székek által azok hatáskörét tetemesen megszorították. A polgári pörrendtartás (Code de procédure civile) 1802-ben kapta meg tervezetformáját, 1806-ban a törvényhozótestülelél került s 1807-ben lépett érvényre. A kereskedelmi törvényt (Code de commerce) 1801-től 1807-ig tárgyalták s érvénye 1808-tól kezdődött.

csekély változtatásokkal Európa különböző országai-
ban máig is érvényben van s úgyszólván mindenütt
mintául szolgált, a hol kereskedelmi törvényeket alkot-
tak. A törvénykönyvekkel együtt pedig az egyenlőség
alapelvei, a mikén nyugodtak, szintén elszármaztak az
idegen országokba s a művelődés átvitelének olyan
folyamata ment végbe, a mely hivatva volt reá, hogy
rövid idő alatt, az ellene támadó mindenfajta reactio
daczára, egy egész világ képét megváltoztassa. Vajjon
ki nevezhetné kicsinynek azt az embert, a kinek erős
keze fogta mindennek az emelőjét?

A jelen nemzedék jogviszonyainak és jólétének
rendezéséről Napoleon az elkövetkező nemzedék kép-
zésére és nevelésére tért át. A forradalom, mint
egyebüttl, a közoktatás terén is ki tudta selejtezni a
hasznavehetetlent, föl tudott állítani nagyértékű elve-
ket, meg tudott fogalmazni nagyszabású terveket, de
maradandó és tartós alkotása alig volt. Az egyenlő-
ségről szóló sarkalatos elvet már az 1791-iki alkot-
mány is bevitte az iskolai oktatásba: „Nyilvános köz-
oktatást kívánunk szervezni, a mely a valamennyi
ember számára nélkülözhetetlen ismeretek tekinteté-
ben mindenkire nézve hozzáférhető és ingyenes lesz”.
Ám Talleyrand és Condorcet kitűnő munkatervezetei-
nek daczára sem került még jó ideig a sor valamely
nagyobbszabású törvényre, az iskolaügy pedig ez idő
alatt majdnem egészen tönkrement. 1795 októberé-
ben jelent meg aztán az új tanítási szervezet, a mely
a községek számára elemi, a megyék számára közép-
ponti iskolákat s azonkívül tíz, különböző hivatásnak
megfelelő szakiskolát vett célba. S csak az volt a
baj, hogy e nagyszabású mű sikeres végrehajtására
szükséges csend és rend ekkoriban hiányzott az

országban, itt-ott pedig a községek jóakarátán is mult a dolog, a melyek szívesen megtakarították volna e költségeket. Még 1800-ban is igen gyéren állottak fönn elemi iskolák, kevés is volt a tanítvány és a tanító, s a jelentést tevő államtanácsos nem tudott jobb megoldást javasolni, mint hogy ez iskolák vezetését bízzák a plébánosokra, mert sok helyütt a hiányzó vallásoktatást tartják a népiskolák elsorvadása okának. Az iskolai épületek — még Párisban is — siralmas állapotban voltak. A középonti iskolákban, ahol sem vizsgákat, sem diplomákat nem ismertek, a kor rideg jellegének megfelelően: csupán a matematikai és technikai szakok találtak pártolókra, a többieknek nem akadt hallgatója. S ugyanígy állott a dolog a szakiskolákkal is. A conventionnak 1794. évi fontos alkotásai ez izgatott időkben nem tudtak életerőre kapni s hiányzott a kellő hatásuk. A kiváló „polytechnikai iskolának” csak kevés hallgatója akadt, a tanítóképzésre szolgáló „normális iskola” nem egészen egy évig állott fenn, a gyógyászati iskolák (*écoles de santé*), gyakorlati tanfolyamaikkal egyetemben, hiába vártak a megfelelő pártolásra, az „ipari museum” (*Conservatoire des arts et métiers*), a melynek az lett volna a hivatása, hogy a munkások szemléleti oktatását szolgálja — Descartes-nak, a XVII. század e nagy bölcselkedőjének egyik legfényesebb eszméje — egészen a directorium végső koráig teljesen elhanyagoltan állott. Így az eszme megvalósítása szintén a consulátusra várt.

A belügyminisztérium kebelében még 1799 deczemberében külön szakosztályt szerveztek a „tudományok és művészetek” számára, a mely osztály két év multán a „közoktatásügy főigazgatóságává” alakult ki. 1802

május 1-én aztán új iskolai törvény látott napvilágot: minden vidéki község köteles az alpréfet felügyelete alatt álló elemi iskolát fölállítani, ennek tanítóját a maire nevezi ki; az iskolák elhelyezéséről a községek kötelesek gondoskodni; mérsékelt tandíj biztosítja ez iskolák fennmaradását. Írás-olvasás-számolásnál s a katechismusnál többet emez iskolákban nem tanítottak. A városokban a préfet felügyelete alatt álló magasabb iskolák (écoles secondaires) keletkeztek, a melyeket a kormány véleménye és jóváhagyása alapján magánosok tetszésük szerint alapíthattak és tarthattak fenn. Volt ezenfelül 32 állami lyceum bennlakással, classikus (de görög nyelv nélkül) és reális irányú tanítással; ezekbe az intézetekbe a magasabb iskolák jobb tanulói léphettek föl, s egy ötödük az előírt idő leteltével a felső szakiskolákba léphetett be.¹ Az egész iskolaügy szemmeltartására tanfelügyelőket neveztek ki, s hogy az új rendszerben minél előbb fölpezsdülhessen az élet, a kormány nem kevesebb mint 6400 tanulónak szabadhelyet engedélyezett s ebből 2400-at érdemes tisztviselők és katonák fiaival töltött be. Sok szó esett róla, hogy az első consul a tanítórendi testvérek egy ágának (frères ignorantins) újra megengedte a tanítást, noha a concor-

¹ Az 1802 május 1-én kelt törvény kilencz ilyen szakiskolát ismer: 1. jog, 2. orvostudomány, 3. természettudományok, 4. mechanikai és vegyészeti technologia, 5. magasabb matematika, 6. földrajz, történelem és politikai gazdaságtan, 7. rajzoló művészetek, 8. csillagászat, 9. zene és zeneköltés-tan. A jogi facultásokat kilenczre emelik; az orvostudományi facultások elfoglalják a conventio által alapított „gyógyiskolák“ (écoles de santé) helyét. Idők multán az országban tizenegy theologiai facultás alapítására is került a sor, közülök kilencz katholikus és kettő protestáns.

datum értelmében valamennyi congregatio megszűnt. Alacsonyabb és magasabb fokú papi magániskolák keletkeztek. A leányok tanítását az apáczákra bízták. Az oktatás ez ágának Napoleon ép úgy nem volt barátja, mint más kérdéseknek sem, melyek a nőnek az államban való helyzetére vonatkoztak. Roppant nagyfontosságú volt, hogy a közelmúlt időknek a technikai oktatás terén való alkotásait új életre keltették: az „École polytechnique“ jobb szervezetet kapott; a keleti megyékben bányászati iskolák alakultak; az „École des ponts et chaussées“ új szabályzatot nyert; a „Conservatoire des arts et métiers“-t véglegesen tanintézetté alakították át; Compiègne-ben igen jó művezető-iskola létesült. A közoktatásügy így a népjólét szolgálatába állott s elősegítette a gazdasági föllendülést.

E rendelkezésekkel Napoleonnak nem annyira az ismeretek ápolása, mint inkább az volt a célja, hogy gyakorlatiasan nevelt és engedelmes alattvalókra tegyen szert, a kiknek képzettsége azonban éppenséggel ne emelkedjék olyan magaslatokra, hogy onnan kormányzása tetteit netalán elfogulatlan kritikával meg tudják bírálni. A mikor Fourcroy, a közoktatásügy főigazgatója, 1802-ben többszörösen tagolt részletes középiskolai tervezetet nyújtott át neki, Napoleon azzal a megjegyzéssel utasította vissza, hogy túlságosan mélyreható és tágkörű: „Egy kis latin nyelv, egy kevés matematika, másra nincs az embernek szüksége“, mondá. Másrészt azonban mindenkor a kellő tisztelettel viseltetett az exact tudományok és képviselőik iránt. Csakúgy mint a művészet mestereivel, a tudomány képviselőivel is szívesen érintkezett és soha sem szűnt meg olyan embereket czímekkel

és méltóságokkal kitüntetni, a kik tehetségükkel és tudásukkal megnyerték becsülését — azoknak kivételével azonban, a kiket az „ideologus“ névvel szeretett illetni s a kikhez főként az Institut „erkölcspolitikai“ szakosztályának tagjait számította. A mikor 1802 május 19-én a becsületrendet alapította, hogy az állam körül akár katonai, akár polgári szolgálatban szerzett érdemet megjutalmazhassa, az új rend főkanzellárjává Lacépède-et, a természettudóst nevezte ki.¹

Az állam összes erői összefoglalásának e rendszerébe igen rosszul illett bele, hogy a franczia nemzetnek még mindig volt olyan része, a melyet tör-

¹ Az 1802-iki törvény értelmében a becsületrend tagjainak beléptükkor többek között azt is meg kellett becsületükre fogadniok, hogy küzdeni fognak minden olyan törekvés ellen, a mely a hűbéri uralomnak minden jelvényével és címével egyetemben való visszaállítását czélozná. A rendtagok jelvényei és tiszteletdíjai szemet szúrtak az elvhű köztársasági pártiaknál. Az egyenlőség elvétől való eltérést látták ebben, valami új nemességet, a monarchikus állami kisegítőeszközök-höz való visszatérést, s Napoleonnak nem egy szemrehányást kellett hallania. „Kétlem — válaszolta —, hogy valaha létezhetett köztársaság ilyesfajta megkülönböztetések nélkül. Gyermejjátéknak (hochets) nevezik az ilyesmit, nem bánom, de ilyen gyermekjátékkal lehet a férfiakat vezetni.“ Egyébként pedig nemcsak a játékszer, hanem a csengő pénz is közreműködött a rend hathatós szerepében, mert a rendtagok közül a 100 főtiszt évi 5000 frankot, a parancsnokok 2000, a tisztek 1000 s a legionariusok 200 frankot kaptak; a tizenöt cohors mindenike 200,000 franknyi járadékot érő állami birtokot kapott. Itt is, úgy mint a középiskolai ösztöndíjagnál s egyéb esetekben, Napoleonnak az volt a törekvése, hogy a hadseregben és a tisztviselői karban minél több személyes támogatást szerezzen magának, már csak azért is, hogy a concordatum kedvezőtlen hatásának ilyen módon vegye el az élet.

vény ereje tartott távol a hazától. Ezek egyrészt azok a kivándorlottak voltak, a kik már a forradalom kezdetén önként hagyták el az országot, másrészt pedig olyanok, a kik utóbb a radikális hatalmasok rémuralma és fenyegetései elől menekültek el hazájukból. Még a directorium idején is felújították a törvényt, a mely hazatérésüket halállal büntette. Napoleon, hogy kormányzatának erejére nézve semmi kétség sem támadhasson, eltért ettől az elvtől. Ebben a kérdésben is ki akarta mutatni, hogy mennyire független valamennyi párttól. Az alkotmány, hogy az új tulajdonosoknak biztosítsa azokat a birtokokat, melyeket a kivándorlóktól elkobozott, az utóbbiak visszatérését megtiltotta, ugyan s a jövőre nézve is kizárt minden kivételt, Napoleon azonban nem nagy ügyet vetett e rendelkezésre, hanem szándékát lépésről lépésre megvalósította. Már 1800 februariusában és márcziusában olyan rendeletek láttak napvilágot, a melyeknek értelmében a kivándorlottak lajstromait lezárták s a melyek szerint azokat a kérvényeket, a melyek a lajstromokból való törlésekre vonatkoztak, soron kívül kellett elintézni. Októberben már az asszonyoknak és gyermekeknek, továbbá egyes kereseti osztályoknak s ama sok ezer papnak, a kiket a törvény annak idején hazájából elzavart, megengedték a visszatérést. Végül, tüstént az amiens-i békeszerződés közzététele után, 1802 áprilisában, általános amnestiát engedélyezett, a melyben csak azt a kikötést tette, hogy a hazatérők kötelezzék magukat, hogy a köztársaság ellen mit sem fognak kezdeni s annak ellenségeivel semminő összeköttetést nem fognak fönntartani. Ez volt a döntő lépés. Alig jelent meg ez a törvény, máris körülbelül 40,000 család (csaknem 140,000 taggal)

visszatért Franciaországba. A mi birtokaik közül még nem került eladásra, azt — az erdőségek kivételével — visszakapták; az utóbbiakat, így mondták, nem akarták önkényes írtásnak kiszolgáltatni. Ezzel s a hazai schismának a concordatum útján való elintézésével Franciaország újjászervezése lényegében befejeződött.

*

Ez a munka nem mehetett végbe minden ellentmondás nélkül. Napoleonnak mind nyiltabban föllépő autokrata hajlandósága — hisz már azt is mondogatták róla, hogy Nagy Károlylyal szokta magát összehasonlítani s hogy önmagában holmi „Galliai császárságot“ tervezget — a két kamarában és azokon kívül is egyre több ellenfélre akadt. Ilyenek voltak elsősorban a szabadelvű alkotmánypártiak, a kik Benjamin Constant, Staël asszony benső barátjának vezetése alatt, a tribünatusban és a társaságokban egyaránt nyíltan fölléptek az első consul absolutistikus törekvéseivel szemben s a kik, minthogy egyúttal hasznos és szükséges alkotásait, pl. pénzügyi és jogi törvényeit is megtámadták, egyéb eredményt nem értek el, mint hogy csak továbbsegítették megkezdett útján. Mellettük ott voltak aztán az elkeseredett jakobinusok és „anarchisták“, a kik titkos összejöveteleiken — a melyekről egyébként Fouché ügyvivői útján mindenkor pontosan értesült — még attól a gondolattól sem riadtak vissza, hogy Bonapartét megöljék; terveiket, a melyek október és november hó folyamán már-már közel állottak a megvalósuláshoz, még idejében meg lehetett akadályozni. Ott voltak végül a merev királypártiak, a kik mindenkor híven kitartottak XVIII. Lajos mellett s Napoleont, mint

terveik egyik akadályát, gyűlöltek, kivált a mióta a trónkövetelő két levelére, a melyben az a visszatérendő király kitüntető kegyéről eleve biztosította, a következő szavakkal válaszolt: „Francziaországba való visszatérését nem szabad kívánnia; útja 500,000 holttetemen vezetné keresztül; áldozza föl érdekeit Francziaország békéjének és boldogságának; a történelem ezt Önnek nagy érdeméül fogja betudni.“ Ezek az engesztelhetetlenül gyűlölködők végre is hajtották azt, a mire a jakobinusok csupán készülődtek. A mikor az első consul 1800 december 24-én este az Operába kocsizott, a St. Nicaise nevű kis utczában, a mely akkoriban még a Tuileriák és a Louvre között feküdt, pokolgéppel (puskaporral, golyókkal és tűzijátékhoz való anyaggal töltött hordó) támadták meg, mely szerencsére kocsija mögött robbant föl, ott több járókelő életét kioltotta, de a consul maga sértetlen maradt. Eleinte ezt a gatzettet is a radikálisok művének hitték s közülök Napoleon, a senatus és az államtanács beleegyezésével — a tribunusok és a törvényhozótestület megtagadták a közreműködést — kormányrendelet útján százharminczat kínos száműzetésre ítéltetett. Az igazi tetteseknek csak később jöttek a nyomára, ekkor azonban nagyobb részük már elmenekült volt s csak kettőjüket lehetett kivégezni. A királpárti Chouans-ok Angliában tartózkodó vezetőjével, Georges Cadoudal-lal szövetkezve tervezték meg ezt a gyilkossági kísérletet. A terroristák azért mégis száműzetésben maradtak, „mert“, mint Fouché mondá, „nem csupán arról van szó, hogy a multakat büntessük, hanem mindenekelőtt arról, hogy a társadalmi rendet fenntartsuk“. Guyanán és a Sechelles-eken csaknem mindannyi elpusztult.

Ezenfelül ugyanezzel az állambölcselettel egy füst alatt még egy sor köztudomású demokratát is kipusztítottak a Seine megyéből azon a czímen, hogy „szeptemberianusok és anarchisták“, másokat pedig kivételes bíróság elé állítottak, anélkül, hogy bűnöségükre teljesen kielégítő bizonyítékokkal rendelkeztek volna. Az államtanácsban aztán Napoleon úgy fejezte ki magát, hogy ezt a kedvező alkalmat ki kell használni, hogy a köztársaságot egyszersmindenkorra megtisztogathassák. Bátyjának, Józsefnek néhány év múlva ezt írta erről az ügyről: „Francziaországban nem lelhettem meg előbb nyugalमत s a jó-érzelmű polgárságba nem önthettem előbb bizalmat, mielőtt vagy kétszáz lázongót el nem fogattam s a kolóniákba nem küldtettem. Ettől fogva a főváros hangulata szinte egy csapásra megváltozott“.

Ezzel a cselekedettel Napoleon, a kit az életéért való folytonos rettegés nagyon idegessé tett, s az Anglia által fizetett kémiszolgálat, valamint a saját környezetében támadt titkos szövetkezés (a mely szüntelen a halálával számolt s a melytől még minisztere: Talleyrand, sőt talán még fivérei sem állottak egészen távol) végtelenül izgatott, elérkezett az önkényuralom küszöbére. Önkényes tette volt már az is, hogy 1800 januáriusában hetvenhárom politikai újság közül nem kevesebbet mint hatvanat elnyomott s bárminő újabb napilap alapítását megtiltotta.¹ S ön-

¹ E rendelettel Napoleon csúnyán fizette ki azokat az újságokat, a melyeket még alig négy éve, mikor elindult az olaszországi hadjáratba, kérve-kért, „hogy róla és csakis róla írjanak“, a melyeket utóbb is oly sűrűn használt föl a maga számára, a melyek valóban tetemesen hozzájárultak hírnevének kialakulásához. Ez azonban csak az első lépés volt azon az

kényesen járt el akkor is, a mikor és a hogyan 1802-ben a tribunátusban támadt ellenzék ellen védekezett. A mikor ez a testület, a mely már az anarchisták ellen hozott törvényt is elutasította, most, (mint fentebb már említettük), a Code civil-nek ama részeit is visszavetette, a melyeknek megszövegezésében maga Napoleon is résztvett volt, a consul, miután a kormánynak nem volt meg a joga, hogy a kamarákat föloszlassa, eleinte valósággal újabb államszínvonalra emelkedésén gondolkozott, de aztán — a mint mondják: Cambacérès rábeszélésére — mégis engedett s látszólag alkotmányos megoldást keresett. A VIII. év alkotmányának 38. cikkelye elrendelte, hogy 1802-től kezdve évente a tribunátus és a törvényhozótestület tagsági helyeinek egyötöde új tagokkal töltsék be. Ez az időpont most elérkezett. Mivel azonban az alkotmány nem rendelkezett a tekintetben, hogy a felújításnak *miképen* kell megvalósulnia, egyszerűen nem sors útján döntötték el, hogy kinek kelljen kilépnie, a hogyan pedig ez rendjén lett volna, hanem megnyerték a senatust

úton, a mely már rövid néhány év multán a censurának újból való életbeléptetésére vitte. Az 1803 szeptember 27-ikéről kelt rendelete így szól: „Hogy a sajtó szabadságát biztosítsuk (!), ezentúl egy könyvkereskedés sem adhat el olyan művet, a melyet előzőleg az e célra rendelt kormánybizottságnak be nem mutatott, a mely bizottság a művet visszaszolgáltatja, ha abban nincs kifogásolnivaló.“ Hasonló rendelkezést kiadtak már 1800-ban is az újon színrekerülő darabok dolgában. A mi az első consult a hírlapok ellen való eljárásában bátorította, az a körülmény volt, hogy maga a belső békén aggódó közönség is szívesen látta a többségében veszekedő s nagyrészt romlott sajtó megrendszabályozását. L. Welschinger: La Presse sous le Consulat et l'Empire. 17. o.

annak a fölfogásnak, hogy választása ne csupán az újonnan belépő tagokra, hanem azokra is vonatkozzék, a kiknek a két testületből ki kell majd válniok. A senatus, Napoleon kegyelmének elvesztésétől félve, engedelmeskedett, s így a tribunátus és a törvényhozótestület egyszeriben megtisztult a nemtetsző elemektől, Benjamin Constant-tól, Chénier-től, Chazaltól, Daunou-tól s a többitől (1802 januárius). Helyüket sokkal alkalmazkodóbb emberekkel töltötték be, a kik az eddig heves ellenkezéssel fogadott javaslatok közül nem egyhez, de azonfelül olyanokhoz is, a melyeket a kormány még be sem nyújtott, pl. a kivándorlottakról szóló rendelkezéshez, a concordatumhoz, a becsületrendhez stb. már eleve bejelentették hozzájárulásukat. A mikor ez alkalommal fivérei arra figyelmeztették az első consult, hogy ellenzék nélkül nem maradhat s e részben Anglia példájára hivatkoztak, Napoleon így felelt: „Én még eddig semmiféle ellenzék hasznát megérteni nem tudom. Akármilyen legyen is az, végső eredményben mégis csak arra törekszik, hogy a kormány tekintélyét a nép szemében lerontsa. És ha akárki ülne is az én helyemen s nem fogja, úgy mint én, a fecsegőket elhallgattatni, megláthatja, hogy hová jut. Én mondom nektek, uralkodáshoz a hatalom tökéletes egységségére van szükség“. Az új kamarák hivatása volt, hogy ezt a szükségletet kielégítsék.

Nagyszabású terveibe nem igen illett bele, hogy megválasztása az alkotmány értelmében csak tíz esztendőre szólt. Ezért nem is nézte jó szemmel az 1799-iki alkotmányt, aminthogy, hasonló okból, az 1795-ikit valósággal gyűlölte. Uralkodni akart Franciaországon, uralkodni úgy, a hogyan a többi feje-

delem uralkodott a maga országán, nem megszorítva és megalázva egy piczi paragrafus béklyójától, a mely büszke vágyainak olyan határt szabott, a melyet bárki percnyi pontossággal kiszámíthatott. Minél szenvedélyesebben ápolgatta azonban magában ezt a törekvését, annál gondosabban eltitkolta, a míg végre 1802 márcziusában Angliával meglett a végleges béke és — most már fokozott népszerűségére támaszkodva — egyet s mást elárulhatott belőle. Cambacérès magára vállalta, hogy elsősorban a tribunusokat fogja egy Napoleon számára megszavazandó „jutalom“ gondolatának megnyerni. A mikor azonban a tribunusok csupán a nemzet nevében szolgáltatandó „megtiszteltetésről“ beszéltek, Cambacérès a senatushoz fordult, a melynek, úgy vélte, több érzéke lesz a dolog iránt. Ám a senatus többsége is félreértette, a mikor Lespinasse tagtársa indítványára, a mely a consulatusnak életfogytig tartó megnyujtását javasolta, csupán annyit határozott, hogy a kormány fejének, „az állam körül szerzett nagy szolgálatai elismerése jeléül“, Első Consulatusát további tíz évvel meghosszabbítja. Napoleon magánkívül volt haragjában. Hevessége már-már elragadta s vissza akarta utasítani ezt a „megtiszteltetést“; a midőn Cambacérès — mások szerint Lucian — itt is más utat talált: a nemzet döntésére való hivatkozást. Ezért hát Napoleon azt felelte a senatoroknak, hogy ajánlatukat nem fogadhatja el, a míg meg nem kérdezte a népet, a mely annak idején a legfőbb hatalmat reáruházta. Csakhogy a kérdés, a melyet a néphez intézett, lényegesen különbözött a senatus javaslatától, s így hangzott: „Legyen-e Bonaparte Napoleon élethossziglan consul?“ És számítása ismét bevált. Negyedfél milliónyi Igen! — néhány

ezernyi Nem-mel szemben — volt a válasz. Most már tudhatta a senatus, hogy hányadán van. Sietett is, hogy 1802 augusztus 2-ikáról kelt határozatával a nép választottját, a ki mellett most — hálából az amnesztiaért — a hazatért emigránsok jórésze is leszavazott, életfogytiglan való consulnak proclamálja, hogy a nemzet háláját Napoleon lábai elé rakja s hogy két nappal utóbb, augusztus 4-éről kelt s maga Napoleon által fogalmazott senatusi határozattal, az első consul hatalmi körét tetemesen kibővítse. Ezzel a tettel persze a senatus a törvényhozás egyik jogát bitorolta, s e testület mellőzésével úgyszólván új alkotmányt teremtett. S a senatus tudatában is volt e jogsértésének. Dehát miért is volt éppen azon a napon, a mikor a kész javaslatot azzal az újjmutatással kézbesítették neki, hogy minden hosszabb vita nélkül szíveskedjék azt elfogadni, miért is volt éppen akkor a Luxembourg-palotának, a melyben az ülés lefolyt, minden bejárója, előszobája, udvara, gránátosokkal megrakva?

Az új állami sarkalatos törvények értelmében Napoleonnak megvolt a joga, hogy utódját maga jelölje ki, még pedig olyan formában, hogy a senatusnak javasolt valamely nevet s ha az visszautasítaná, akkor egy másodikat és harmadikat; a harmadikat azonban a senatusnak el kellett fogadnia. Ugyanígy az is joga volt az első consulnak, hogy consultársait kijelölje, a kik ily módon jelentéktelen hivatalukat szintén életfogytiglan viselhették. Azt a jogot is megkapta, hogy a semmitőszék bírói állásaira jelölteket ajánlhasson a senatusnak, hogy gonosztevőknek megkegyelmezhesen, hogy az idegen hatalmakkal kötött egyezményeket jóváhagyhassa és hogy — senatorokat kinevezhessen.

Hogy pedig kivált ez az utóbbi joga mit jelentett, kiviláglik, ha megtudjuk, hogy immár maga a senatus is minő jelentőségre tett szert: sajátmaga által hozott határozatokkal (senatusconsulta) magyarázhatta az alkotmányt, kijavíthatta annak rendelkezéseit, vagy egyes megyékre nézve teljesen föl is függeszthette érvényét, feloszlathatta a két kamarát, az esküdtszékeket ideiglenesen felfüggeszthette, bírói ítéleteket megsemmisíthetett, ha azok az állam biztonságát veszélyeztették — s mindezt a kormány kezdeményezésére, vagyis annak az utasításai szerint, a ki most már korlátlanul uralkodott Franciaországon. Az állampolgároknak megadták ugyan azt az engedményt, hogy a kerületi és a megyei választótestületekben, a hol a tagok választása életfogytig szólt, a senatus és a törvényhozótestület számára két-két jelöltet javasolhattak. Ámde az egyszemélyű kormányhatalom roppant túlsúlyával szemben vajjon mit jelenthetett a népföliségnek ez a szálnalmas maradványa, a mikor a 63. cikkely így szólott: „Az első consul, a nélkül, hogy köteles lenne a megyei választótestületek jelölését figyelembe venni, kinevezhet a senatusba olyan polgárokat, a kik szolgálataik vagy tehetségük révén kitűntek és megvan a szükséges életkoruk; a senatorok száma azonban ezúton sem haladhatja meg a 120-at“. Nos, ez a cikkely betetőzte a monarchiát. „Mától fogva“, mondotta Napoleon, a „többi uralkodóval egy színvonalon állok, mert hiszen alapjában véve ők is csak életük fogytáig uralkodhatnak. Nem lenne helyes dolog, ha az olyan ember tekintélye, a ki egész Európa sorsát igazgatja, ingadoznék, vagy akár csak ennek a látszatát is felkeltené“.¹ Ha további két

¹ Thibaudeau, Mémoires, 263. Egyébként pedig ekkor már

év múlva Franciaország császári koronáját teszi majd fejére, az már csak külső jele lesz annak a hatalomnak, a melynek már ezidétt is teljes birtokában van.

A mi Bonapartét az egyeduralomra vezető döntő lépésében újra megsegítette, megint csak brumaire 18-iki titkos szövetségstársa: a pártatlan közvélemény volt. Rokonzése azt a férfiút övezte körül, a ki az anarchiát megfojtotta, a ki rendet és jólétet teremtett és megteremtette az egész világgal való békét. S főként ez az utóbbi jelenség volt a döntő. A szervezeti szabályzatnak 1802 augusztus 2-ikáról kelt egyik czikke így szólt: „A nemzet háláját az utódoknak a Béke szobra adja tudtul, a mely egyik kezében a győzelmi babért, a másikban pedig a senatus határozatát tartsa“. De mily rosszul ismerték a francziák azt az embert, a kinek korlátlan hatalmára bízták országuk sorsát! Nem a béke embere volt ő. Igaz: vasszorgalommal és példátlan tetterővel dolgozott rajta, hogy Franciaországot újra derekassá és erőssé tegye, ám nem a nyugalom kedvéért, hanem azért a küzdelemért, a melynek díja az ország határain messze túlhaladó uralom leendett volna, olyan küzdelemért, a melyet meggátolnia még akkor sem sikerül, ha mindjárt ez lett volna is szíve vágya. Mert az áradat, a melyre élete sajkáját bízta, kivitte őt a határtalan óceánba, a melyből majdan csak hosszú, viharos évek után kerülhet révbe — távol Franciaországtól.

attól sem riadtak vissza, hogy a „monarchikus“ szót ki is ejtsék; Roederer félhivatalos „Journal de Paris“-ja az 1803 elejével életbelépett új uralmat éppenséggel „Köztársasági monarchiának“ nevezi.

NÉVMUTATÓ.

A

Abrial 304.
 Abukir 219, 223, 240.
 Achmed pasa 223.
 Adda 134.
 Addington 352, 357.
 Aix 251.
 Ajaccio 9, 10, 13, 210, 249.
 Akka (St. Jean d'Acre) 232,
 234, 237.
 Albani 155.
 Albe 132.
 Albitte 88.
 Aleppo 236.
 Alessandria 88, 131, 325.
 Alexandria 214, 232, 239, 242.
 Algeciras 354.
 Alvinczy 147, 150.
 Amadeus, Victor 133.
 Amiens-i béke 358, 377, 388.
 Ancona 139, 153, 155, 156, 167,
 316, 332.
 Andernach 182.
 Andreossy 211, 244.
 Anglia 68, 79, 124, 151, 160,
 185, 203, 315, 337.
 Antibes 85.
 Antillák 353.
 d'Antraigues 171.

Arcole 149, 150.
 Arena Bartolomeo 69.
 Argau 181.
 d'Argenson 187.
 Argenteau 132.
 Asqui 131.
 Aubry 92.
 Augereau 132, 143, 149, 170,
 171, 172, 174, 197, 271.
 Ausztria 93, 120, 133, 140,
 150, 151, 153, 158, 178.

B

Bacchiocchi 175.
 Badajosi béke 354.
 Baden 146.
 Baernkopf 324.
 Bajorország 152.
 Balliard 150.
 Banque de France 378.
 Barante 252, 292.
 Barbé-Marbois 363, 376.
 Bard 323.
 Barras 91, 92, 100, 103, 114,
 124, 157, 164, 167, 196, 197,
 201, 202, 253, 262, 270.
 Barrin 47.
 Barthélémy 123, 167, 169, 171.

- Bassano 145.
 Bastia 47, 89.
 Batavia köztársaság 198, 343.
 Beaucaire 77.
 Beauharnais Alexandre 109.
 Beauharnais Eugène 109.
 Beauharnais Josephine 105,
 279, 371.
 Beaulieu 132, 134, 141.
 Bécs 127, 161, 182, 208, 236.
 Belgium 120, 124, 152, 161,
 181, 382.
 Bellegard 337.
 Bergamo 181.
 Berlier 363.
 Bern 163, 200.
 Bernadotte 86, 108, 158, 171,
 197, 210, 255, 260, 264, 271.
 Berthier 175, 197, 210, 211,
 244, 282, 295, 304, 345.
 Berthollet 207, 227, 244.
 Bertolacci 184.
 Bessièrès 211, 244.
 Bigot de Préameneu 379.
 Bocognano 72.
 Bologna 139, 147, 163, 338.
 Bon 230, 335.
 Bonaparte Carlo 10, 11.
 Bonaparte Caroline (Anun-
 ziata) 174.
 Bonaparte Ferencz 10.
 Bonaparte Jeromos 175.
 Bonaparte József 12, 48, 49,
 57, 66, 70, 103, 108, 175,
 197, 264, 282, 337.
 Bonaparte Károly 31.
 Bonaparte Lucián 30, 49, 70,
 174, 264, 274, 285, 295, 304,
 345, 368.
 Bonaparte Marianne (Elise) 12,
 67, 174.
 Bonaparte Pauline 174.
 Bonnier 258.
 Borghetto 138.
 di Borgo Pozzo 32, 45, 58, 62,
 66, 69, 184.
 Bormio 199.
 Bosznia 184.
 Botot 278.
 Boulay de la Meurthe 264, 290,
 300, 363.
 Boulogne 355.
 Bourbon Condé 171.
 Bourdon 295.
 Bourienne 105, 175, 192, 197,
 201, 221, 229, 244, 282.
 Bowman 318.
 Boyer 247.
 Brenta 145.
 Brescia 143.
 Bretagne 75.
 Brienne 14, 20, 32.
 Brigido 149.
 Brinckmann 285, 292.
 Brissot 62.
 Brueys 186, 219.
 Bruix 241, 278.
 Brune 199, 200, 260.
 Bruno 339.
 Bulak 218.
 Buonaparte I. Bonaparte.
 Buttafoco 45, 46, 49.
- C**
- Cadoudal Georges 390.
 Caffarelli 234.
 Cairo 131.
 Caldiero 149.

- Calonne 40.
 Calvi 89.
 Cambacérès 101, 264, 295, 303.
 362, 379, 394.
 Campo-Formio 180.
 Canale bianco 181.
 Candia 212.
 Capo Corso 90.
 Carcaré 131.
 Carnot 86, 89, 124, 128, 136,
 142, 155, 167, 169, 171, 180,
 191, 260, 322, 333.
 Carrara 162.
 Carrère 248.
 Carteaux 76.
 Cassano 261.
 Castiglione 143.
 Cattaro 181.
 Cauloincourt 50.
 Cavaillon 77.
 de Cesari Rocca Colonna 45.
 Ceva 131, 133.
 Ceylon 353, 355.
 des Champeaux Pierre 21.
 Championnet 255, 260, 317.
 Champollion 227.
 Chandernagort 353.
 Chaptal 363, 368, 371.
 Cheresco 132, 134.
 Chiavenna 199.
 Chiese 142.
 Chivasso 324.
 Choiseul 186.
 Civita Vecchia 204, 210.
 Clarke 152, 161, 164, 186, 346.
 Clary Désirée 108.
 Clary Julie 108.
 Clerfayt 126.
 Clichy 170.
 Cobenzl Lajos 180, 181, 313,
 337.
 Code Napoléon 381.
 Coignet 324.
 Colli 132.
 Mme de Colombier 27.
 Colombier Karolina 27.
 Compiègne 386.
 Condorcet 383.
 Consalvi 349.
 Constant Benjamin 389, 393.
 Corté 61.
 Cosseria 132.
 Courrier d'Egypte 226.
 Crancé Dubois 76, 86, 142.
 Christe 258.
 Csehország 128.
 Cuneo 45, 317.
- D**
- Dalmatia 158, 163, 181.
 Damaskus 234, 236.
 Daunou 393.
 Davidovich 144, 145, 147.
 Davout 211.
 Debry 258, 367.
 Defermon 363.
 Dego 88, 131, 132.
 Delican 103.
 Denon 244.
 Desaix 204, 211, 218, 230, 240,
 326, 327.
 Desgenettes 227.
 Dijon 320.
 Dommartin 79, 234.
 Doulcet Pontécoulant 93, 95,
 168, 367.
 Drinápoly 236.

Duchâtel 363.
 Ducos Roger 264, 278, 290.
 Dufresne 363.
 Dugommier 80.
 Duguas 211, 230, 245.
 Dumas Matthieu 211.
 Dummerbion 88.
 Dumolard 168.
 Dumourier 163.
 Duphot 197.
 Duroc 244, 335, 354.
 Dzsesszár 225, 227, 232.

E

Ecole Militaire 17, 232.
 Eguilette 79, 81.
 Egyházi állam 345.
 Egyiptom 156, 185, 205, 315,
 353.
 Ehrenbreitstein 257.
 El-Aris 227, 230.
 Elba 344.
 Embabéh 218.
 Engen 322.
 Enzavölgy 162.
 Etruriai királyság 347.
 Etsch 162, 166, 340.

F

Fabius 142.
 Faenza 153.
 Falkenstein 181.
 Fano 153.
 Feldkirch 261.
 Fellavölgy 159.
 Ferdinánd IV. 345.

Ferencz I. 121, 144, 158, 162,
 180, 181, 315, 337.
 Ferrara 139, 147, 163.
 Fesch 13, 46, 57, 72, 172.
 Firenze 140.
 Firenzei béke 345.
 Fleurus 86.
 Mme Fontenay 110.
 Forfait 304.
 Fouché 139, 266, 295.
 Foureroy 363, 386.
 Fourier 226.
 Fox 357.
 François de Neufchâteau 171,
 191, 210, 250.
 Fréjus 250.
 Fréron 91, 92, 175, 346.
 Friaul 147, 153.
 Frickvölgy 181.
 Frigyes Vilmos III. 342, 343.
 Frotté 320.

G

Gaffari 47.
 Gallo 161, 166.
 Ganthaume 244.
 Gasparin 78.
 Gaudin 295, 372, 375.
 Gaza 231, 238.
 Genf 199, 201.
 Genola 317.
 Gentili 184.
 Gentz 360.
 Genua 9, 10, 84, 204, 250,
 322, 323.
 Godoy 344.
 Gohier 264, 269.
 Goito 143.

Görz 160.

Graubünden 199, 233.

Guïen 159.

Guyana 355.

H

Hamelin 227.

Mme Hamelin 105.

Hauterive 359.

d'Hilliers Paraguay 211.

Hoche 86, 116, 158, 161, 163,
172, 363.

Hohenlinden 339.

Hollandia 120, 125, 198, 260,
357, 382.

Hompesch 212.

Hyde de Neuville 293.

I

Ibrahim bey 216, 218, 240.

Ildefonsoi egyezmény 344.

Ingolstadt 337.

Iseo-tó 162.

Isonzó 159.

Istria 158, 163, 181.

Itália 125, 320.

Ivrea 324.

J

Jaffa 231, 237.

Janina 184.

János főherczeg 337.

János uralkodó herczeg 354.

Jóreménységfok 353.

Joubert 158, 198, 199, 233,
249, 266.

Jourdan 86, 126, 128, 145,
233, 254, 261, 271, 274, 344.

Junot 84, 175, 212.

K

Kairo 198, 216, 224, 241, 354.

Károly főherczeg 152, 159, 161,
257, 261, 316, 320.

II. Katalin 121, 151.

Kaunitz 151.

Kellermann 135, 329.

Kephalonia 184.

Keralio 20.

Klagenfurt 159.

Kleber 86, 204, 211, 230, 234,
244, 245, 353.

Konstantinápoly 230.

Korfu 73, 167, 184.

Kospoth 258.

Kray 261, 320.

L

Lacépède 387.

Lafayette 64, 333.

La Ferandière 48, 49, 61.

La Fère 22.

Laharpe 132, 200.

Lajos XVIII. 315, 389.

Lajos trónkövetelő 124, 349.

Lannes 153, 211, 230, 240,
244, 324, 326.

Laplace 17, 221.

Lapoype 327.

Larochefoucauld 368.

Larévellière Lépaül 124, 164,
167, 253, 264.

Lauer 337.

Lauzun 187.

Lavalette 212, 342.

Lebrun 303, 362, 368.

Leclerc 175, 354.

- Lefèbre 212, 274.
 Legnago 139, 145.
 Lemercier 291.
 Lengyelország 121, 151.
 Leoben 160, 161.
 Letourneur 96, 125.
 Lille 179.
 Limburg 124.
 Lindet 264.
 Lipót, ausztriai 10.
 Livorno 137.
 Livron 227.
 Loano 126.
 Lodi 134.
 Lomellina 134.
 Lonato 143.
 London 355.
 Louisiana 344.
 Lucchesini 313.
 Lucián archidiakonus 30, 57.
 Luneville 336, 339, 377.
 Luxemburg 124.
 Lüttich 124.
 Lyon 76.
- M**
- Mack 233, 256.
 Macdonald 260, 271.
 Magallon 186.
 Magnano 261.
 Maillard 60.
 Mainz 181.
 Mallet du Pan 126, 157, 201,
 202, 208, 307.
 Malleville 379.
 Malta 73, 205, 212, 315, 337,
 353, 355.
 Mantua 134, 141, 146, 149, 150,
 151, 161, 181, 262.
- Marbeuf 11, 12, 20, 27, 31.
 Marceaux 86.
 Marengo 326.
 Maret Hugo Bernard 365.
 Markow 356.
 Marmont 84, 150, 175, 212,
 230, 239, 243, 244.
 Marseille 76, 79, 90, 204, 370.
 Des Masis Alexandre 21, 52.
 Massa 162.
 Massena 132, 149, 160, 198,
 260, 316, 318, 320, 322, 332.
 Mattei 155.
 Maupeou 303.
 Melas 261, 320, 325, 331.
 Melzi herczeg 176.
 Méneval 346.
 Menou 100, 211, 353, 355.
 Merlin 91, 171, 191, 267.
 Merweldt 161.
 Milano 131, 134, 147, 155, 161,
 181, 261, 332.
 Miksa József választófejede-
 lem 257.
 Millesimo 131, 132.
 Mincio 134, 340.
 Minorca 353.
 Miot de Melito 140, 176, 190.
 Modena 147, 162, 181, 344.
 Mollien 376.
 Mombello 174, 180, 325.
 Moncey 321.
 Mondovi 132.
 Monge Louis 21, 207, 226, 244.
 Monk 173.
 Montenotte 132.
 Montgaillard 171.
 Montgelas 257.
 Montpellier 12.

Moreau 86, 128, 138, 145, 158,
161, 172, 254, 261, 271, 286,
320, 321, 332, 333.

Mortfontaine 341.

Moulin 261.

Möskirch 322.

Muiron 248.

Murad bey 216, 218, 240.

Murat 102, 211, 235, 244.

Mühlhausen 201.

München 332.

N

Nagybritannia 120, 353.

Nagy Frigyes 142.

Nápoly 121, 135, 228.

Necker 32, 39.

Neipperg 334.

Nelson 212, 219, 256, 355.

Németország 121, 125.

Nette 182.

Neumarkt 160.

Nizza 84, 129.

Novi 249, 66.

O

Ochs 200.

Oglio 162, 166, 340.

Olaszország 93, 120, 382.

Omm Dinár 217.

Orlow 351.

Oroszország 151, 161, 179,
208, 257.

Osterach 261.

Ott 323.

Ottó 335.

P

Pál I. császár 151, 255, 342, 351,
356.

Paoli Pasquale 8, 9, 10, 19,
44, 48, 68, 70, 89.

Paravicini 17.

Parma 344.

Parthenopaei köztársaság 261.

Pasquier 367.

Passariano 181, 337.

Peraldi 45, 58, 62, 66, 185.

Peretti 45.

Mme Permont 108.

Peschiera 139, 150.

Philippsburg 337.

Piacenza 134.

Piave 148, 159.

Picard de Phélipaux 232, 235.

Pichegru 86, 120, 126, 128,
168, 171, 172.

Piemont 93, 256, 357.

Piombino 345.

Pitt 120, 255, 315, 352.

Pius VI. pápa 153, 154, 197.

Pius VII. pápa 348.

Pondichery 353.

Pontebba 159.

Poroszország 93, 120, 342.

Portalis 379.

Portugalia 121, 344, 354.

de Poterat 123.

Predil 160.

Provence 76.

Provera 151.

Puster-völgy 159.

Qu

Quenza 58.

Quosdanovich 142, 147.

R

Rajna 126, 130, 153, 182, 340.
 Ramanich 217.
 Ramolino Laetitia 11, 13, 72, 174.
 Rastatt 182, 190, 210, 357.
 Raynal 34, 53, 207.
 Mme Récamier 105.
 Recco 13.
 Regnault de St. Jean d'Angély 176, 363.
 Reinhard 235, 264.
 Mme de Rémusat 23, 30, 100, 130, 137, 223, 236, 268, 306.
 Rewbell 124, 164, 167, 198, 201, 253.
 Reynier 211, 230, 275.
 Ricord 84.
 Rivoli 150.
 Roberjot 258.
 Robespierre id. 74, 84, 104.
 Robespierre ifj. 84.
 Roederer 299, 363.
 Roma 135, 153, 176, 260.
 Romagna 163, 338.
 Ronco 149.
 Rosette^w 216, 226.
 Rousseau 26, 53.

S

Saint Cloud 274.
 Saint Cyr 86.
 Saint Julien József 334.
 Saint Michel 160.
 Saint Ruf 27.
 Saliceti 45, 47, 69, 70, 76, 78, 82, 85, 88, 92, 130, 131, 135, 281.

Sambre 153.
 Sampiero 36.
 Sándor I. czár 352, 354.
 Sandoz-Rollin 291.
 San-Fiorenzo 72, 89.
 San Giuliano 328.
 San-Marco 139, 158, 163, 184.
 San Miniato 10.
 Savona 84, 131.
 Savoya 341.
 Scherer 116, 126, 242, 260.
 Schlettstadt 336.
 Scrivia 325.
 Sebrahit 217.
 Selz 210, 256.
 Seurre 43.
 Siéyès 125, 196, 243, 263, 270, 272, 278, 290.
 Skutari 184.
 Smith Sidney 232, 240, 242, 243, 248.
 Sonnini 187.
 Spanyolország 120, 126, 354.
 Mme de Staël 105, 123, 197.
 Steyr 339.
 Stockach 261, 322.
 Suchet 322.
 Sucy 57, 173.
 Sugana Val 153, 159.
 Suvarow 261, 266, 316.
 Svájc 125, 233, 260, 261, 316, 320, 357.
 Syrakusa 249.
 Syria 228.
 Szászország 146.
 Szardínia 67, 94, 121, 243.
 Szelim I. 215, 230.
 Szentpétervár 208.

T

Táborhegy 235.
 Tagliamento 159.
 Talleyrand 178, 184, 186, 192,
 196, 201, 222, 230, 245, 278,
 317, 332, 383.
 Tallien 91, 110, 115, 126, 201.
 Mme Tallien 105.
 Tarascon 77.
 Tardivon 27.
 Tarvis 159.
 Tascher de la Pagerie 108.
 Du Teil 57, 77, 82.
 Terra Ferma 181.
 Thiébault 148.
 Thugut 121, 128, 151, 161,
 166, 179, 182, 210, 257,
 317, 341.
 Tippu-Szahib 229.
 Tirol 138, 145, 147.
 Tolentino 154.
 Torino 164, 176, 261.
 Torre di Garrofoli 327.
 Tortona 326.
 Toscana 120, 162, 332, 337.
 Toulon 76, 79, 204, 211.
 Törökország 121, 156.
 Trebbia 249, 262.
 Trient 143, 144.
 Trieszt 171.
 Trinidad 353, 355.
 Tronchet 379.
 Tunisz 242.

U

Udine 181.
 Ulm 337.

V

Valence 24, 27, 56, 138, 158,
 161, 165, 166, 179, 181.
 Vaubois 211.
 Veltlin 199.
 Vendée 75, 82, 95, 99, 319.
 Vendôme-tér 42.
 Venloo 182.
 Verona 139, 148, 149, 165.
 Versailles 11, 40.
 Victor 325, 326.
 Villach 159.
 Villeneuve 220.
 Villanova 149.
 Voltri 132.
 Vukassovich 132.

W

Waat 139.
 Wattensleben 146.
 Weissenburg 87.
 Wimpffen 142, 148.
 Wurmser 126, 140, 142, 150,
 151.
 Württemberg 146.
 Würzburg 146.

Z

Zach 325, 329.
 Zante 184.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Első fejezet: Napoleon születése és tanulóévei . .	8—36
Második fejezet: A forradalom. Napoleon korzikai kalandjai	37—73
Harmadik fejezet: Toulon ostroma és a conventio megvédése. Josephine	74—119
Negyedik fejezet: Az olasz hadjáratok és a campo- formioi béke	120—247
Ötödik fejezet: Az államcsiny és Bonaparte consu- latusa	248—304
Hatodik fejezet: Háború és béke	305—361
Hetedik fejezet: Az új Franciaország és uralkodója	362—397
Névmutató	398

Magyar Tudományos Akadémia

Könyvtár 4870/490 195 Y sz.